ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

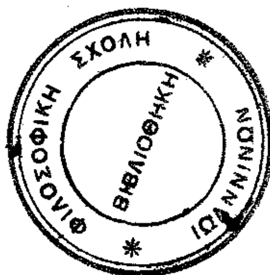
ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

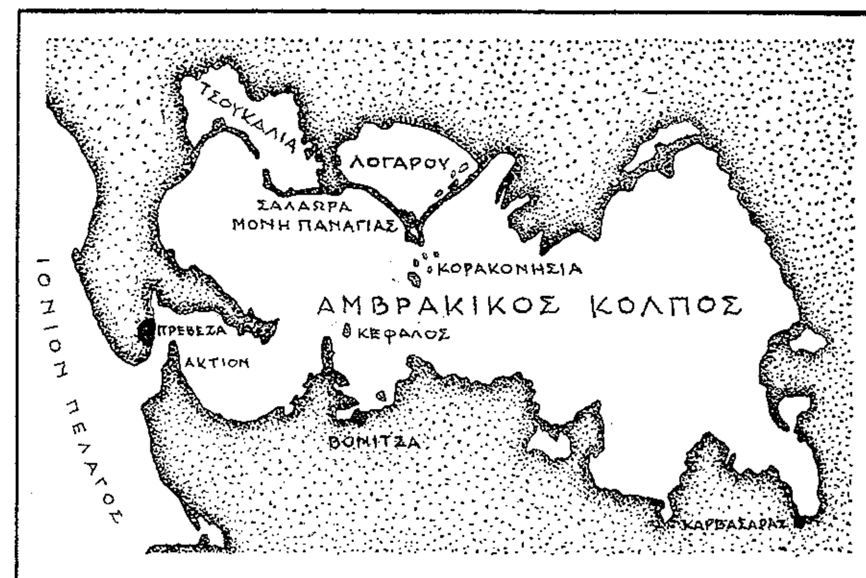
1969

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΑΚΟΝΗΣΙΑΣ

α) ***Θέσις καὶ ὀνομασία.*** Ἡ Ἄρτα ἔχει ἐπίνειον ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀράχθου τὴν Σαλαώραν, ἀπέχουσαν ἀπ' αὐτῆς περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα. Στενοτάτη τεχνητὴ λωρὶς μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *ράμμα*[1]—προφανῶς λόγῳ τῆς ἰσχνότητος αὐτῆς—συνδέει τὴν Σαλαώραν πρὸς μικρὰν νησῖδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1). Ἡ νησὶς ὀνομάζεται εἰς παλαιὰ ἔγγραφα *Κορακονήσιον*[2]

---

[1] Πρβλ. W. M. L e a k e, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201 (Thread).

[2] «Κοράκων νῆσος» ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Π α υ σ α ν ί ο υ (VIII 25, 2) ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ ποταμὸς Λάδων ἐκβάλλει εἰς τὸν Ἀλφειόν. Πβλ. καὶ W. M. L e a k e, Travels in the Morea II, σ. 74, σημ. 6. Ὡς *Κορακονήσιον* ἀναφέρεται ἡ ἡμετέρα νησὶς ἢ μᾶλλον χερσονησὶς ὑπὸ Κ υ ρ ι α κ ο ῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (E. Z i e b a r t h, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, Ἠπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116). Ὁ Κυριακός, ἐπισκεφθεὶς τὸ δεύτερον τὴν Ἄρταν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1436, περιγράφει κυνήγιον αὐτοῦ, ὅπερ ἐπεχείρησεν εἰς Κορακονήσιον μετὰ τοῦ δεσπότου Καρόλου Β' τοῦ Τόκκου. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μεταφράσας εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τὴν σχετικὴν λατινικὴν φράσιν piscosum exiguum Heronesum κακῶς ἀπέδωκεν αὐτὴν ἑλληνιστὶ διὰ τῆς φράσεως «ἰχθυοβριθῆ μικρὰν Ἡρόνησον» δέον μικρὰν χερσόνησον, (her[s]onesum), ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη εἴπομεν, περὶ χερσονησῖδος μᾶλλον πρόκειται.

καὶ *Κορακονήσιν*[1], ὑπὸ νεωτέρων δὲ λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[2]. Ἐκ τῆς ὀνομασίας δὲ τῆς νησῖδος ἔλαβε καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς μονὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ τιμωμένη Παναγία τὴν ἐπίκλησιν Θεοτόκος ἡ Κορακονησία[3] ἢ Κορακοννησαία[4]

---

[1] Ὡς *Κορακονήσιν* ἀναφέρεται ἡ νησίς μας εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1521 γραφὲν χρονικόν, τὸ ἐπιγραφόμενον «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθὲν δηλοῦν περὶ τῆς Σκήτεως... Δουπιάνου καὶ Σταγῶν». Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ Léon Heuzey ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France, τ. IX (1875) σ. 232-251 (τὸ Κορακονήσιν εἰς σ. 240) καὶ ἐν Heuzey-Daumet, Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1874, τ. I σ. 441-447. Ἱστορικὸν σχολιασμὸν τοῦ χρονικοῦ ἤρχισεν ὁ Ἰω. Βογιατζίδης ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 1 (1924) σ. 139 ἑξ. καὶ 2 (1925) σ. 149 ἑξ. Πρβλ. Λ. Βρανούση, Χρονικὰ Ἠπείρου, 1962, σ. 105 ἑξ. Ὁ αὐτὸς Λ.Β. ἐκδίδει ἐκ κώδικος τοῦ Λένινγκραδ πλῆρες τὸ ἐν λόγῳ κείμενον ἐν Ἐπ. Μεσ. Ἀρχ. τ. 16.

[2] Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς πόλεως Ἄρτης κλπ. Ἀθῆναι 1884, σ. 170 καὶ 321. Βλέπε καὶ κατωτέρω τὰς ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, ἔνθα ἡ Παναγία φέρεται δὶς ὡς *Κορωνησία*. Σημειώνομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τοῦ Pouqueville (Voyage de la Grèce II, Paris 1826, σ. 318) ὀνομάζεται ἡ νησὶς ἁπλῶς Κόρακας, ὑπὸ δὲ τοῦ Leake (Travels in Northern Greece I, London 1835) ὀνομάζονται ὀρθῶς Καρακονήσια τὸ σύνολον τῶν 4 ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ νησίδων.

[3] Ὡς *Κορακονησία* ἀναφέρεται ἡ μονὴ ἤδη εἰς 2 σημειώσεις τοῦ ἔτους 1193 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 χειρογράφου ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 21). Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἔχει ὡς ἑξῆς: *ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας καὶ*

IC | XC *Ἐπληρώθη ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας*
N | K *ἐν μηνὶ αὐγούστῳ β', ἡμέρᾳ β, ἰνδικτιῶνος α' (γρ. ια') ἔτους ς' ψ α*[ἤτοι 1193].

Ἄλλα σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι γραφεὺς τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Νικήτας Σγουρόπλος, χορηγὸς δὲ καὶ ἀφιερωτὴς τοῦ κώδικος ὁ *Μελέτιος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος*, τῆς αὐτῆς προφανῶς μονῆς. Ὡς *Κορακονησία* ἐπίσης ἀναφέρεται ἡ μονὴ καὶ εἰς Πατριαρχικὸν γράμμα Ἱερεμίου τοῦ Α' γραφὲν τὸ 1530 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Ὡς *Κορακοννησαίαν* ἀναφέρουσι τὴν μονὴν δύο σημειώματα χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194 καὶ σ. 37 ἀρ. 195).

Τὸ πρῶτον τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ἐκοιμήθη ὁ . . . . . ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ ,ςϡξε' († 1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ί . . .*

Τὸ δὲ δεύτερον:

ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αχο' [1670] *τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους...κλπ.*

καὶ ὑπὸ νεωτέρων λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[1]. Τέλος εἰς ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ μοναστήριον *Κρακονήσια*[2].

Ἡ Μονὴ εἶναι σήμερον διαλελυμένη, τὸ καθολικὸν αὐτῆς ὅμως, εὑρισκόμενον, ὀλίγα μέτρα ὑπεράνω τῆς θαλάσσης ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, λειτουργεῖ ἕως σήμερον ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μικρᾶς κοινότητος τῆς νησῖδος, ἥτις ὑπὸ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κινουμένη ἐθεώρησε, δυστυχῶς, καθῆκόν της νὰ προβῇ ἐσχάτως (1962) ἄνευ ἀδείας, οὐ μόνον εἰς μερικὴν ἐξωτερικὴν ἀσβεστόχρισιν τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ προσθήκην κιονοστηρίκτου προστῴου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 12).

β) ***Μνεῖαι τῆς μονῆς.*** Περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας ὑπάρχουσι πλείονες εἰδήσεις[3] ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, ἀνάγεται δ' αὕτη εἰς τὸ ἔτος 1193[4], ὁπότε καθηγούμενος τῆς μονῆς ἦτο ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ εἶναι προγενεστέρα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἱδρύθη; Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Λ. Βρανούσης μὲ ἐπληροφόρησεν, ὅτι ὁ Παναγ. Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν ἀνέκδοτόν του εἰσέτι «περιγραφὴν τῆς Ἠπείρου» θεωρεῖ τὴν μονὴν ὡς κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνος στηριζόμενος ἐπὶ σιγιλλίου ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Pouqueville. Ἐρευνήσας σχετικῶς δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω παρὰ Pouqueville τὸ σιγίλλιον τοῦτο[5]. Ἡ παρασχεθεῖσα ἐν-

---

[1] Ὁ τίτλος οὗτος εἶναι προφανῶς νεώτερον λόγιον κατασκεύασμα (ἀναφέρεται ἤδη εἰς ἔγγραφον τοῦ Γ. Μαλάμου ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1830, Ἠπειρ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 586) υἱοθετηθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς . . . . πόλεως Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 13, 170, 321. Ἐπανέκδοσις Ἰ. Τσουτσίνου, Ἄρτα 1962, ἀντιστοίχως. Τὸν Σεραφεὶμ ἠκολούθησε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος γράφων περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας (Ν. Σιὼν 48, 1953, σ. 92). Περὶ τοῦ ἀτόπου τῆς ὀνομασίας Κορωνησίας βλ. καὶ Ἠλ. Βασιλᾶν, Ἠπειρωτ. Ἑστία 4 (1955) σ. 467-68, ὅστις βεβαιώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι ὀνομάζουσι τὴν Μονὴν *Κορακονησίαν* καὶ *Καρακονησιάν*.

[2] Βλ. Κ. Σ. Κώνσταν, Ἠπειρωτ. Ἑστία, τ. ΙΓ' (1964) σ. 579, 580, 582, 583, 584.

[3] Τὰς περισσοτέρας ἐξ αὐτῶν κατέγραψε παλαιότερον μὲν ὁ συνάδελφος κ. Δ. Ζακυθηνὸς ἐν Ε. Ε. Β.Σ. 13 (1937) σ. 193 ἑξ. ἐσχάτως δὲ ὁ κ. Κ. Δ. Κώνστας ἐν Ἠπειρ. Ἑστ. τ. ΙΓ' (1964) σ. 577-78.

[4] Βλέπε τὸ κείμενον τῆς σημειώσεως εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωσιν τῆς σ. 4

[5] Ὁ Pouqueville ἐν Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponnesus or the Morea in the years 1814-16, London 1822, σ. 14 ἀναφέρει ὅτι «εἰς μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν νήσων ἔξω τῆς Σαλαγόρας ὑπάρχει ναὸς καὶ κελλία μοναχῶν τινων τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, κυριαρχοῦντος ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τῶν ὁποίων καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος» τοὐναντίον ὁ Leake (Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201) ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν δασώδη χερσόνησον, ἥτις προβάλλει εἰς τὸν κόλπον ὑπάρχει Μετόχι τῆς Παναγίας».

τούτοις παρὰ τοῦ Ἀραβαντινοῦ χρονολογία (11ος αἰ.) δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνοκριτικῶν κριτηρίων. Ὅλως ὅμως ἀπαράδεκτος τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ[1], ἡ στηριχθεῖσα, ὡς λέγει, ἐπὶ μαρτυρίας «γηραιοῦ καὶ εὐλαβοῦς τινος ἡγουμένου αὐτῆς, ἀποβιώσαντος τὸ 1855, Δωροθέου τοῦ ἱερομονάχου, ἀποφαινομένου, ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ᾠκοδομήθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ´ ἑκατονταετηρίδος».

Δευτέραν περὶ τῆς μονῆς εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς, 243 ἔτη μετὰ τὴν πρώτην, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Γράφει λοιπὸν οὗτος[2], ὅτι κατὰ τὸ κυνήγιον, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1436 μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου (Β´ τοῦ Τόκκου) εἰς Κορακονήσιον, ἐπεσκέφθη μετ᾿ αὐτοῦ «τὸν ἱερὸν καὶ περίοπτον ναὸν τῆς μακαρίας Παρθένου (=Παναγίας) κατοικούμενον ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας» ἐτέλεσε δ᾿ αὐτόθι καὶ λειτουργίαν «κατὰ τὰ ἐκεῖ ἔθιμα παρουσίᾳ καὶ τῶν πριγκίπων». Προσθέτει δ᾿ ἐπίσης, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ναοῦ βραχὺ ἐπίγραμμα (=ἐπιγραφὴν) γεγραμμένον δι᾿ ἀρχαίων ἀττικῶν γραμμάτων, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς αὐτὸν αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς Κάρολος. Εἶχε δὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ὡς ἑξῆς:

Κλαυδία Βερονίκη ἐτῶν κδ´, χαῖρε[3].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνείας τῆς μονῆς πρέπει νὰ συγκρατήσωμεν α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, δηλαδὴ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, συνεκέντρωνε περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος πλείονας μοναχοὺς καὶ β) ὅτι διέσωζεν ἀκόμη ὁλόκληρον τὸ μαρμάρινον αὐτοῦ δάπεδον (βλ. κατωτέρω), μία τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου ἔφερε χαραγμένην τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν ρωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν.

[1] Δοκίμιον περὶ Ἄρτης κλπ., σ. 170-171.

[2] E. Ziebarth, ἐν Ἠπειρωτ. Χρον. Α´ (1926) σ. 116. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον: *Venereo divo albescente die ad sacrum et conspicuum beatae Virginis sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt, sacris de more principibus coram exactis breve hoc marmoreum ad pavimentum epigramma antiquis et atticis quoque litteris Karolo ipso indicante rege comperimus Κλαυδία Βερονίκη sic sonant latine: Claudia Veronice annorum XXIIII salve.* Ἡ ἐν τοῖς Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ κειμένου χωλαίνει δυστυχῶς εἰς πλείονα σημεῖα. Πλὴν τοῦ ἤδη εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 3 σημειωθέντος λάθους μεταφράσεως τοῦ Heronesum εἰς Ἡρόνησον καὶ τὸ conspicuum sacellum δὲν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ ἁπλῶς εἰς ἐπιφανῆ ἀλλὰ εἰς περίοπτον ναόν, διότι τοιοῦτος εἶναι πράγματι ὁ εἰς ὑψηλὸν τῆς νήσου σημεῖον ἱδρυμένος ναὸς τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις ἐπίσης sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt δὲν ἔπρεπε ν᾿ ἀποδοθῇ διὰ τοῦ *ναῷ τιμωμένῳ ὑπὸ μοναχῶν τινων* τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ διὰ τοῦ *«κατοικουμένῳ ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν* τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας».

[3] Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω εἰς τὸ Corpus, ἴσως νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ Epigrammata graeca reperta per Illyricum τοῦ Κυριακοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις.

Εἴκοσι καὶ ἓν ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν Κορωνησίαν, ἤτοι τὸ 1457 βιβλιογραφικὸν σημείωμα κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

† *ἐκοιμήθη δὲ καὶ ὁ τούτου* [τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου] *ὑποτακτικὸς καὶ ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἑνδεκάτῃ τοῦ ,ςϡξε´* (+1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ι´* ... κλπ.

Κατὰ ταῦτα ἡγούμενος τῆς Μ. Κορακονησίας μέχρι τοῦ 1457 ἦτο ὁ Γερόντιος.

Ἔτι ἀργότερον τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων[2] ἀναφέρει, ὅτι μοναστής τις τοῦ Μετεώρου κατὰ τὰ ἔτη 1481-82, ὀνόματι Γαλακτίων, «*διὰ χρημάτων ἐπισπάσας ἑαυτῷ τὸ τῆς ἡγουμενείας ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἄρχουσι* (δηλ. τοῖς Τούρκοις) ἐξώσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου καὶ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος καὶ ἀποθανὼν «*ὥσπερ νῦν* (1521) *ὁρᾶται τυμπανιαῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς τόποις τῆς Ἄρτης, εἰς τὸ Κορακονήσιν*». Δὲν εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον οὔτε καὶ πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ Γαλακτίωνος θὰ ἔκειτο ἐν τῇ μονῇ, ὡς ὑποθέτει ὁ Βογιατζίδης (ἔ. ἀ. σ. 182), ἀλλὰ θὰ εὑρίσκετο ἁπλῶς εἰς τὴν αὐτὴν νησῖδα ἐκτεθειμένος εἰς τὸ ὕπαιθρον.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἀποκείμενον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπ᾿ ἀριθμ. Γεν. Εὑρετηρίου 253. Τὸ γράμμα τοῦτο, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ συναδέλφου κ. Δ. Ζακυθηνοῦ[3], πρέπει νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α´ ἐν Ἄρτῃ τὸ 1530, ἤτοι κατὰ τὴν καὶ ἄλλως μαρτυρουμένην[4] ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τῆς πόλεως ταύτης.

Ὁ πατριάρχης στηριζόμενος ἐπὶ ἀναφορᾶς τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν ἀφ᾿ ἑνὸς ὁ *πρώην Ἰωαννίν(ων) κῦρ Γεννάδ(ιος)* ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ οἱ *ἐν τῇ θεία καὶ σεβασμία μ*[ονῇ] *τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ* διακείμενοι μοναχοί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βονδίτζης (Βονίτσης), τοὺς κληρικοὺς

[1] Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194. Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 7 (1910) 156. Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ κ. Ζακυθηνὸς (Ε.Ε.Β.Σ. 13, 1937, σ. 192) καὶ εἰς τὸ σημείωμα τοῦτο ἡ ἰνδικτιὼν δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον συμπίπτει πρὸς τὴν πέμπτην ἰνδικτιῶνα.

[2] Heuzey—Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 443. Πβλ. καὶ Ι. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 2 (1925) σ. 182.

[3] Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 2α ἔκδ. 1963, σ. 160.

καὶ τοὺς προύχοντας τῆς αὐτῆς ἐπισκοπικῆς περιφερείας καὶ προτρέπει δι' αὐτοῦ, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Βονίτζης, ὅπως παύσουν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς μοναχοὺς τῆς Κορακονησίας ἀπαιτοῦντες παρ' αὐτῶν *αὐθεντικὸν τέλος* ἤτοι κυριαρχικὸν φόρον διὰ τὰ ὑπὸ τῆς μονῆς κατεχόμενα *χελοκοφινοβίβαρα*[1], ἀπειλοῦντες ἄλλως νὰ ἐκβάλωσι καὶ ἀποσπάσωσι ταῦτα ἀπὸ τῆς μονῆς.

Οἱ ἐν λόγῳ «τάχα χριστιανοὶ» εἰς οὓς κυρίως ἀφορᾷ τὸ γράμμα, θὰ ἦσαν βεβαίως οἱ ἐνοικιασταὶ φόρων παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῶν ἐχουσῶν τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ δεσποτείαν τῶν ἀκτῶν καὶ λιμνῶν εἰς τὰς ὁποίας ἠσκεῖτο ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Κορακονησίας ἡ διὰ τῶν βιβαρίων ἁλιεία.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος πατριαρχικοῦ γράμματος, ὅτι, ὡς ἄλλως τε καὶ πλεῖσται ἄλλαι μοναί[2], ἐκέκτητο καὶ ἡ τῆς Κορακονησίας *ἔκπαλαι* χελοκοφινοβίβαρα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ εἶχε *μικρὰν ἀπόλαυσιν* ἤτοι μικρὸν εἰσόδημα, ὅπερ οἱ φορολόγοι χριστιανοὶ ἐπεχείρουν νὰ ἐλαττώσουν, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε τὴν πρὸς τὸν πατριάρχην ἀναφορὰν τῶν μοναχῶν καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀπολυθὲν γράμμα.

Ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρυόμεθα ἐκ τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς διαλελυμένης μονῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἢ Μυρτάρι τῆς ἐπαρχίας Βονίτσης, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκ. 158). Περίληψις εἰς ἑλληνικὴν τῶν ἐγγράφων τούτων ἐγένετο τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ «διερμηνέως τῶν ἀσιατικῶν γλωσσῶν» τῆς Κυβερνήσεως, ἐδημοσιεύθη δ' αὕτη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Σ. Κώνστα ἐν Ἠπειρωτικῇ Ἑστίᾳ (τ. ΙΓ', 1964, σ. 577-586). Τὰ ἐν λόγῳ ἔγγραφα (ταπία-χοτζέτια-ὁρισμοὶ-ἀναφοραὶ κλπ.) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555 καὶ 1704. Ἐξ αὐτῶν λοιπὸν πληροφορούμεθα:

α) Ὅτι μεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανοὶ ἐπώλουν εἰς τὴν μονὴν κτήματά των μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ μένουν ὡς ἀφιερώματα εἰς τὸ μοναστήρι. Οὕτω εἰς χοτζέτι τοῦ 1555[3] ἀναγράφεται, ὅτι Εἰρήνη τις χριστιανὴ ἐπώλησε τὴν γειτονικὴν πρὸς τὴν μονὴν ἄμπελον αὐτῆς εἰς τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Παπᾶ-Ἰωσήφ.

β) Τὸ 1559 διὰ ταπίου[4] ἡ χριστιανὴ Παπα-Σταμάταινα παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν τὸν ἐν τῇ κωμοπόλει τῆς Βονίτζης ἀγρὸν αὐτῆς.

γ) Τὸ αὐτὸ ἔτος 1559 ὁ Ἀντώνιος Σελιανίνης (γρ. Σελιανίτης) παρεχώρησεν, ἀντὶ 1000 ἄσπρων, εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς Παπᾶ. . . . καὶ

[1] Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου τούτου Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195.

[2] Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195. Σημειωτέον, ὅτι καὶ σήμερον εἰσέτι ὑπάρχουσι πλείονα βιβάρια (ἰχθυοτροφεῖα) παρὰ τὴν βόρειον ἀκτὴν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Βλ. κατωτέρω.

[3] Ἠπειρωτ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 579. Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 (Δ).

[4] Ἔ.ἀ. σ. 579. Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 2 (Γ).

Παπᾶ Γαβριὴλ ἀγρόν του κείμενον εἰς θέσιν Καλαμίτζα, εἰς τὰ ὅρια Βονίτζης[1].

Καθ' ὅλον τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ ἔζησεν ἀνενοχλήτως καλλιεργοῦσα τὰς γαίας αὐτῆς.

Ἀρχομένου ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ὑφίσταται ἐνοχλήσεις παρὰ τῶν Τούρκων, στρατιωτικῶν ἰδίᾳ, περιοίκων, οἵτινες ἐπεχείρουν νὰ ἁρπάσωσι κτήματα καὶ καλλιεργησίμους γαίας τοῦ μοναστηρίου. Οὕτω ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ 1603 πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σημαίας τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τοὺς καδῆδες (κριτὰς) Ἄρτης, Ἁγ. Μαύρας (Λευκάδος) καὶ Βονίτζης, μανθάνομεν[2], ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ μοναστηρίου τῆς Κορακονησίας ἀπέστειλαν εἰς τὴν Πύλην ἀναφορὰν παραπονούμενοι, ὅτι ἂν καὶ ἔκπαλαι, διὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, κατέχοντες καὶ νεμόμενοι τὸ χειμάδιον Μυρτάρι, τὰς γαίας εἰς θέσιν Καλαμίτζα, Τιρδέρη, Ἅγ. Δημήτριος καὶ Παληάμπελα καὶ τὰ εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν τζιφλίκια των, ὅμως ἐπηρεάζοντο παρὰ στρατιωτικῶν καὶ κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἅτινα «θέτουσιν ἅρπαγας χεῖρας εἰς τὰ κτήματά των». Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ ὁ Σουλτάνος ἐντέλλεται, ὅπως ἀποκρουσθῇ ἡ ἐπήρεια αὕτη.

Συμφώνως πρὸς τὴν σουλτανικὴν ταύτην ἀπόφασιν ὁ ὑποτακτικὸς τοῦ ναυάρχου Σινὰν—ἡ Βόνιτσα ἦτο τότε σιτηρέσιον τῶν κατὰ καιροὺς Τούρκων ναυάρχων—Χαμζᾶ Τζαβούσης, παρεχώρησε τὸ 1604 εἰς τὴν μονὴν τοὺς δημευθέντας ὑπ' αὐτοῦ ἀγρούς της Δισδὰρ Χασὰν εἰς θέσιν Ἅγ. Πέτρος[3].

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τὸ 1603 καὶ ἐπὶ διάστημα 79 ἐτῶν ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἔμεινεν ἀνενόχλητος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, περιῆλθεν ὅμως εἰς ἐλάττωσιν καὶ ἐρείπωσιν. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τοῦ 1682 ἀναιδὴς Τοῦρκος στρατιωτικός, ὀνόματι Κιλὶτζ μπέης, παρουσιάζεται διεκδικῶν τὸ δάσος Μυρτάρι καὶ ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ εἶχεν εἰς τὴν κατοχήν του διὰ ταπίου τοῦ Βοεβόδα Βονίτζης. Κατὰ τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἀντετάχθη ὁ καλόγηρος τῆς μονῆς Εὐγένιος—πιθανώτατα ἡγούμενος αὐτῆς—ὑποστηρίξας, ὅτι τὸ Μυρτάρι ἦτο ἀπὸ μακροῦ ἀφιέρωμα εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὰ ἀνωτέρω μανθάνομεν ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ ἔτους 1682[4], δι' οὗ παραγγέλλεται ὁ καδῆς νὰ ἐξετάσῃ ἂν πράγματι τὸ Μυρτάρι ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως ἀφιέρωμα εἰς τὴν μονὴν καὶ ἂν ἔμεινε τοιοῦτο μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Ὁ μνημονευθεὶς μοναχὸς *Εὐγένιος* μᾶς εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Πρά-

[1] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 σ. 583 (ΚΕ).

[2] Ὁρισμὸς τοῦ 1603 ὑπ' ἀριθ. 4 σ. 579 (ΣΤ).

[3] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ 1604. Ἔ.ἀ. σ. 579 (Α).

[4] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 580 (Η).

γματι σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 195 χ/φου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *«ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ͵αχο΄ (=1670) τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους[2] εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους... κλπ.»*.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ μοναχοῦ-ἡγουμένου πιθανώτατα—ἀληθοῦς νέου κτήτορος τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐρειπωθείσης μονῆς, ὅστις ὄχι μόνον ἀνήγειρεν αὐτὴν ἐκ νέου ἀλλὰ καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ μοναχούς, ἀνέλαβε δὲ συγχρόνως μετὰ ζήλου καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς κατὰ τῶν καταπατητῶν τῶν κτημάτων της. Δυστυχῶς ὁ ρέκτης οὗτος ἡγούμενος ἀπέθανε τὸ 1682, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἄλλου ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲδ τοῦ ἔτους 1682[3], τὸν διεδέχθη δὲ ὁ καλόγηρος Ἰωνᾶς, ὅστις καὶ συνέχισε τοὺς ἀγῶνας τῆς μονῆς κατὰ τοῦ Κιλὶτζ ἀντιποιουμένου καὶ πάλιν μετά τινος Ἀχμὲτ Χότζα ὄχι μόνον τὸ Μυρτάρι ἀλλὰ καὶ τὰ Παληάμπελα τῆς Βονίτζης καὶ τοὺς τόπους Βιρέλους, πάντα κτήματα τῆς μονῆς.

Καίτοι δὲ διὰ χοτζετίου τοῦ 1682[4] τοῦ καδῆ Ναυπάκτου καὶ Βονίτζης ἐπεκυρώθη δικαστικῶς ἡ κυριότης τοῦ μοναστηρίου ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων καὶ ἀπεβλήθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ ἐναγόμενοι Κιλὶτζ καὶ Ἀχμὲτ Χότζα, ὁρισμὸς δ' ἀφ' ἑτέρου τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ 1683[5] ἐντέλλεται τὴν ἐκ τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ἀπομάκρυνσιν τοῦ Κιλίτζ, ὅμως οὗτος ἐξηκολούθησε νὰ τὴν ἐνοχλῇ καὶ κατὰ τὸ 1684 ὡς μανθάνομεν α) ἐκ χοτζετίου[6] τοῦ ἔτους τούτου τοῦ καδῆ Πρεβέζης, δι' οὗ ὁ Παπα-Ἰωνᾶς—προφανῶς ἡγούμενος τῆς μονῆς—ἐνάγει καὶ πάλιν τὸν Κιλὶτζ μπέην ὡς ἀντιποιούμενον τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ β) ἐξ ἄλλου χοτζετίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ καδῆ Ἄρτης[7] περιέχοντος ἀπόφασιν περὶ ἀποβολῆς τοῦ Κιλὶτζ ἐκ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων.

Οἱ πρὸς τὸν Κιλὶτζ μπέην δικαστικοὶ ἀγῶνες τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἔληξαν ὁριστικῶς τὸ 1684, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1684[8] τοῦ Δερβὶς Χουσεΐν, Διοικητοῦ Ἁγ. Μαύρας καὶ εἰσπράκτορος τῶν προσόδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Ἁγ. Μαύρας καὶ Βονίτζης σιτηρέσιον τοῦ ναυάρχου

[1] Ι. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος 1892, σ. 37 ἀρ. 195.

[2] Οἱ Κωστακέοι τοῦ σημειώματος εἶναι οἱ σημερινοὶ Κωστακιοί, συνοικισμὸς πρὸς Νότον τῆς πόλεως Ἄρτης, πέραν τῆς γεφύρας.

[3] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12, σ. 580 (ΙΑ).

[4] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 14 σ. 582 (ΙΘ).

[5] Ὁρισμοὶ ὑπ' ἀρ. 15 καὶ 16 σ. 581 (ΙΓ καὶ ΙΔ).

[6] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 σ. 583 (ΚΓ).

[7] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 23 σ. 583 (ΚΒ).

[8] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 25 σ. 583 (ΚΣΤ).

κυρίου τῆς γῆς, ὅπερ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ μὲν Κιλὶτζ ἀπομακρύνεται ὁριστικῶς τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, αὕτη δ' ὑποχρεοῦται νὰ πληρώνῃ κατ' ἔτος 150 ἄσπρα εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς.

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν μονὴν εἶναι δικαστικὴ πρᾶξις τοῦ καδῆ Βονίτζης τοῦ 1704[1], διὰ τῆς ὁποίας τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Κιλὶτζ ἐκδοθὲν ταπὶ ἀκυροῦται, ἐξαιρέσει δὲ τῶν γαιῶν αἵτινες ἠγοράσθησαν παρὰ τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν διορισθέντος Χουσεῒν ἐφένδη, ὅλα τὰ ἄλλα κτήματα, αἱ γαῖαι, τὰ χειμάδια, αἱ ἄμπελοι, οἱ κῆποι καὶ τὰ δένδρα ἀναγνωρίζονται ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία τῆς μονῆς.

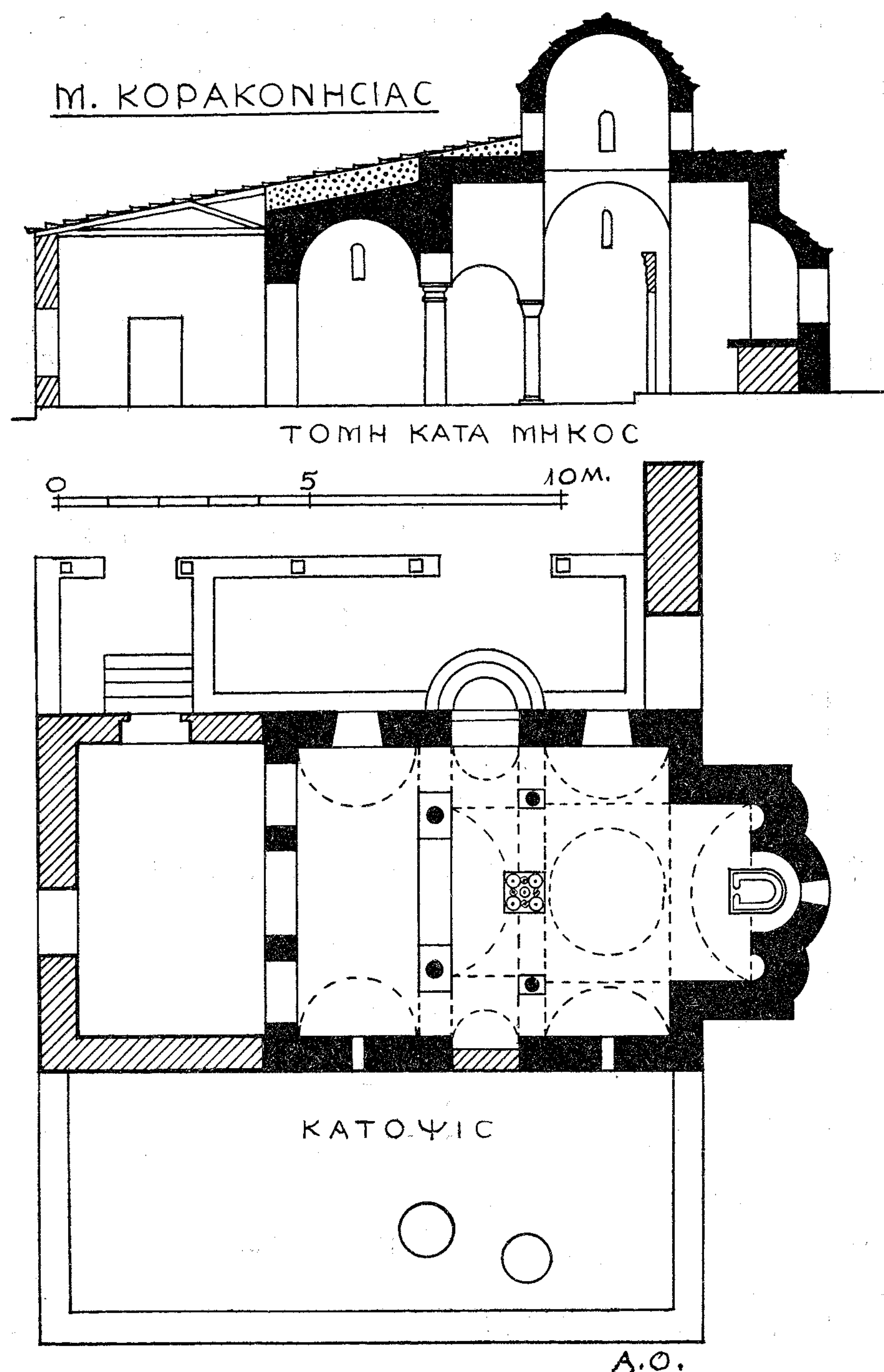
Ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν καταγραφέντων σημειωμάτων (Μεγ. Σπηλαίου, Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων) ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τουρκικῶν ἐγγράφων παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ χρονολογιῶν δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν τὸν—οὐχὶ βεβαίως πλήρη—χρονολογικὸν πίνακα τῶν διατελεσάντων ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας ἀπὸ τοῦ 1193 μέχρι τοῦ 1686 καὶ νὰ συμπληρώσωμεν αὐτὸν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Σεραφεὶμ (ἔ. ἀν. σ. 171) ἀναφερομένων 4 ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Πίναξ ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας

1193	Μελέτιος (Σημ. Μεγ. Σπηλαίου)
1457	Γερόντιος (Σημ. χ/φου 194 Ἐθν. Βιβλ.)
1481-2	Γαλακτίων (;) (Χρονικὸν Μετεώρων)
1555	Ἰωσὴφ (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 στ. Δ)
1559	Γαβριὴλ (Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 στ. ΚΕ)
1670	Εὐγένιος (Σημ. χ/φου 195 Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλ.)
† 1682	Εὐγένιος (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 12 στ. Η, Θ, ΙΗ)
1682	Ἰωνᾶς (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12 στ. ΙΑ)
1684	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 στ. ΚΓ)
1686	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 26 στ. ΚΔ)
1842	Δωρόθεος (ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ εἰκόνος Παναγίας προσκυνηταρίου)
1855	Δανιὴλ (Σεραφεὶμ σ. 171)
1869	Ἀμβρόσιος (» » »)
1871	Δανιὴλ τὸ β΄ (» » »)

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν τεχνοκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἠσχολήθη μέχρι τοῦδε.

[1] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 27, σ. 584 (ΚΖ).

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ μετὰ τῶν προσκτισμάτων του.

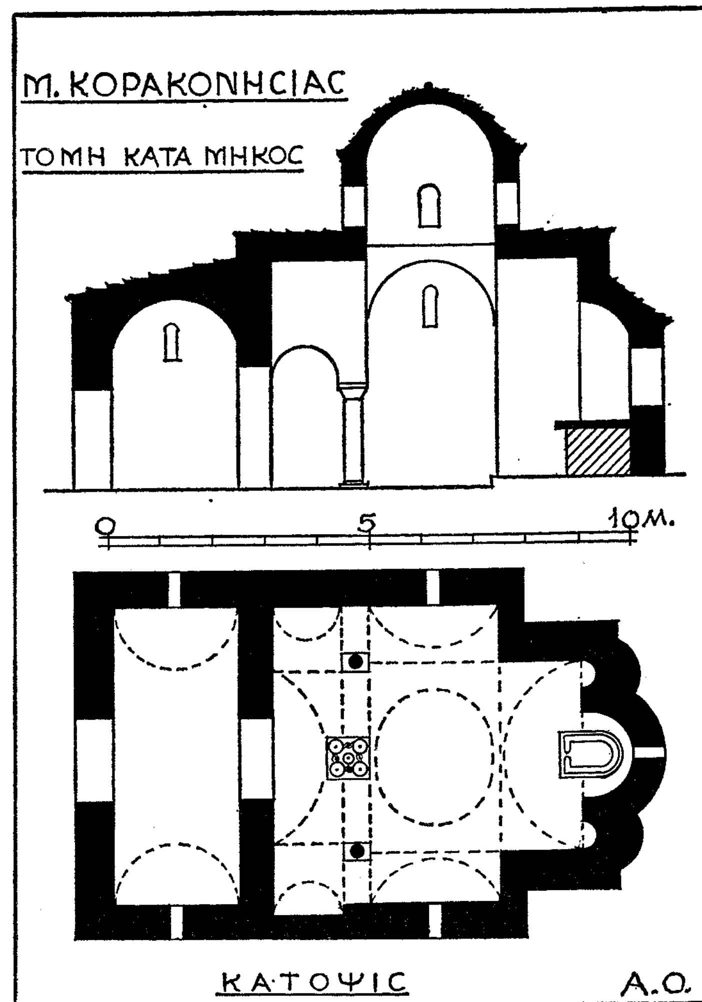
γ) ***Ἀρχιτεκτονική.*** Ἐκ τῆς παλαιᾶς μονῆς σώζεται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν μετὰ τῶν προσκτισμάτων του. Τὰ κελλία της δὲν ὑφίστανται πλέον. Ἡ παρατιθεμένη κάτοψις καὶ τομὴ (εἰκ. 2) παρέχουσι τὴν μορφὴν τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἤτοι μὲ τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας μετατροπὰς καὶ προσθήκας. Ὁ ἀρχικὸς ναός, δηλούμενος ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, παρουσίαζε τὸν τύπον δικιονίου σταυροειδοῦς ἡμιεγγεγραμμένου, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, μέσῳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν ἀνίσου διαμέτρου (εἰκ. 3). Ἐκ τούτων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ἐξέχει ἐλευθέρως, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος, δημιουργουμένου διὰ δύο μικρῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, αἵτινες βαίνουσιν ἐγκαρσίως πρὸς τὴν δυτικήν (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς (εἰκ. 3) ἔφερε πρὸς δυσμάς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος του νάρθηκα, πλάτους 2.30 καὶ μήκους 5.70, καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας. Ὁ νάρθηξ αὐτὸς ἐχωρίζετο ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ θύρας (εἰκ. 3), ἐφωτίζετο δέ διὰ δύο ὑψηλά, κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, τοποθετημένων στενῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Ἀργότερον, ἴσως ἐπὶ ἡγουμένου Εὐγενίου, ἤτοι περὶ τὸ 1670, ἐκρίθη ἀναγκαία, χάριν μείζονος εὐρυχωρίας, ἡ κατεδάφισις τοῦ χωρίζοντος τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τριβήλου, ἀποτελεσθέντος ἐξ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ μεγάλου χαμηλωμένου τόξου, στηριχθέντος ἐπὶ 2 κιόνων (εἰκ. 2) καὶ ἐκ δύο ἄλλων πολὺ μικροτέρων εἰς τὰ πλάγια. Ὡς κιονόκρανα τῶν νέων κιόνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων ληφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις, αἵτινες ἐτέθησαν ἀντιστρόφως (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως ἠνοίχθησαν εἰς τὸν πλήρη ἀρχικῶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος δύο ἀκόμη παράπλευροι θύραι, δύο δὲ ἄλλαι πλευρικαὶ θύραι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κυρίως ναοῦ φαίνεται, ὅτι ἠνοίχθησαν μετὰ τὴν διὰ τριβήλου ἀντικατάστασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἰδιόρρυθμος παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ περιλαμβάνει κάτωθεν τῆς πολὺ εὐρυτέρας τῶν δύο ἐγκαρσίων ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ ὄχι μόνον τὴν κυρίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα παραβήματα περιωρίσθησαν ἐδῶ εἰς δύο παραπλεύρους, πολὺ μικράς, ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, αἵτινες ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς τέταρτα κύκλου προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικυκλικῆς κεντρικῆς ἀψῖδος (εἰκ. 2 καὶ 3). Ὁμοία ἐξωτερικὴ διάταξις τῶν ἀψίδων προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀπαντᾶται συχνάκις εἰς ναοὺς

τῆς Π. Σερβίας—Gradaé[1], Studenica[2], Milesevo[3], Ravanica[4]— δὲν εἶναι

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικοῦ.

ὅμως ἄγνωστος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι

[1] Vl. Petković Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe (σερβ.) Beograd 1950, εἰκ. 181.
[2] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 988.
[3] Millet, Mél. Uspenskij I σ. 173 εἰκ. 108. Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 566.
[4] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 852.

εἰς τὸν Ἅϊ-Στράτηγον τῆς Μάνης[1] (12ος αἰ.), εἰς Νεοχώριον Ρόδου[2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ναὸν τῆς Χερσῶνος τῆς Ν. Ρωσίας[3].

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται κυλινδρικός, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῆς κεντρικῆς ἁψῖδος τοῦ ἱε-

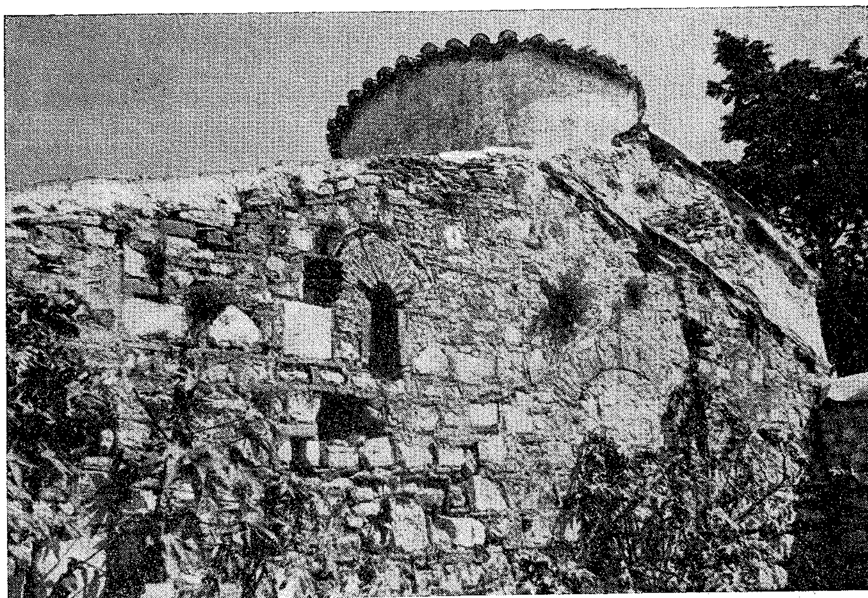
Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ροῦ. Ἡ κλεὶς του εὑρίσκεται ἐσωτερικῶς εἰς ὕψος 7.45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ σφενδόνη του (τύμπανον) διατρυπᾶται ὑπὸ 4 μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων πλάτους 0. 30 καὶ ὕψ. 0.80 μ. ἀνοιγομένων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα

[1] N. B. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 26.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ϛ' (1948) σ. 99 εἰκ. 85
[3] Pamjatniki christianskogo Chersonesa, Moskba 1905, εἰκ. 41.

τοῦ ὁρίζοντος. Λόγῳ διαφορᾶς διαμέτρου τῶν κατὰ μῆκος ἀπὸ τὰς κατὰ πλάτος καμάρας ὁ τροῦλλος προκύπτει ἐν κατόψει ἐλλειψοειδὴς (εἰκ. 2 καὶ 3) πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς [1].

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ

Εἰκ. 5. Ἄποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος.

ἀνήκει μὲν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κατηγορίαν Δ τῆς πάλαι ὑπ' ἐμοῦ γενομένης κατατάξεως [2] τῶν σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, ἀποτελεῖ

---

[1] Ἰουστινιάνειος Καταπολιανὴ Πάρου: Α. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἐπετ Ἑτ. Κυκλ. Μελ. Ε' (1965-66) σ. 10 εἰκ. 1, σ 12 εἰκ. 2. Βλαχέρνα Μάνης (12ου αἰ.): M e g a w, BSA 33 (1932/33) σ. 149 εἰκ. 5, Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Βυζ. τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68 σημ. 1. Ἅγ. Δημήτριος Λιμπέρδου (Μάνης) (12ου αἰ.): Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, ἔ. ἀ. σ. 72 σημ. 2. Ἅγιος Νικόλαος ἐντὸς τοῦ χωρίου Βρίκιον Μάνης: Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, ἔ. ἀ. σ. 89 σημ. 2. Ναὸς Djurdjeva - Stupova Σερβίας: V l. P e t k o v i é, Revue des Monuments... (σερβ.), Beograd 1950, εἰκ. 311. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Ναούμ: P e t k o v i é ἔ. ἀ. εἰκ. 630. Κουμπελίδικη Καστοριᾶς: Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Δ' (1938) σ. 127 εἰκ. 88. Ἅγ. Γεώργιος Κρυονερίτης Σερρῶν: Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζ. μνημεῖα Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 62 εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Τριάδος Μετεώρων (1476): Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 9 (1932) σ. 397 εἰκ. 14. Ν. Ἐπισκοπῆς Θήρας: Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Ζ' (1951) σ. 187 εἰκ. 3. Ν. Ἁγ. Ταξιάρχου Θάρι Ρόδου: Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Ϛ' (1948) σ. 97 εἰκ. 83 κλπ.

[2] ΑΒΜΕ, Ε' (1939 - 40) σ. 7.

ὅμως παραλλαγὴν ταύτης, ἐπειδὴ τὸ καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τριμερὲς ἱερὸν δὲν εἰσέρχεται ἐνταῦθα καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ πρὸ τῆς μέσης κόγχης τμῆμα αὐτοῦ, καταργηθέντων ὁλοσχερῶς τῶν πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονι-

Εἰκ. 6. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος μὲ τὸ τοξωτὸν παράθυρον.

κοῦ δύο γωνιαίων, ἀνατολικῶν διαμερισμάτων, ὧν τώρα αἱ κόγχαι μετετέθησαν ἀντιστοίχως ἑκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διευρυνθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς καταργήσεως ὅμως τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἔπαυσε πλέον καὶ ὁ σταυρὸς τῶν καμαρῶν νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένος, ἀφ' οὗ τὸ ἀνατολικόν του σκέλος ἐξέχει ἐλεύθερον. Τούτου ἕνεκα τὴν παραλλαγὴν ταύτην τοῦ ἐγγεγραμμένου δικιονίου ναοῦ ὠνόμασα ἀνωτέρω ὡς τὴν τοῦ ἡμιεγγε-

γραμμένου σταυρικοῦ δικιονίου. Ἄλλο παράδειγμα τῆς παραλλαγῆς ταύτης παρέχει ὁ ἐν Μιρὰμ ναὸς τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου[1].

Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ πλεῖστά του μέρη ἐπικεχρισμένος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4). Εἰς τὰ ὀλίγα μέρη, ἅτινα παρέμειναν ἀνεπίχριστα, ὡς εἶναι π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ

Εἰκ. 7. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

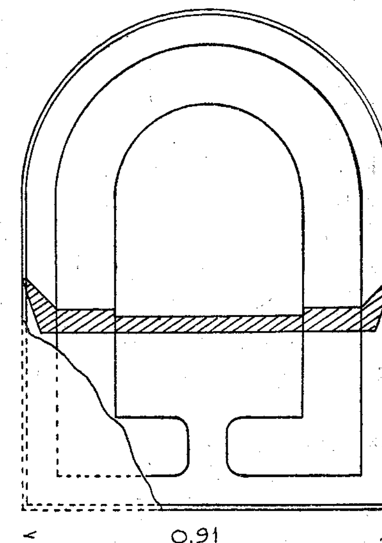
ἱεροῦ, ἐμφανίζει ψευδισόδομον τοιχοδομίαν ἐκ μεγάλων καὶ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν λίθων μετά τινων παρεμβαλλομένων πλίνθων (εἰκ. 5, 6). Βλέπομεν ἐπίσης ἐκεῖ καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν στενῶν παραθύρων περιβαλλόμενα ὑπὸ δοντωτῆς ταινίας. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου ἐπειδὴ ταῦτα καλύπτονται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἐπιχρίσματος.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἄλλοτε ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐσῴζοντο μέχρι τοῦ 1437, ὅτε, ὡς εἴδομεν (βλ. ἀν. σελ. 6) τὰς εἶδε καὶ ἀναφέρει αὐτὰς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ὡς μόνον λείψανον

[1] G. L. Bell, Zeitschr. f. G. Arch. Beiheft 9, ὅθεν M. Mavrodinov ἐν Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini II, Roma 1940, πίν. LXVIII 5.

τοῦ μαρμαρίνου τούτου δαπέδου ἢ *πάτου*, ὡς τὸν ὀνομάζουν οἱ βυζαντινοί, διετηρήθη τετράγωνον ὀμφάλιον, διαστάσεων 0.80×0.80 μ. κείμενον ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν κιόνων ἀποστάσεως[1]. Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὸ σύνηθες κόσμημα, τὸ λεγόμενον τῶν 5 ἄρτων, ἤτοι τεσσάρων μεγάλων κύκλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετραγώνου, συμπλεκομένων δὲ μεταξύ των διὰ 4 ἐνδιαμέσων κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερον κεντρικὸν ῥόδακα. Σήμερον ἐλλείπουν ἀπ' αὐτοῦ τὰ μικρὰ πολύχρωμα, φυτευτὰ μαρμάρινα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν ἄλλοτε τὰς αὔλακας τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7).

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον καλύπτει σήμερον τὴν κτιστὴν Ἁγίαν Τράπεζαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμαρίνη πλὰξ (εἰκ. 8) ἔχουσα τὸ σχῆμα σῖγμα, ἤτοι ὀρθογωνίου ἀπολήγοντος εἰς ἡμικύκλιον ἐξέχον πρὸς τὰ ἔσω κατὰ 0.42. Ἡ κάτω ἀριστερά της γωνία εἶναι τεθραυσμένη. Τὸ ὁλικὸν πλάτος της εἶναι 0.91, τὸ δὲ μῆκός της μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμικυκλίου 1.15. Τὰ χείλη τοῦ καλύμματος εἶναι ἀνακεκαμμένα εἰς λοξότμητον παρυφήν, ὕψους 0.06 μ., ἐσωτερικῶς τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαφρῶς (0.015) ἐξέχουσα ταινία περιθέουσα τὸ ὅλον σχῆμά του καὶ διακοπτομένη ὀλίγον (0.085) κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, χάριν καλυτέρας ἐκροῆς τῶν ὑδάτων πλύσεως αὐτῆς. Ἡ τράπεζα αὕτη θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς γειτονικῆς νησῖδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὅμοια τεμάχια[2].

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς καλυπτηρίου πλακὸς παλαιοχριστιανικῆς Ἁγ. Τραπέζης.

δ) ***Τὰ προσκτίσματα.*** Ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς ναὸς ὑπέστη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων πολλὰς καὶ ποικίλας ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκας. Οὕτω παλαιό-

[1] Εἰς ὁμοίαν θέσιν ἐμφανίζει τὸ ὀμφάλιον καὶ τὸ ἐν Πάτμῳ Καθολικὸν τοῦ Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου.

[2] Βλ. τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Χαρ. Μπάρλα: Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Κεφάλου, ΠΑΕ 1965, σ. 81 εἰκ. 2 καὶ πίν. 99β.

τερον μὲν (17ον αἰ. ;) ὁ χωρίζων τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τὸν νάρθηκα πλήρης τοῖχος μετετράπη, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τρίβηλον, ἠνοίχθησαν δὲ συγχρόνως μία μὲν θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἑκατέρωθεν τῆς παλαιᾶς μεσαίας (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως πιθανῶς, ἢ καὶ κατά τι ἀργότερον, κατεσκευάσθη καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἀπ' αὐτοῦ (εἰκ. 2 καὶ 9) ὑψηλὸν στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ κωδωνοστάσιον διαστάσεων βάσεως 3.00×1.43 (εἰκ. 9) ἐν χρήσει καὶ σήμερον εἰσέτι. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζομένας διὰ ταινιῶν ἐκ δύο ὁριζοντίων σειρῶν στενῶν, λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν ζωνῶν ὑψηλοτέρα εἶναι ἡ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ κανονικῶν πελεκητῶν λίθων ἐκτισμένη κατωτάτη. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην ἐνεκτίσθη ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον μαρμάρινον βυζαντινὸν γλυπτόν (περὶ οὗ κατωτέρω) (εἰκ. 9), καὶ τέλος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν στέψιν τοῦ ὅλου κατασκευάσματος καὶ ἐλαφρῶς στενοτέρα τῶν ἄλλων ἀνωτάτη ζώνη, ἥτις εἰς μὲν τὸ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ κώδων, τὰς δὲ πλαγίας αὐτῆς πλευρὰς δὲν ἔχει κατακορύφους ἀλλὰ κοίλας (εἰκ. 10), πενιχρὰν προφανῶς μίμησιν σχεδίων ἰταλικοῦ baroque[1].

Τὴν ἄνω ἀπόληξιν αὐτῆς σχηματίζει ἀφ' ἑνὸς βαθμιδωτὸν κυματιοφόρον γεῖσον, ὅπερ ἐν τῷ μέσῳ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλην τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, καὶ ἀφ' ἑτέρου τριγωνικὰ ἀετωμάτια ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ τρία μὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ γείσου ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ἀνὰ ἓν δὲ ἐπὶ τοῦ γείσου τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 9).

Ἔτι ἀργότερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, προσετέθη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ δεύτερος, εὐρύτερος (ἐσωτ. διαστ. πλάτους 3.70 μ. × 5.87 καὶ ὕψους 3.30) ξυλόστεγος νάρθηξ (εἰκ. 11) μὲ μίαν μὲν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μεταβληθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς παράθυρον (εἰκ. 2, τομὴ) καὶ μίαν ἄλλην ἀνοιχθεῖσαν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, προσιτὴν διὰ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 2). Ἀκόμη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ προσετέθη εὐρύχωρον ὀρθογώνιον κτήριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.40 × 12.80 μ., ἀγνώστου, βοηθητικοῦ πιθανώτατα ἀλλὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀφ' οὗ ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν δύο μεγάλοι πίθοι (εἰκ. 2). Τοῦ κτηρίου τούτου διατηροῦνται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα ὑψηλοί τινες τοῖχοι (εἰκ. 4).

Σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἐγένοντο ἐπίσης κατὰ

[1] Βλέπε σχετικῶς ὅμοια παραδείγματα ἐξ Ἑπτανήσου παρὰ Salvator, Zante II, Πράγα 1904, σ. 24 Ἅγ. Στέφανος, σ. 60 Ἁγ. Βαρβάρα, σ. 163 Ἅγ. Γεώργιος Καλαμακίου, σ. 240 Σπηλιώτισσα.

τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος μεγάλα παράθυρα (εἰκ. 2), ὡς καὶ μία θύρα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἔξω τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες ἀνόδου (εἰκ. 2). Τότε ἐπίσης ἐκαλύφθησαν

Εἰκ. 9. Ἄποψις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἀπὸ ΒΑ.

δι' ἀσβεστοχρίσματος ὁ τροῦλλος καὶ ὁλόκληρος ἡ βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τέλος, ὅλως προσφάτως (1962), κατεσκευάσθη, ἄνευ ἀδείας, πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ πεσσοστήρικτος ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στοά (εἰκ. 12).

ε) ***Γλυπτική.*** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν εἰς τὴν μέσην ζώνην τοῦ κωδωνοστασίου ἐνεκτίσθη παλαιὸν βυζαντινὸν γλυπτόν, ὡς διακοσμητικὸν προφανῶς στοιχεῖον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον (εἰκ. 13) ὁλικῶν διαστάσεων: ὕψους 0.72 καὶ πλάτους 0.78 ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου πλακὸς διατρυπωμένης ὑπὸ ἐλαφρῶς πεταλομόρφου τόξου διαμέτρου 0.48 καὶ στεφομένης ὑπὸ γλυπτοῦ κανόνος ἐξ 9 ἰωνικῶν ᾠῶν, βαινόντων ἐπὶ ἀστραγάλου καὶ καλυπτομένων ὑπὸ γλυπτοῦ λεσβίου κυματίου. Τόσον λόγῳ τοῦ θέματος, ὅσον

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου.

καὶ τῆς ἐργασίας της, ἡ στέψις αὕτη ἔχει προφανῶς ληφθῆ ἔκ τινος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, ρωμαϊκῶν χρόνων, μνημείου, ἡ κάτωθεν ὅμως ταύτης πλὰξ εἶναι γνησίως βυζαντινή. Ἄνω καὶ πλαγίως ἡ πλὰξ αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ εὐθυγράμμου βαθμιδωτοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς αὐτῆς τόξον φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παρυφὴν καταλήγουσαν ἐξωτερικῶς εἰς σχοινίον καὶ κοσμουμένην

Εἰκ. 11. Ἄποψις τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

ἐσωτερικῶς κατὰ μὲν τὰ πλάγια διὰ τρέχοντος ζῴου ἐντὸς ἑλικοειδῶν κλιματίδων, κατὰ δὲ τὴν κλεῖδα διὰ μεγάλου ἀνθεμίου (ὁμοιάζοντος πρὸς περιρραντήριον μετὰ κώνου πίτυος ἢ στροβιλίου), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἵστανται ἔξεργα ἀνὰ ἓν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ραμφίζον μίαν ὄρπηκα τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 13). Τὰ πτηνὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι παγώνια, ὡς συμπεραίνομεν ἀφ' ἑνὸς ἐκ τοῦ μακροῦ λοφίου τῆς κεφαλῆς των καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς μακρᾶς οὐρᾶς των, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι, κατ' ἀνατολικὰ πρότυπα, ἀνωρθωμένη (εἰκ. 13).

Παγώνια μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν συναντῶμεν συχνάκις εἰς περσικὰ (σασ-

σανιδικὰ) ὑφάσματα[1] καὶ ἄλλα ἔργα[2], ἐξ ὧν παρέλαβε τὸ θέμα ἥ τε παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη[3].

Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ πλαισίου τριγωνικὰ κενὰ πληροῦν-

Εἰκ. 12. Ἄποψις τῆς προσφάτως προστεθείσης στοᾶς εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ.

ται δι' ἀναγλύφων ἑλικοφύλλων ἀπὸ τῶν ὁποίων προβάλλουν ἑκατέρωθεν ἀνὰ

---

[1] Ὕφασμα Τολώσης (Toulouse): O. v. F a l k e, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, πίν. V, β' ἥμισυ 12ου αἰ.

[2] S a r r e, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925, πίν. 94, 102, 121, 125.

[3] α) Γλυπτά: Θωράκια Ἀκυληίας: R i c c i - C o l a s a n t i, L'arte bizantina in Italia, Milano ἄ. χρ., πίν. 78. Δύο ἀνάγλυφα τοῦ μουσείου Θηβῶν: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Ε' (1930 - 40) σ. 138 εἰκ. 20 καὶ σ. 143 εἰκ. 25. Ἀνάγλυφον ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη Ἀθηνῶν: Κ. Κ ω ν σ τ α ν τ ό π ο υ λ ο ς, ΕΕΒΣ 8 (1931) σ. 246 εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου νῦν ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν: L. B r é h i e r, L'art byzantin, σ. 51 εἰκ. 15. Κιονόκρανον Βυζ. Μουσείου ἐκ τῆς Μ. Πετράκη: Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΔΧΑΕ περ. Δ, τ. Β' (1960/61) πίν. 49,3. Ἀνάγλυ-

Εἰκ. 13. Τὸ εἰς τὸ κωδωνοστάσιον ἐντειχισμένον βυζαντινὸν γλυπτόν.

ἓν ἡμισφαιρικὸν «κομβίον» κοσμούμενον δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ καὶ ἀνθεμίων κατὰ τὰ γωνιαῖα αὐτοῦ διαμερίσματα.

φος παράστασις περιθύρου τῆς Γοργοεπηκόου τῶν Ἀθηνῶν (ἀδημοσίευτος). Ἐπιτύμβιος πλὰξ Ἁγ. Νικολάου Μύρων τῆς Λυκίας: H. R o t t, Kleinas. Denkm., σ. 341 εἰκ. 128. Ἀνάγλυφον Κορίνθου: R. S c r a n t o n, Med. Architecture ἐν Corinth XVI, σ. 105 ἀρ. 12. Βυζ. κιβωτίδια τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Musée du Cinquantenaire: L. B r é h i e r ἐν Gazette des Beaux - Arts 1930, σ. 278 εἰκ. 11, καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Μουσείου τοῦ Cluny: L. B r é h i e r, ἔ. ἀ. σ. 281 εἰκ. 17, ἀμφότερα περσικῆς πιθανώτατα προελεύσεως. β) Ψηφιδωτά: Ἱερουσαλήμ: O. D a l t o n, Byz. art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 626 εἰκ. 250. Καχριὲ - Τζαμί: P a u l U n d e r w o o d, The Kariyé Djami 2, London 1967 πίν. 108, 118. γ) Χειρόγραφα: Soissons: N e u w i r t h, Frühchr. Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919, σ. 164 εἰκ. 137. δ) Ἐλεφαντοστᾶ: Κτένιον τοῦ Μουσείου Φλωρεντίας: P. T o e s c a, Storia dell'Arte Italiana, τόμ. II, Torino 1927, εἰκ. 792 καὶ τέλος ε) Ἀγγεῖα: W a l l i s, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. IV εἰκ. 6 καὶ XLI εἰκ. 84.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περιγραφέντος γλυπτοῦ — ἀνάγλυφον βάθος μετ᾽ ἐπικαθημένων ἐξέργων στοιχείων — ὡς ἐνταῦθα τὰ κομβία καὶ τὰ πτηνά, συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 12ον[1] τὸν 13ον[2] καὶ τὸν 14ον[3] αἰῶνα, ἐξ ὧν, μᾶλλον εἰς τὸν δεύτερον, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον λίαν ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως γλυπτόν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου τεμαχίου ὑποθέτω, ὅτι θὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς στέψεως προσκυνηταρίου τινὸς τοῦ παλαιοῦ, μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ, τοποθετημένου παρὰ τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παραστάδας τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐκ τῆς στέψεως ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοποθετημένου δεξιᾷ, κάτωθεν τοῦ τρούλλου. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιούτου μαρμαρίνου θρόνου κοσμουμένου δι᾽ ἀναγλύφων παγωνίων παρέχει ὁ ὡραῖος ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ ἐν Π. Σερβίᾳ ναοῦ τοῦ Nerezi[4].

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γλυπτῶν κατατακτέον καὶ τὸ ξύλινον ἐπίχρυσον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 14). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ τέμπλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη εἰς τέμπλα τῆς ὀψίμου Τουρκοκρατίας. Ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ σειρὰν 3/4 λεπτῶν κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ ὑψηλῶν πεσσίσκων καὶ στηριζόντων μέσῳ ἀτλαντικῶν μορφῶν εὐρὺ ὁριζόντιον ἐπιστύλιον, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται, ὡς τελικὴ στέψις, ἡ συνήθης σειρὰ τῶν τοξυλλίων τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ βάθος τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα φράσσονται κάτω μὲν δι᾽ ὀρθογωνίων θωρακίων (ποδιῶν), ἐν τῷ μέσῳ δὲ διὰ τῶν λατρευτικῶν εἰκόνων καὶ τῶν ὑπεράνω αὐτῶν ταινιῶν φερουσῶν ζωηρῶς ἀναγλύφους κεφαλὰς Χερουβεὶμ καὶ τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀτλαντικῶν μορφῶν διαστήματα παρεμβάλλονται ἡμικυκλικὰ μετὰ πλήρους τυμπάνου πλαίσια.

Ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τόσον τῶν κιονίσκων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ καὶ τῶν ἄνω αὐτῶν μελῶν διαστημάτων κοσμεῖται δι᾽ ἀναγλύπτων ἀνθικῶν καὶ ζωικῶν κοσμημάτων: πτηνῶν, κεφαλῶν Χερουβεὶμ καὶ ἀνθρώπων, (ἐν οἷς καὶ αἱ τῶν ἀτλάντων) οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικῶν τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ὅσον καὶ ἐκτελέσεως.

---

[1] Ὅσιος Μελέτιος Κιθαιρῶνος: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς ΑΒΜΕ Ε′ (1939/40) σ. 71. Ὄμορφη Ἐκκλησιά: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 23. Σωτὴρ Ἀμφίσσης: ΑΒΜΕ Α′ (1935) σ. 194. Μουσεῖον Κορίνθου: Φ ι λ α δ ε λ φ ε ύ ς, ΑΔ 1918, Παρ. σ. 9 εἰκ. 14 καὶ R. S c r a n t o n, Corinth XVI, 1957, πίν. 33, ἀρ. 158. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Β′ (1936) σ. 27 εἰκ. 22. Ταξιάρχης Λοκρίδος: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΕΕΒΣ 6 (1929) σ. 361 εἰκ. 13 καὶ σ. 367 εἰκ. 20.

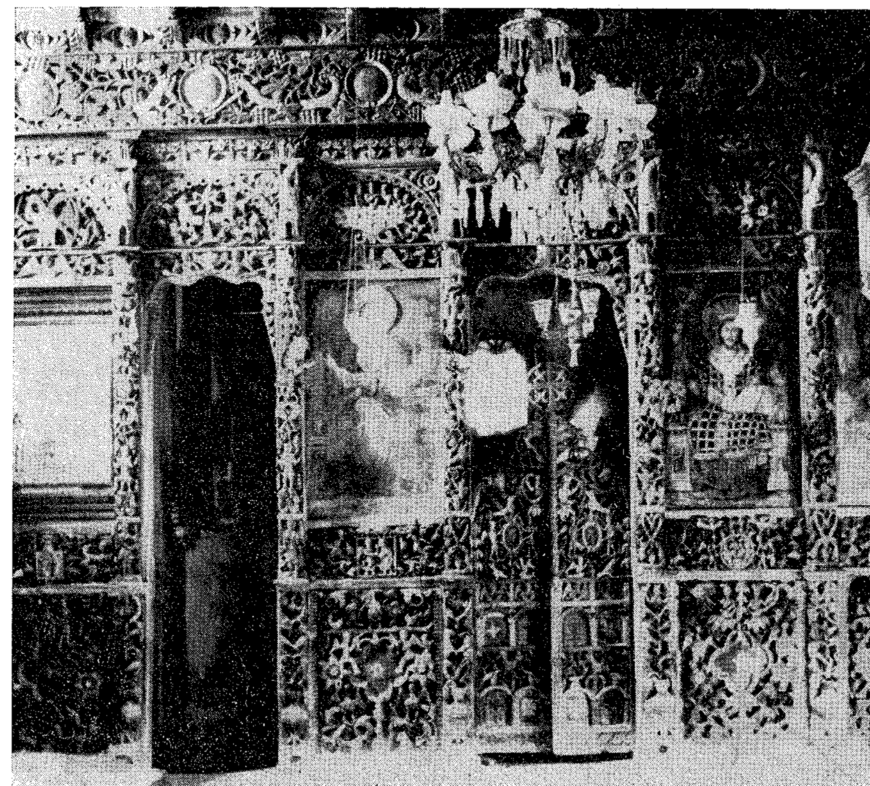
[2] Ἐπιστύλιον τέμπλου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (1205): S t r z y g o w s k i, ΔΙΕ Ἑτ. Γ′ (1889) σ. 122 πίν. Α′ καὶ Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ′, σ. 176 εἰκ. 233.

[3] Ναοὶ Μυστρᾶ: G. M i l l e t, Monum. byz. de Mistra, πίν. 49. 1, 58. 4.

[4] G. M i l l e t, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 152.

Τὴν Ὡραίαν Πύλην ὡς καὶ τὴν τῆς προθέσεως κλείουσιν ἄνω τόξα διπλῆς καμπυλότητος (en accolade) (εἰκ. 14) χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ξυλόγλυπτον βημόθυρον τῆς Ὡραίας Πύλης ἔχει τὴν συνήθη μορφήν, τὰ δὲ δύο φύλλα του κοσμοῦνται κάτω μὲν διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν

Εἰκ. 14. Τὸ μεταγενέστερον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

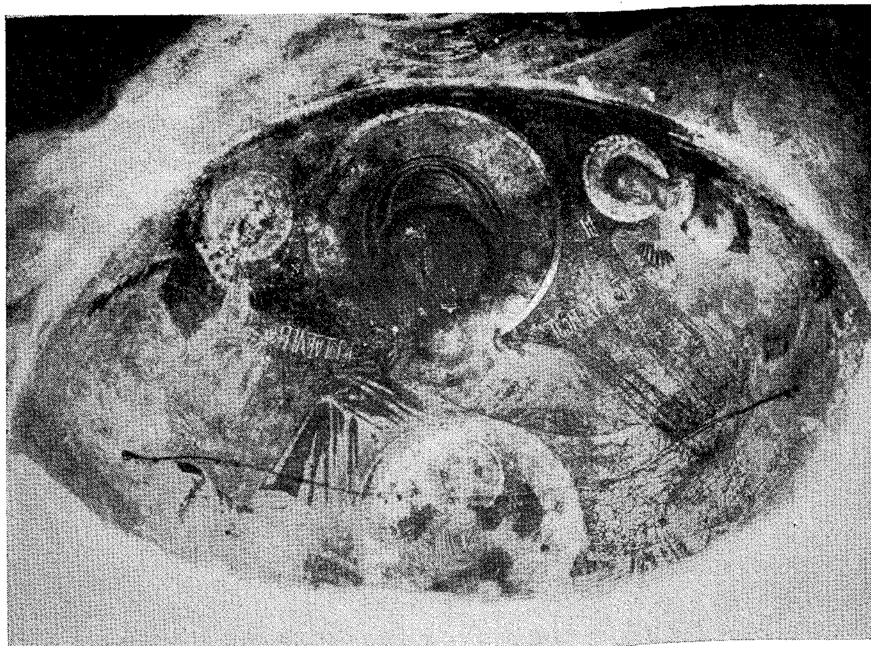
ἐκ τεσσάρων τοξυλλίων, εἰς τὰ ἄνω τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, διὰ χρώματος ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἄνω δὲ διὰ φυλλωμάτων περιβαλλόντων ἀνὰ ἓν εἰς ἕκαστον φύλλον κεντρικὸν ἐλλειψοειδὲς ἔμβλημα (εἰκ. 14).

Ἡ κατωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς συνθέσεως ἀκόμη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μαρτυροῦσι πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ἀρχὰς πιθανῶς ἢ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος).

ϛ) ***Ζωγραφική.*** Α′. Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α ι. Ὀλίγαι καὶ κακῶς, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν κηρίων αἰθάλης, διατηρούμεναι τοιχογραφίαι διασώζονται εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου διακρίνεται ἀμυδρῶς, ὁ ἐντελῶς κατεστραμμένος Παντοκράτωρ ἐντὸς με-

ταλλίου, τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν 79, 15-16 καὶ τῆς λειτουργίας[1] εἰλημμένη ἐπιγραφὴ *Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε* [καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτὴν] *ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου*[2].

Καλύτερον ὁπωσδήποτε, διετηρήθη, ἂν καὶ πλήρης τῆς ἐκ τῶν κηρίων

Εἰκ. 15. Ἡ Πλατυτέρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

αἰθάλης εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία (εἰκ. 15), ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας ὑπάρχει διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ - ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ τὸν μικρὸν Χριστόν, ἤτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Φοροῦσα ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον τῶν ἐγγάμων γυναικῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἑκατέρωθεν

[1] Πβλ. καὶ Κ.Δ. Ἰω. 15, 1 — Goar, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 63 § γ 5 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι, 1933 σ. 43.

[2] Ἡ ἰδία ἐπιγραφὴ εὕρηται καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (16ος αἰ.) καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς εἰκόνος τοῦ Βυζ. Μουσείου (18ος αἰ.). Carm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, ἀρ. 516 καὶ 554. Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου ΑΒΜΕ 5 (1939-40) σ. 190. Μοναὶ Ἁγ. Ὄρους. Millet - Pargoir Petit, ἀρ. 231 καὶ 233.

εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ μικρὸς Χριστός, φορῶν ἐρυθρὸν χιτῶνα, εἰκονίζεται εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν[1]. Ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται ἡμίσωμοι καὶ εἰς στάσιν 3/4, ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος, προσβλέποντες τὴν Παναγίαν καὶ δὴ δεξιᾷ μὲν αὐτῆς ὁ Γαβριήλ, ἀριστερᾷ δ' ὁ Μιχαὴλ σημειούμενος διὰ τοῦ γράμματος Μ[2].

Εἰς παλαιοτέρας τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας, ὡς π.χ. τῆς Μ. Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων (1358) οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας ὡς στηθάρια ἐντὸς μεταλλίων[3].

Εἰς τὸν πέριξ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατὺν λῶρον εἰκονίσθη ἡ Ἀνάληψις. Μέγα μετάλλιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου (μὴ διακρινομένου πλέον) κατελάμβανε τὴν κλεῖδα τοῦ λώρου, ὑποβασταζόμενον ὑπὸ δύο ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων ῥόδινον χιτῶνα μὲ μελανὴν κροσσωτὴν παρυφήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λώρου παρίστανται οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο ἡμιχόρια τῶν ὁποίων προεξάρχει ἀνὰ εἷς ἄγγελος. Παρὰ τὸν ἄγγελον τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου ἵσταται ἡ Θεοτόκος. Οἱ ἄγγελοι προσβλέποντες τοὺς ἀποστόλους δεικνύουσι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω ὑψωμένης χειρός των τὸν ὑπὸ τῶν ἄνω πετώντων ἀγγέλων ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δένδρα. Αἱ κεφαλαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἕκαστος τῶν ὁποίων παρουσιάζει διάφορον στάσιν, ἐμφανίζουν πλήρη ἐκφράσεως χαρακτηριστικά.

Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς καμάρας τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρίσταται, ἐντὸς ἐπαλλήλων διατεμνομένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων ἡ Ἁγία Τριάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τετραγώνου εἰκονίζονται, ὁ εἷς παρὰ τὸν ἄλλον, ὁ Πατὴρ καί, συμφώνως πρὸς τὸν Ψαλμόν[4], δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ Υἱός. Τούτων ἀμφοτέρων μόλις διακρίνονται αἱ μετὰ χρυσοῦ, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν διάστημα εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπὸ τὴν Γραφικὴν[5] μορφὴν τῆς περιστερᾶς.

[1] Ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Βλαχερνίτισσαν τῆς ἐν Μόσχᾳ συλλογῆς Tretiakof ἥτις ἀναπαράγει πιστῶς τὴν Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Βλέπε προχείρως εἰκόνα της παρὰ Ph. Sherrard, Constantinople, London 1965, εἰκ. σ. 83.)

[2] Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἑκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491) εἰς τὴν κόγχην τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μ. Μυρτιᾶς. Βλ. ΑΒΜΕ Θ' (1961) πίν. 4 ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Νικολάου (Μαγαλειοῦ) Καστορίας (15ος αἰ.): Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 172α.

[3] Βλ. εἰκ. παρὰ Ξυγγοπούλῳ, Σχεδίασμα..., Ἀθῆναι 1957, πίν. 12₁.

[4] Ψαλμ. 109, 1: *Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου.*

[5] Ματθ. 3, 16. Μᾶρκ. 1, 10. Λουκ. 3, 22. Ἰω. 1, 32. Πβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου (ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας 1961) σ. 74, τροπάριον τοῦ α' ἤχου τῶν Θεοφανείων.

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς καμάρας χωρίζεται καθ' ὕψος εἰς τέσσαρας ἐπιμήκεις ζώνας. Εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας ἐκ τούτων, ἤτοι τὰς ἀμέσως ἑκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τριάδος εὑρισκομένας, εἰκονίζεται, εἰς δύο ἡμίση, ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἑκάστου ἡμίσεος εἰκονίζεται κιβώριον, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Χριστός, ὡς μέγας Ἀρχιερεύς, ἐνδεδυμένος ἀβακωτὸν φαιλόνιον. Πρὸς τοῦτον προσέρχεται ἑκατέρωθεν, σειρὰ τεσσάρων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς νοτίας πλευρᾶς διακρίνονται καλῶς, ἐκ δὲ τῶν τῆς βορείου σώζονται καλῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι, ἐνῶ τῶν μέσων διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ πόδες. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι τῆς νοτίας πλευρᾶς κρατοῦσι πάντες λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος ἐρυθρὰ στιχάρια καὶ ὀράρια κοσμούμενα διὰ πολυτίμων λίθων, οἱ δὲ δύο μέσοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, χρώματος, ἀντιστοίχως κυανοπρασίνου καὶ ῥοδίνου. Οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς δύο πλήρως σωζόμενοι τελευταῖοι ἄγγελοι φέρουσι κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια.

Εἰς τὰς κάτωθεν τῆς Θείας Λειτουργίας ζώνας ἐζωγραφήθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιθόλιον ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ Πεντηκοστή.

Ὁ Εὐαγγελισμός, σωζόμενος μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐμφανίζει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν, ἐνδεδυμένον πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ λιθοκόσμητον ἐπίβλημα, τείνοντα δ' ἐμπρὸς τὴν χεῖρα κατὰ τὸ γνωστὸν σχῆμα τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ εὐλογοῦντος τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένην Παρθένον. Αὕτη, ἐνδεδυμένη τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον, ἀντικρύζει τὸν ἀρχάγγελον, κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δήλωσιν ταπεινῆς ὑποταγῆς, εἰς τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ ζωγράφος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τοῦ 9ου-11ου αἰ. Ἀπὸ ἡμικυκλίου σχεδιαζομένου διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς συνθέσεως ἐξέρχεται, διευθυνομένη πρὸς τὴν Παρθένον, δέσμη λευκῶν ἀκτίνων καὶ μετ' αὐτῆς, καθιπτάμενον, τὸ Ἅγ. Πνεῦμα, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ (1,35) λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ ἄγγελος εἶπεν εἰς τὴν Παρθένον «*πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι*».

Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀρχιτεκτονήματα. Οὕτω ὄπισθεν μὲν τῆς Παρθένου προβάλλει τρουλλαία ἐκκλησία, ἀντὶ τῆς παλαιότερον ἐκεῖ εἰκονιζομένης τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Ναζαρέτ ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τῆς Μαρίας, κατὰ τὴν Αἰθερίαν[1], ὄπισθεν δὲ τοῦ Γαβριὴλ τρίκλιτος δρομικὴ ἐκκλησία προφανῶς ἡ δευτέρα ἐκκλησία τῆς Ναζαρὲτ[1] μὲ ἐπικλινῆ στέγην καὶ παράθυρα κάτω μὲν καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν ὀρθογώνια τοξωτά, ὑπὸ δὲ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης κυκλικόν (φεγγίτης). Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου διάστημα εἰκονίζεται κιονοστήρικτος τρουλλίσκος ἢ κιβώριον, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος στοά.

[1] Βλέπε σχετικῶς, G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 88.

Εἰς τὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμιθόλιον εἰκονιζομένην Πεντηκοστὴν οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐζωγραφήθησαν, ὡς συνήθως, καθήμενοι, ἐπὶ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» καὶ διῃρημένοι εἰς δύο σαφῆ ἡμιχόρια, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν δεξιοῦ (τῷ θεατῇ) προεξάρχει ὁ ἀναφαλαντίας Παῦλος, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ ὁ λευκόθριξ καὶ σγουρομάλλης Πέτρος, ὅστις καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ φράσις «*ἀδελφοὶ* [ἐ]*πί*[*στα*]*στε* [ὅτι ἐφ' ἡμερῶν ἀρχαίων ἐν ὑμῖν ἐξελέξατο ὁ Θεὸς]» (Πράξ. Ἀποστ. 15,7).

Πάντες οἱ ἀπόστολοι εἶναι ἐνδεδυμένοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μὲ κυριαρχοῦντα τὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ βαθυπράσινον, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ τὸ κιτρινόφαιον. Ἡ στάσις τῶν μαθητῶν, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἄλλοτε ὡς βιβλίον καὶ ἄλλοτε ὡς συνεπτυγμένον εἰλητόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου, φαίνονται συνομιλοῦντες, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι βλέπουσιν ἀτάραχοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, εἰς δὲ τὸ μέσον κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου φαίνονται αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμεναι πύριναι γλῶσσαι.

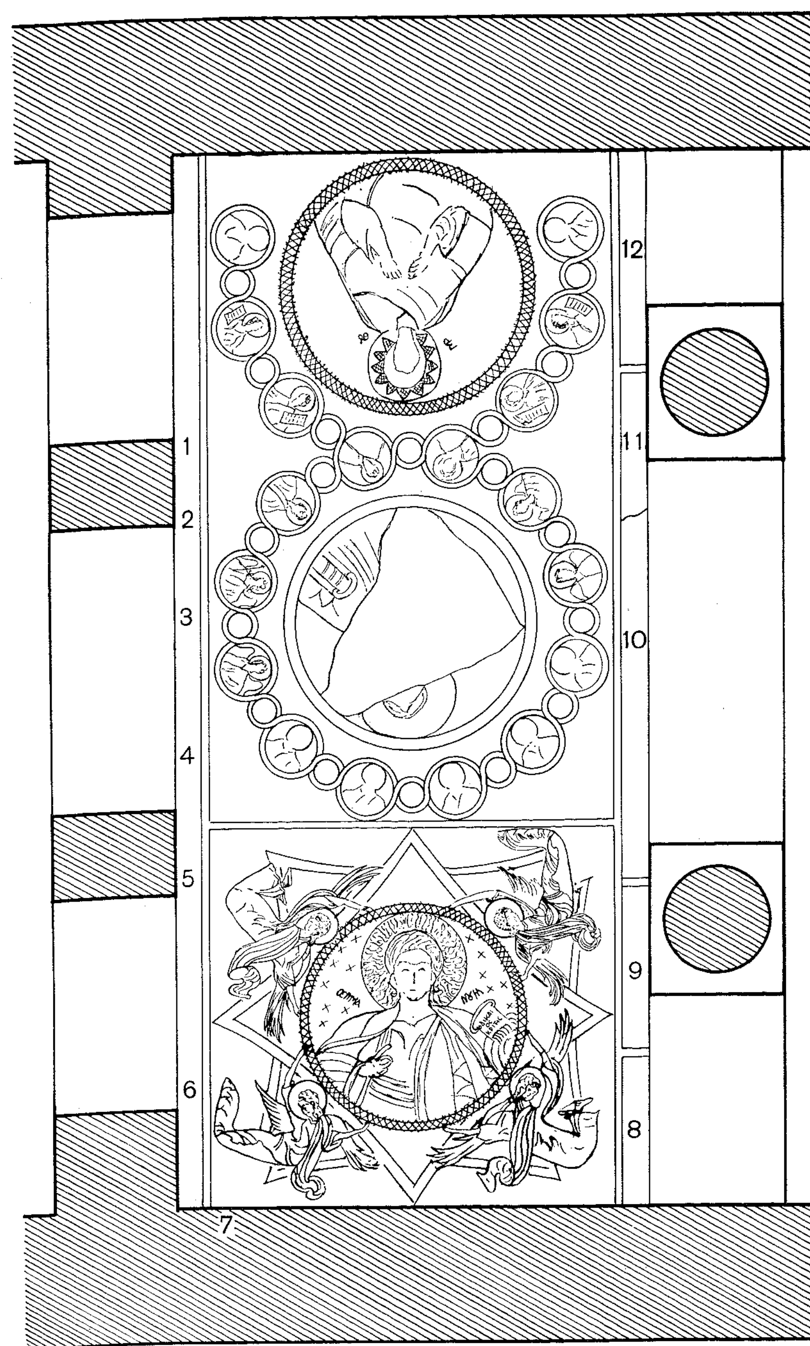
Τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως ὄντος ἐπικεχρισμένου δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ συνήθως συνοδεύουσα τὴν Πεντηκοστὴν ἡμικυκλικὴ παράστασις τοῦ Κόσμου.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίσθη, μόλις διακρινομένη σήμερον, ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, κάτωθεν δ' αὐτῆς δέλτοι προθέσεως, ἐντὸς τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιονίσκων. Διακρίνονται τὰ ὀνόματα Δανιὴλ καὶ Κωνσταντῖνος.

Τοῦ ὑπολοίπου κυρίως ναοῦ ὄντος κεκαλυμμένου διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου, θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὰς εἰς τὸν παλαιὸν νάρθηκα σωζομένας τοιχογραφίας, αἵτινες δυστυχῶς εἶναι καὶ αὐταὶ μαυρισμέναι ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων, δι' ὃ καὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ λῆψις εὐκρινῶν φωτογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος σώζονται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἄλλαι μὲν ἐπὶ τῆς καλυπτούσης αὐτὸν συνεχοῦς καμάρας, ἄλλαι δ' ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τοίχων, ὀλίγαι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

[1] Viaux, Nazareth et ses deux églises, Paris 1911.

Εἰκ. 16. Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος.

Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν περιγραφήν των ἀπὸ τῆς καμάρας. Ταύτης ἡ κορυφὴ διαιρεῖται κατὰ τὸ μέσον της τμῆμα εἰς τρία κατὰ σειρὰν τετράγωνα διάχωρα (εἰκ. 16). Ἐκ τούτων εἰς τὸ νότιον ἄκρον εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ χρώματα τῆς ἴριδος, σχεδιαζομένου ἐπὶ διασταυρουμένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων, νεαρὰ μορφὴ ἐν προτομῇ καὶ κατ᾿ ἐνώπιον, τὴν ὁποίαν ἐπι-

Εἰκ. 17. Ὁ Ἐμμανουήλ.

γραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑπὸ ἀστέρων διαστιζομένου[1] γαλάζιου βάθους, χαρακτηρίζει ὡς τὸν Ἐμμανουήλ (εἰκ. 17).

[1] Ὅμοιον ἔναστρον οὐρανὸν ἢ κάμπον συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἑξῆς ναῶν: Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου (ΑΒΜΕ 5 1939/40 σ. 189 εἰκ. 18), Θεοτόκου τῆς Μ. Studenića (1314) (O. Bihalji-Merin, Fresken und Ikonen, München

῾Ο νεαρὸς καὶ ἀγένειος Χριστός, ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ πολλὰς γραμμικὰς πτυχάς, ἔχει τὸ ὑπὸ πλήρους κοσμημάτων φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπον εὐτραφές, τὴν κόμην οὔλην καὶ ἀπολήγουσαν ὀλίγον κάτωθεν τῶν ὤτων εἰς κατσαρὸν βόστρυχον (μπούκλαν) καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καμπυλόφρυας καὶ ἐκφραστικοὺς διευθυνομένους ἐλαφρῶς πλαγίως. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι μαλακόν, ἡ δὲ γενική του ἔκφρασις σοβαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν ζωντάνιαν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλινδρον εἱλητοῦ, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ «*ὁ δίκαιος κριτής*». Τὸν κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ 'Εμμανουὴλ βαστάζουν τέσσαρες ὁρμητικῶς πετῶντες ἄγγελοι (εἰκ. 18, 19, 20) πληροῦντες τὰς γωνίας τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ πέραν ἀκόμη τούτου ἐξερχόμενοι.

Εἰκ. 18. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ 'Εμμανουὴλ ἀγγέλων.

1958, εἰκ. 27: Σταύρωσις), τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Voroneţ τῆς Ρουμανίας (1488 (P. Comaresco, Voroneţ, Bucarest 1959, εἰκ. 8), τοῦ ναοῦ 'Αγ. Γεωργίου τῆς Suceava (1520) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Homor (1530) τῆς Ρουμανίας (G. Oprescu, Istoria Artelor Plastice in România, Bucureşti 1968, εἰκ. 326 καὶ 328). 'Αστέρες παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν ἐλλειψοειδῆ δόξαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Μ. τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (P. Underwood, Kariyé Djami III, 344).

Εἰς τὸ ἀμέσως συνεχόμενον, ἤτοι τὸ μέσον, διάχωρον εἰκονίζετο καὶ πάλιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Εἰκ. 19. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ 'Εμμανουὴλ ἀγγέλων.

'Ενδιαφέρον εἶναι τὸ πλούσιον καὶ πρωτότυπον πλαίσιον τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὸν μέσον κύκλον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δώδεκα μικρῶν μεταλλίων συναπτομένων διὰ κόμβων, δίκην σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 16). 'Εντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίσθησαν ἰσάριθμοι ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ἄλλοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον καὶ ἄλλοι φέροντες ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους (εἰκ. 21). Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χλαμύδα πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον καὶ τελευταῖον διάχωρον τοῦ θόλου ἐμφανίζει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸ μαφόριον καὶ ἔχουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. 'Εξαιρετικῶς ὁ φωτοστέφανός της εἶναι ἀνάγλυφος, ἐξ ἐπιχρύσου γύψου

μετὰ κοσμημάτων. Ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐν Ἠπείρῳ· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τοιχογραφίας ἁγίων τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τῆς Κάτω Παναγιᾶς καὶ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Ἄρτης[1] ὡς καὶ εἴς τινας ἁ-

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια τοῦ προσώπου ἑνὸς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

γίους τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσσης[2]. Τοὺς ἀναγλύφους στεφάνους τούτους ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ὀνομάζει: *στέφανα σηκωτά*[3].

---

[1] Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936) σ. 128 εἰκ. 12 καὶ σ. 83 καὶ 175.
[2] Α.Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 136.
[3] Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) σ. 41.

Ὡς ὁ δεύτερος κύκλος, οὕτω καὶ ὁ τῆς Παναγίας περιβάλλεται ὑπὸ ἓξ μικροτέρων μεταλλίων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐκ τούτων τὰ δύο νότια συμπίπτουν πρὸς τὰ δύο βόρεια τοῦ δευτέρου διαχώρου (εἰκ 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίζονται ἀπ' Α. πρὸς Δ. τὰ ἑξῆς: στηθάρια ἓξ μεγάλων προφητῶν Σοφονίου, Δαυίδ, . . . αφ, Ἠσαΐου, Σολομῶντος καὶ Ἱερεμίου. Οἱ

Εἰκ. 21. Μία τῶν ἐντὸς μεταλλίων προτομῶν ἀγγέλων.

προφῆται, ἐνδεδυμένοι ἱμάτια ἐναλλὰξ πράσινα καὶ ἐρυθρά, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖράς των ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῶν προφητειῶν των. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἠσαΐου (εἰκ. 22) γράφεται τμῆμα τοῦ χωρίου τῶν προφητειῶν του (ΙΓ' 9) ἔχον οὕτω: *Ἰδοὺ* [γὰρ] *ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται ἀνίατος θυμοῦ* [καὶ ὀργῆς θεῖναι τὴν οἰκουμένην ἔρημον καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀποτελέσαι ἐξ αὐτῆς], εἰς δὲ τὸ εἰλητὸν τοῦ Δαυὶδ αἱ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 131.8 εἰλημμέναι λέξεις: *Ἐγὼ κιβωτὸν ... ἁγιάσματος ......*

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται

χωρισταὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ Πάθους, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ βόρειον τύμπανον, ἤτοι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν αἱ ἑξῆς 12 (εἰκ. 16), συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας αὐτὰς λευκὰς ἐπιγραφάς, ἀναγραφομένας ἐνταῦθα ὡς ἀκριβῶς ἔχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 22. Προτομὴ τοῦ προφήτου Ἠσαΐου ἐντὸς μεταλλίου.

1) *Ὁ Ἰούδας μεταμεληθεὶς ἐπέστρεψε τὰ τρι*[άκοντα ἀργύρια].

Ὁ Ἰούδας ἐνδεδυμένος πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα κάθηται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον πρὸ τετραγώνου τραπέζης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ρίψει τὰ ἀργύρια. Φαίνεται συντετριμμένος. Ἔναντι αὐτοῦ κάθηται ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ ὑψηλὸν ἐρεισίνωτον ζεῦγος Ἀρχιερέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων βλέπει πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν (εἰκ. 23). Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν, πολιὸς καὶ ἀναφαλαντίας (Ἄννας;) φορεῖ φαιὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ μελανῶν πινελλιῶν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ παρ' αὐτὸν καθήμενος (Καϊάφας;) φορεῖ πράσινον ἔνδυμα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ λευκῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει πορφυροῦν κάλυμμα

Εἰκ. 23. Δύο Ἀρχιερεῖς ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταμελείας τοῦ Ἰούδα.

ἐν εἴδει σαρικίου. Δεξιώτερα εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δυὸ μορφαὶ (Γραμματεὺς καὶ Φαρισαῖος;) φοροῦντες χιτῶνας ἐρυθρὸν καὶ φαιὸν ἀντιστοίχως, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐν εἴδη σαρικίου φαιὸν ὁ εἷς, πράσινον ὁ ἄλλος, καλύπτοντα ὄπισθεν καὶ τοὺς ὤμους. Ἀριστερᾷ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται

ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ 2 πύργους, τοξωτὸν πυλῶνα καὶ ἐσωτερικῶς ἀέτωμα. Τοῦτο εἶναι προφανῶς ὁ ναός, ἐξωγραφημένος συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ Συριακὰ πρότυπα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις διαφέρει τῆς ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων (σ. 185) ἀναγραφομένης κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐδῶ καθήμενος καὶ οὐχὶ ὄρθιος. Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν ἡμετέραν σύνθεσιν παρέχει τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1508)[1].

2. *Ἡ τοῦ Πέτρου ἄρνησις.* Τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν τμῆμα, ἔνθα εἰκονίζεται ὁ Πέτρος δίς, ἤτοι κάτω μὲν δεξιὰ καθήμενος μὲ ἁπλωμένα τὰ χέρια καὶ συζητῶν μετὰ δύο θεραπαινίδων, ἐνδεδυμένων ἐρυθρὰ ἐνδύματα, ἄνω δὲ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον, συζητῶν ἐπίσης μετὰ μὴ σωζομένου προσώπου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, εἰς παράθυρον τῶν ὁποίων δὲν διακρίνεται ἀλέκτωρ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία (σ. 105). Ἴσως οὗτος θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος, ἔνθα θὰ ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ἄρνησις τοῦ Πέτρου. Ἡ ἡμετέρα σύνθεσις εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου[2] (1547).

Διακοπτομένης ἐνταῦθα τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἐν συνεχείᾳ, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τῆς ἀγούσης εἰς τὸν νεώτερον νάρθηκα ἡ

3. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.* Τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παραστάσεως ταύτης εἶναι καὶ ἐδῶ κατεστραμμένον. Εἰς τὸ ἀριστερόν, ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης διὰ λευκοῦ ὑφάσματος (ποδέας), εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, φέρουσα τὴν συνήθη πορφυρᾶν ἐσθῆτα. Εἰς τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς κλίνης ἵσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας, εἰκονιζομένην ὑπὸ μορφὴν βρέφους ἐσπαργανωμένου διὰ λευκῆς κειρίας. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποίαν κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ὁριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ[3], τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Nagoričino (1318)[4], τὸν Ἅγιον Νικήταν τοῦ Čučer (1309 - 1314)[5] καὶ ἀργότερον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος[6]. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζεται μόνον ὁ ἀριστερός. Περὶ τὴν κλίνην ἵστανται Ἀπόστολοι καὶ Ἱεράρχης μὲ λευκὸν φελόνιον. Εἰς τὸν οὐρανὸν εἰκονίζονται, ἐντὸς μικρῶν ἐλλειψοειδῶν νεφῶν, οἱ Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι «ἐκ περάτων». Κάτω ἀριστερὰ ἄγγελος μὲ ξίφος ἀποκόπτει τὴν

[1] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 226, 1.
[2] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 200, 1.
[3] Millet, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 116.4.
[4] Millet - Frolow, La peinture du M.-A. en Yougoslavie III, Paris 1962, πίν. 99. 1-2.
[5] Millet-Frolow, ἔνθ. ἀν. πίν. πίν. 45.3.
[6] Μ. Κουτλουμουσίου: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 162.1.

χεῖρα τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, ὁ οἶκος Σιὼν τῆς Παναγίας.

Συνεχιζομένου τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν εἰκονίζεται περαιτέρω:

Εἰκ. 24. Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐμπαιγμοῦ.

4. *Ὁ ἐμπαιγμός* (εἰκ. 24). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Κύριος φέρων ποδήρη, πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Περιστοιχίζεται ἀπὸ στρατιώτας ἐνδεδυμένους μεταλλι-

κὸν θώρακα καὶ χλαμύδα καὶ ἀπὸ Ἑβραίους ἐνδεδυμένους βραχεῖς χιτῶνας καὶ ἀναξυρίδας. Δύο ἐξ αὐτῶν παρίστανται σαλπίζοντες διὰ μακρῶν σαλπίγγων[1]. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται πλήρης θλίψεως, τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα ἔχουν ἰσχυρὰν ἔκφρασιν κακότητος. Εἰς τὸ βάθος κυβικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

5. *Ἡ τοῦ Πιλάτου ἀπόνιψις*. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Πιλᾶτος, νέος ἀρχιγένης, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν πορφύραν καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρουλλωτὸν πῖλον[2]. Κάθηται ἐπὶ θρόνου μὲ ἡμικυλινδρικὸν ἐρεισίνωτον. Ἀριστερᾷ παρ' αὐτὸν εἰκονίζεται γυνὴ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πεντάπλευρον κάλυμμα—προφανῶς ἡ σύζυγός του. Ὁ Πιλᾶτος στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς αὐτήν, ἐκτείνει πρὸς τὴν ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰς χεῖρας, ἵνα νίψῃ αὐτὰς διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον χύνει παιδίσκη[3] ἀπὸ χερνίβου εἰς λεκάνην. Ὁ Κύριος, φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας εἰκονίζεται εἰς τὴν παράστασιν ταύτην δίς, ἤτοι κατ' ἀμφότερα τὰ ἄκρα της, ἀριστερᾷ μὲν καθήμενος, δεξιᾷ δὲ ὄρθιος. Αἱ λοιπαὶ μορφαὶ κατανέμονται εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ βάθος, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ πύργους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἁπλοῦται ὕφασμα.

6. *Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου*. Φέρων βασιλικὴν στολὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς ἀπονίψεως, ὁ Πιλᾶτος προβάλλεται ἐπὶ οἰκοδομήματος μὲ πυργίσκους καὶ ἀέτωμα, παριστῶντος βεβαίως τὸ πραιτώριον. Ὄπισθέν του εἰκονίζονται γυναικεία μορφὴ (προφανῶς ἡ σύζυγός του) καὶ στρατιώτης μετὰ κωνικοῦ πίλου καὶ αὐχενίου. Ὁ Πιλᾶτος ὑψώνων τὴν δεξιὰν ὁμιλεῖ πρὸς τὸν Κύριον, ὅστις ἵσταται ἀριστερᾷ φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γενειοφόρων Ἑβραίων καὶ στρατιωτῶν (εἰκ. 25).

7. *Ἡ ἀπόφασις τοῦ Καϊάφα*. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς στενῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐξ αὐτῆς σῴζεται πάλιν μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ, τοῦ ὑπολοίπου ὄντος ἀσβεστοχρισμένου. Οἱ δύο ἀρχιερεῖς

[1] Πρβλ. Ματθ. 24.31. Ὅμοια παραδείγματα σαλπικτῶν εἰς τοιχογραφίας: Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (Ξυγγόπουλος, Τοιχογρ. Μ. Ὀρφανοῦ, εἰκ. 53), Καθολικοῦ Μ. Ἀστερίου (ἀνέκδοτος). Staro Nagoričino: Millet - Frolow III, πίν. 75.4, 88.2, 89.1.2. Μ. Λαύρας: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 126.4. Καθολικοῦ Μ. Χελανδαρίου: Millet, ἔνθ. ἀν. πίν. 73.2. Καθολικοῦ Μ. Διονυσίου: Millet, πίν. 200.2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, πίν. 226.1.

[2] Εἰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Ξενοφῶντος (Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 127_3, 162_2, 200_1, 177_1), ὁ Πιλᾶτος ἐμφανίζεται φορῶν στέμμα ὅμοιον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τοῦ 11ου αἰ. (Μονομάχου κλπ.) ἡμισφαιρικὸν δέ, ὡς ἐνταῦθα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 72_2).

[3] Συνήθως τὸν Πιλᾶτον βοηθεῖ εἰς τὸ νίψιμον εἷς στρατιώτης, ὡς π.χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Ξενοφῶντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου κλπ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 127_3, 162_2, 177_1, 200_1, 226_1).

Εἰκ. 25. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου.

(Καϊάφας καὶ Ἄννας) (εἰκ. 26) κάθηνται καὶ πάλιν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἐνδεδυμένοι ὁ εἷς πράσινον καὶ ὁ ἄλλος πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαν-

Εἰκ. 26. Τμῆμα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Καϊάφα.

δύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ καθήμενος ἀρχιερεὺς Καϊάφας εἰκονίζεται σχίζων τὰ ἱμάτιά του[1], ὁ δὲ ἄλλος μὲ κίνησιν ἀγανα-

[1] Πρβλ. Ματθ. 26.65: *τότε ὁ ἀρχιερεὺς διέρρηξεν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων: ἐβλασφήμησεν*, καὶ Μάρκ. 14.63: *ὁ δὲ ἀρχιερεὺς διαρρήξας τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ*. Βλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἔκδ. Παπα-

κτήσεως. Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα σύνθεσις πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1568)[1]. Ὄπισθεν αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαί, ὧν ἡ μία στρατιώτου φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτόνημα μετ' ἀετώματος.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος Ἐνταῦθα εἰκονίζεται:

8. *Ἡ πρὸ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ προσευχή*. Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, δὶς εἰκονιζομένου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σώζεται μόνον ἡ κεφαλή του καὶ εἰς τὸ βάθος ἐσχηματοποιημένα βουνά.

9. *Ὁ νιπτῆρας*. Τούτου τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι κατεστραμμένον. Διακρίνονται μόνον δύο Ἀπόστολοι καθήμενοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον.

10. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις. Ἀλλ' αὕτη ἔχει τελείως ἀφανισθῆ· Ἀκολουθεῖ,

11. *Ἡ κατάβασις* . . . . (ἀπὸ τοῦ σταυροῦ) ἤτοι ἡ ἄλλως λεγομένη Ἀποκαθήλωσις. Ἐκ ταύτης σώζεται μόνον ἡ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν Παθῶν τελειώνει μὲ τὴν σκηνήν:

12. *Ἡ Χριστοῦ ἀνάστασις*, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφὴ καί τινες κεφαλαί.

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἐζωγραφημέναι σκηναὶ 8, 9, 10, 11, καὶ 12 ἔχουσι πᾶσαι κατεστραμμένον τὸ κάτω αὐτῶν μέρος ἐξηγεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς εἰς τρίβηλον μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῶς πλήρους τοίχου, ὅστις ἐχώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ναόν, μαρτυρεῖ δ' ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι προγενέστεραι τῆς κατασκευῆς τοῦ τριβήλου.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι κάτωθεν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἄννα καὶ τοῦ Καϊάφα, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τοίχου, διεσώθησαν, διαφυγόντα τὴν ἀσβεστόχρισιν, δύο στηθάρια ἐντὸς παχέων λευκῶν κύκλων, ἐξ ὧν τὸ ἓν εἰκονίζει τὴν Ἁγ. Σοφίαν, ἐνδεδυμένην πορφυροῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον, τὸ τὸ δὲ ἄλλο ἄρρενα ἅγιον ἀντικρύζοντα τὴν Ἁγ. Θέκλαν. Τρίτον στηθάριον εἰκονίζεται κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν 30 ἀργυρίων, περιλαμβάνον τὴν προτομὴν τῆς Ἁγ. Θέκλης, ἧς διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας.

δοπούλου Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 105. Ὁμοίαν ἀκριβῶς κίνησιν τοῦ Καϊάφα συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (1310-1320) (Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίες Ἁγ. Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, εἰκ. 45, 47, 171).

[1] G. Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 233.2.

Β'. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Ἑκατέρωθεν τῆς ὡραίας Πύλης εἰκονίζονται ὡς συνήθως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος. Ὁ Χριστὸς ἐζωγραφήθη ἐνταῦθα ὡς Μέγας Ἀρχιερεύς. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Εἶπεν ὁ Κύριος ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, δι᾽ ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ* (Ἰω. 10, 9). Ἄνω δι᾽ ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεύς*. Εἰς τὴν πλουσίαν στολήν του κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν χρῶμα. Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς σπυρίδωνος ἱερέος Γαβανόζη· ἐπείη*. Κάτω δεξιᾷ, διὰ μελανῶν γραμμάτων, *1854 Δεκεμβρίου 7 Πρέβεζα διὰ σινδρομεῖς τοῦ κυρίου νικολάου σάκου καὶ ἀντωνίου σούγδα.*

2. Ἡ πρὸς τ᾽ ἀριστερᾷ *Θεοτόκος* εἰκονίζεται ἔνθρονος, κρατοῦσα μὲ τὰς 2 χεῖράς της τὸν Ἰησοῦν, εὐλογοῦντα δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἡ Παναγία φορεῖ πορφυροῦν μαφόριον φέρον ἀνοικτόχρωμον παρυφὴν κεκοσμημένην διὰ μαιάνδρου.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων: *ὁ Ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας Πρέβεζα 1885* καὶ δεξιά, διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων, *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρήσεως 1884*. Λογαροῦ εἶναι λιμνοθάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ μὲ τὸ ὀνομαστὸν διὰ τὰ αὐγοτάραχα αὐτοῦ καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἰχθυοτροφεῖον αὐτῆς [1].

3. Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ *Ἅγιος Ὀνούφριος*, γυμνὸς φέρων μόνον πρασινωπὸν κολόβιον. Ἡ μακρὰ γενειάς του κατέρχεται μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἱλητόν, ἐφ᾽ οὗ ἡ γραφή: *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρός, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι* (Ἰώβ, Α, 21).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας. Πρέβεζα 1885.* Κάτω δεξιᾷ μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1885.*

4. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐφιλοτέχνησεν, ἓν ἔτος ἐνωρίτερον (1884) τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνα τοῦ *Προδρόμου*. Οὗτος ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον, ἀφῆνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀνοικτὸν εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. 1, 29). Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ κεφαλή του ἐπὶ πίνακι.

---

[1] Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος (Δοκίμιον κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 13): ἐπίνειον τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας καλούμενον Ἄμβρακος ὅπου τἀνῦν εὑρίσκεται ἡ θαυμάσιος καὶ ἐκτενὴς θαλασσολίμνη τῆς Λογαροῦς ἢ Ὀλογυροῦς, ὡς ἐζωσμένης διὰ στενῆς τεχνικῆς ἀμμώδους ζώνης.

5. Πρὸ τοῦ διακονικοῦ. *Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα* μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία Κορωνησία*. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ χιτῶνα πράσινον μὲ παρυφὴν χρυσῆν καὶ κοσμήματα εἰς τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Τὴν δεξιὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα, κοσμούμενον μὲ ἄνθη καὶ χρυσοπόρφυρον ἱμάτιον. Τὸ παιδίον εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς σφαίρας τοῦ κόσμου, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος. Τόσον τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀργυροῖ κοσμούμενοι δι᾽ ἐκτύπων ἑλικοειδῶν κοσμημάτων. Ἡ εἰκὼν δὲν φέρει ὑπογραφὴν τεχνίτου ἢ ἀφιερωτοῦ. Τέχνη μετρία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει εἰς προσκυνητάριον, ἔναντι τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ Η ΚΟΡΩΝΗΣΙΑ*. Ἡ Παναγία φέρουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, φορεῖ δὲ βαθυπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσῆν πολυποίκιλτον παρυφὴν κατά τε τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Ὁμοίαν χρυσῆν μαργαριτοποίκιλτον παρυφήν, φέρει καὶ τὸ καλύπτον τὴν κεφαλήν της ἐρυθρὸν μαφόριον, ἐφ᾽ οὗ ἵσταται δυτικῆς ἐπιδράσεως, στέμμα, ὅπερ κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ἱπτάμενοι ἀρχάγγελοι. Οὗτοι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρός των κρατοῦσιν εἱλητά, ἐφ᾽ ὧν αἱ ἑξῆς ἐκ τοῦ α' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου[1] εἰλημμέναι ἐπιγραφαί: δεξιᾷ *Χαῖρε, ὅτι ὑπάρχεις βασιλέων καθέδρα* καὶ ἀριστερᾷ *Χαῖρε ὅτι βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα.* Τὸ παιδίον, ἔχον οὔλην καστανὴν κόμην περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, φορεῖ ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα μὲ ἀνθικὴν διακόσμησιν καὶ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶ φῶτα. Εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰς 4 γωνίας εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς προφῆται: Κάτω ἀριστερᾷ ὁ Δαυίδ μὲ στέμμα καὶ πλουσίαν μαργαριτοποίκιλτον ἐνδυμασίαν ἤτοι χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν ἐζωσμένον, καὶ χλαμύδα πρασινωπὴν πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἱλητάριον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας* (Ψαλμ. 103 (104) 24 βλ. καὶ 91 (92), 9). Τέχνη μετρία.

Ἄνω δεξιᾷ: Ὁ Σολομὼν μὲ στέμμα καὶ στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Δαυίδ. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἱλητόν, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον* (Παροιμ. 9,1).

Κάτω ἀριστερᾷ: Ὁ Προφήτης Ἠσαΐας, πολιός, μὲ σφηνοειδὲς διχαλωτὸν γένειον. Φορεῖ χιτῶνα χρυσοῦν καὶ μανδύαν πορτοκαλιόχρουν κομ-

---

[1] Βλ. Τριῴδιον σ. 296 Ἔκδ. Ἀποστ. Διακον., ἐν Ἀθήναις 1961.

βούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὑψῶν τὴν ἀριστερὰν εἰς σχῆμα δεήσεως κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς εἱλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἄκουε οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν* (Ἡσαΐας Α, 2).

Κάτω δεξιᾷ: Ὁ προφήτης Ἱερεμίας. Φέρει στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἡσαΐου καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἐγένετο λόγος Κυρίου πρός με* (Ἱερεμ. Α, 11) *πρὸ τοῦ με πλάσαι σε* (αὐτ. 5). Κάτω ἐντὸς πλαισίου, διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐγράφη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς δημητρίου παπαδιαμάντη ἐκ ζαγορίου κόμης μοναδένδρυ*[1].

Κάτω ἐπίσης ἀλλ' εἰς τὸ μέσον, διὰ μελανῶν γραμμάτων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *διὰ δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου ἡγουμένου Δωροθέου τοῦ ἐκ μονῆς Κορωνησίας 1842, Αὐγούστου 13.*

Τὸ Μονοδένδρι, τὸ Καπέσοβο, οἱ Χιονάδες, οἱ Καλαρρύτες καὶ τὸ παρὰ τὴν Καστοριὰν Λινοτόπι, εἶναι χωρία τῆς Βορ. Ἠπείρου, πατρίδες Σχολῆς ἁγιογράφων τῆς Τουρκοκρατίας δρώντων καὶ μέχρι σήμερον.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ

Εἴκοσι πέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησίας ὑψοῦται μικρὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου (εἰκ. 27). Ἡ κάτοψίς του εἶναι ὀρθογώνιον (εἰκ. 28) ἐξωτερικῶν διαστάσεων πλάτους 3.54 καὶ μήκους 5.00 μ., ὅπερ φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρον τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Αἱ ἐσωτερικαί του διαστάσεις εἶναι 2.40 × 3.80 μ. ἡ δὲ χορδὴ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετρεῖ 1.60 μ. Ὁ ναΐσκος καλύπτεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. ἀετώματα. Ἡ εἴσοδος γίνεται διὰ στενῆς (1.02 μ.) τοξωτῆς θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸ τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη προσφάτως κεραμοσκεπὲς προστέγαμα (εἰκ. 27). Ὁ ναΐσκος στερεῖται παραθύρων ἐξαιρέσει μόνον στενοῦ ἀνοίγματος διατρυπῶντος τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28).

Ἀσβεστόχριστον ἐξωτερικῶς διατηρεῖ τὸ παρεκκλήσιον ἐσωτερικῶς ἐπὶ

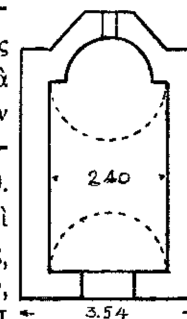
[1] Ὁ αὐτὸς ζωγράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης ἐφιλοτέχνησε τὸ 1822 φορητὴν εἰκόνα Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Ἄνω Σουδενῶν (Ζαγορίου) (Χ ρ. Σ ο ύ λ η ς, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 9 (1934) σ. 113 πβλ. καὶ Π. Β ο κ ο τ ό π ο υ λ ο ν, Α.Δ. 21 (1966) Χρονικὰ σ. 307). Ἐζωγράφησεν ἐπίσης καὶ φορητὰς εἰκόνας Ἁγ. Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ 1838 καὶ 1839 εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου (Π. Β ο κ ο τ ό π ο υ λ ο ς, ἔ. ἀ. σ. 310).

τῆς βορείου πλευρᾶς του τοιχογραφίας τινάς, αἵτινες καθαρισθεῖσαι προσφάτως, ἐντολῇ μου, ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ

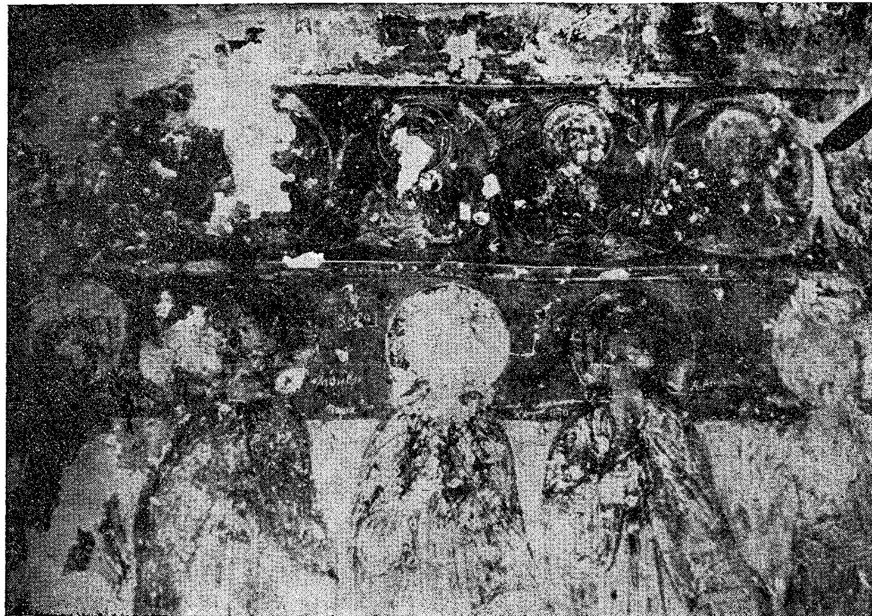
Εἰκ. 27. Ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀπὸ δυσμῶν.

Μουσείου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐνεφάνισαν δύο σειρὰς ἁγίων, δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένων. Ἐπὶ τῆς κάτω ὑψηλῆς σειρᾶς παρίστανται τέσσαρες ἅγιοι ἀσκηταὶ κατ' ἐνώπιον, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένα εἱλητά. Οἱ ἅγιοι οὗτοι μέχρι μὲν τῶν ὤμων προβάλλονται ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐπὶ σκοτεινοχρώμου δ' ἀέρος αἱ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλαί των (εἰκ. 29). Οἱ δὲ τῆς ἄνω στενῆς σειρᾶς ἅγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διὰ λευκῆς ἐπιγραφῆς διαπιστούμενος ἅγιος Δημήτριος, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἑλισσομένων κληματίδων, κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἡ ζωφόρος αὕτη τῶν ἁγίων περικλείεται ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν. Ἡ διάταξις μὲ κάτω μὲν ὁλοσώμους ἁγίους, ἄνω δὲ μὲ ζωφόρον ἐκ προτομῶν ἁγίων ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ δὲ ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν αὐτοτελῶν μεταλλίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα εἴτε διὰ σηρικῶν τροχῶν εἴτε δ' ἑλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων

Εἰκ. 28. Κάτοψις τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

ἁγίους ἐν προτομῇ εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους[1]. Εἰς τὴν βάσιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀσκητῶν ἁγίων διεσώθη ἄριστα διακοσμητικὴ ται-

Εἰκ. 29. Τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

νία ἐξ ἀναδιπλουμένων ἑλικοφύλλων (εἰκ. 30). Αὕτη ἀντιγράφει βεβαίως παλαιοτέρων χρόνων διακοσμητικὸν θέμα καὶ δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

[1] Ἄρτα, Ἅγ. Βασίλειος (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 128), Παρηγορήτισσα (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 145, εἰκ. 149). Ἄθως, Ἅγ. Νικόλαος Λαύρας (M i l l e t, Athos. Les peintures, πίν. 259), Μολυβοκκλησιά (M i l l e t, ἔ. ἀν. πίν. 155.2, 158), Μ. Ξενοφῶντος (1544) (M i l l e t, ἔ. ἀν. πίν. 183, 184), Καστοριά, ν. Ἁγ. Ζαχαρίου (τέλος 16ου αἰ.) (Μ. Μ ι χ α η λ ί δ η ς, Ἀρχ. Δελτ. 22, 1967, πίν. 47β). Ἤπειρος, Ν. Σωτῆρος Βελτσίστας (Δ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 11.2), ν. Ἁγ. Νικολάου Κράψης (Δ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς, ἔ. ἀν. πίν. 18.2, 21, 22.2· πρβλ. Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τόμ. Ε', 1966-69, πίν. 114), Μ. Σέλτσου (1695) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 356 καὶ πίν. 264, β), Μ. Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 357 καὶ πίν. 270. β), Μ. Χρυσοσπηλαιωτίσσης Γουριανῶν (1801) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 358) Μέτσοβον, Χρυσοβίτσα, ν. Κοιμήσεως (1781) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 237β). Εὐρυτανία, ν. Ἁγ. Ἰω. Χρυσοστόμου Παπαδιᾶς (β' ἥμισυ 17ου αἰ., ἀδημοσ.). Φθιῶτις, ν. Ἁγ. Δημητρίου Μαυρίλου (1728) (ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, πίν. 171α, 186β). Κυνουρία, Μ. Λουκοῦς (Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963-1968, πίν. Β'). Χρύσαφα Λακωνίας, ν. Ἁγ. Νικολάου, 1620 (Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1969-70, σ. 23, εἰκ. 22, 23). Βουλγαρία, Poganovo (A. G r a b a r, La peinture relig. en Bulgarie, Paris 1928, Album, πίν. LIX).

Ὁ μητροπολίτης Σ ε ρ α φ ε ὶ μ (Ξενόπουλος) ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει εἰς τὸ Δοκίμιόν του περὶ Ἄρτης (σ. 170 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1886) ὅτι «εἰς τὸ ἐκκλη-

Εἰκ. 30. Γραπτὴ ταινία ἐξ ἑλικοειδῶν ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων.

σίδιον τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀκμάσαντος τὸ 1780 (οὐχὶ τοῦ Αἰγυπτίου) εὑρίσκεται καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ, "οὗ τὴν ἀνόρυξιν οὐδεὶς ἐτόλμησεν ἄχρι τοῦδε ποιῆσαι". Οὗτος ὁ Ὅσιος ὤρυξεν, ὡς λέγεται, ἰδίαις χερσί, τὸ ὑπάρχον πλησίον τῆς Μονῆς φρέαρ, κάτοχον γλυκυτάτου παραδόξως ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, καὶ ψυχροτάτου ὕδατος· πόθεν δὲ κατήγετο οὐδεὶς οἶδεν».

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Λόγῳ τοῦ πυκνοῦ πέπλου αἰθάλης, ὅστις καλύπτει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ καθιστῶν αὐτὰς ὄχι μόνον δυσδιακρίτους ἀλλὰ καὶ μὴ δεκτικὰς φωτογραφήσεως, τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κορακονησιᾶς θὰ περιορίσωμεν μόνον εἰς τὰς ἐν μέρει καθαρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος [1].

Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια ἀπετελεῖτο ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν διαφόρου σχήματος στοιχείων α) ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη (6,70 μ.) κυλινδρικὸν θόλον (βαγενοκαμάραν), ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφὴν ἤτοι τὸν οὐρανὸν τοῦ νάρθηκος β) ἀπὸ τὰ δύο ἡμικυκλικῆς ἄνω ἀπολήξεως τύμπανα τῶν δύο στενῶν πλευρῶν (Β. καὶ Ν.) τοῦ νάρθηκος καὶ γ) ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια κατακόρυφα τοιχώματα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (Α. καὶ Δ.) τοῦ νάρθηκος, τὰ διακοπτόμενα ἀπὸ τὰς θύρας εἰσόδου, ἐξωτερικῆς καὶ πρὸς τὸν ναόν.

Τὰς τρεῖς ἐπιφανείας ταύτας ὁ ζωγράφος μας δὲν διεκόσμησεν, ὡς ἀλλαχοῦ (καμάρα ἱεροῦ) ὁμοιομόρφως, οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν καὶ σκηνῶν, οὔτε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνεύματος τῆς συνθέσεως· διότι ἐν ᾧ εἰς τὸν εἰκονίζοντα τὸν οὐρανὸν κυλινδρικὸν θόλον ἀπεχώ-

[1] Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν Δρα δ. Χαρίκλειαν Μπάρλα διὰ τὸν κόπον εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη νὰ ἐλέγξῃ ἐπιτοπίως τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν φίλον ζωγράφον κ. Φώτιον Ζαχαρίου διὰ τὰς παρασχεθείσας φωτογραφίας μερικῶν σκηνῶν τοῦ Πάθους, μετὰ τὸν πρόχειρον καθαρισμόν, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ παράκλησίν μου.

ρισε μίαν πλατεῖαν ἑκατέρωθεν τῆς κλειδὸς λωρίδα (εἰκ. 16) ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχεδίασε τρεῖς μεγάλους κύκλους περιβάλλοντας ἀντιστοίχως τὰς μεγάλης κλίμακος προτομὰς τοῦ Ἐμμανουήλ, τοῦ Χριστοῦ (;) καὶ τῆς Παναγίας, τὰς ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς λωρίδος τοῦ θόλου κατακορύφων τοιχωμάτων σκηνὰς τοῦ Πάθους, ὡς καὶ τὰς προτομὰς ἁγίων ἐσχεδίασεν εἰς συνεχεῖς ὁριζοντίους ζώνας, παρατάξας εἰς μικρὰν κλίμακα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνωτέρας ζώνης τὰς σκηνὰς τοῦ Πάθους, ἐντὸς μικρῶν ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας, ἐπὶ δὲ τῆς ὑποκειμένης ζώνης στηθάρια, ἐπίσης εἰς μικρὰν κλίμακα, ἁγίων ἐντὸς συνεχῶν, ἐφαπτομένων κύκλων.

Ἵνα δὲ ἔτι μᾶλλον ἐξάρῃ τὰς ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων τοῦ θόλου προτομὰς τῶν θείων μορφῶν, τὸν μὲν Ἐμμανουὴλ εἰκόνισεν ἐντὸς τοῦ οὐρανίου τόξου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, τοῦ δὲ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοὺς κύκλους περιέβαλε διὰ περιδεραίου ἐκ σηρικῶν τροχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε περὶ μὲν τὸν Χριστὸν προτομὰς ἀγγέλων, περὶ δὲ τὴν Παναγίαν προτομὰς προφητῶν, ἤτοι συστήματα δοξαζόντων τὰ περιβαλλόμενα θεῖα πρόσωπα.

Καὶ διὰ μὲν τὸ θέμα τῶν ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων εἶχεν ὁ τεχνίτης μας πλείονα ἀνάλογα πρότυπα, τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἀναλήψεως[1] ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων[2]. Ἐκαινοτόμησεν ὅμως κάπως μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐντὸς τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ περιδεραίου τοποθέτησιν τῶν δοξαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀγγέλων καὶ προφητῶν. Τοιαύτη κυκλικὴ πέριξ τοῦ Χριστοῦ τοποθέτησις ἀγγέλων μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογον ἀπεικόνισιν τοῦ Ψαλμοῦ 148[3] εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[4], μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἐν προτομῇ καὶ πέριξ τοῦ ἐπὶ Σεραφεὶμ καθημένου Χριστοῦ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι εἶναι πολλοὶ καὶ οὐχὶ μόνον 12, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ἐνταῦθα. Ἐπίσης ἡ πέριξ τῆς προτομῆς τῆς Παναγίας ἀπεικόνισις τῶν Προφητῶν ὑπενθυμίζει ἀνάλογον διάταξιν ἀπεικονίσεως μεγαλυναρίων τῆς Θεοτόκου, ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῆς ἐν Μολδαβίᾳ Μ. Humor[5].

---

[1] Ἥτις, ὡς εἴδομεν (σ.29), εἰκονίζεται εἰς τὸν λῶρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ.

[2] Ὡς π.χ. τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (P. Underwood, The Kariyé Djami III, πίν. 371, 372), τῆς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων φερομένης δόξης τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ Ν.Δ. παρεκκλησίου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 100,1,2) κλπ.

[3] Ψαλμὸς 148_{1-2}: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.... αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

[4] 14ου αἰ. Ἀπεικόνισις παρὰ Okunev ἐν Recueil Uspenskij I, Paris 1930, πίν. 36, 37 καὶ παρὰ Mirjana Tatić-Djurić, Das Bild der Engel, Recklinghausen, ἄν. χρ., σ. 68.

[5] Εἰκὼν παρὰ J. Stefanescu, L' illustration des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, πίν. 135.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος μέση σύνθεσις μαρτυρεῖ περὶ μιᾶς ὑψηλοτέρου κάπως ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζωγράφου μας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων συνθέσεις, αἵτινες ἐμφανίζουν τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη ἐπὶ τουρκοκρατίας διαδοχήν, καθ' ἣν κάτω μὲν γενικῶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι (ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί), ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζῳφόροι ἐκ προτομῶν ἁγίων (ἄλλοτε ἐντὸς ἑλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἄλλοτε ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων) καὶ τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος της σειρᾶς σκηνῶν ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ μάλιστα ἀπομεμονωμένων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, οἷα συνήθιζε κυρίως ἡ Κρητικὴ σχολή[1].

Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων σωζομένων σκηνῶν τοῦ πάθους.

Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν διαφόρων σκηνῶν μᾶς ἐδόθη ἤδη ἡ εὐκαιρία (σ. 40) νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ὁ ἱστοριογράφος μας χρησιμοποιεῖ εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει, εἴτε ἀντιγράφων εἴτε ἀπομιμούμενος μὲ μικρὰς ἑκάστοτε τροποποιήσεις, ἀπὸ ἀνάλογα ἁγιορειτικὰ πρότυπα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν οἱ μεγάλοι Κρῆτες ἁγιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεοφάνης. Τὸ σχέδιον τοῦ ἰδικοῦ μας ἐντούτοις δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχές, ἀναφέρω δ' ὡς παράδειγμα τὴν ἐντελῶς ἀνόργανον κίνησιν τῆς χειρὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀρχιερέως τῆς εἰκόνος 23 καὶ τῆς τοῦ Πιλάτου τῆς εἰκόνος 25. Πλὴν ὅμως τοῦ σχεδίου παρουσιάζεται εἰς σκηνάς τινας καὶ παρανόησις τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μιμεῖται ὁ ζωγράφος μας, ὡς εἶναι π.χ. ἡ πλημμελὴς ἀπόδοσις τοῦ μεταλλικοῦ φολιδωτοῦ θώρακος τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἀπεδόθη ἐνταῦθα διὰ πενιχροῦ πλεκτοῦ κοσμήματος (βλ. εἰκ. 24). Ἐλαττωματικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὄγκων, λόγῳ ἰδίᾳ τῶν σκληρῶν γραμμικῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων, αἵτινες δὲν παρακολουθοῦν πάντοτε τὴν κίνησιν τοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον περιβάλλουν τὰ ἐνδύματα.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μειονεκτήματα μαρτυροῦσι κάποιαν καλλιτεχνικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ζωγράφου, ὅστις ἂν καὶ ἀρκετὰ εὐσυνείδητος τεχνίτης, φαίνεται μᾶλλον λαϊκός, ἂν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθηρούς, ἐξέργους φωτοστεφάνους τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτησε περὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 16). Τοιούτους ὅμως στεφάνους οὐδέποτε ἐφήρμοζεν ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ τέχνη εἰ μὴ μόνον ἐνίοτε εἰς ἐξ ἀργύρου φορητὰς εἰκόνας[2], τὰς ὁποίας ἀργότερον ἀπεμιμήθησαν, ὡς ἐνταῦθα, διὰ γύψου.

---

[1] G. Millet, Recherches sur l' iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 656 ἑ.

[2] Ὡς π.χ. εἰς τὴν τύπου ἁγιοσοριτίσσης Παναγίαν τοῦ Freising (ἀρχῶν 13ου) (Μ. Καλλιγᾶς, ΑΕ 1937 Β, σ. 503 καὶ πίν. 1), τὴν Παναγίαν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βατοπεδίου (13—14ου αἰ.) (N. Kondakov, Μνημεῖα Χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἄθῳ (ρωσ.) Πετρούπολις 1915, II, εἰκ. σ. 206), τὴν Παναγίαν Ἁγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (14ου αἰ.) (N. Kondakov, Makedonija, πίν. VII, Wulff—Alpatov, Denkm. der Ikonenmalerei, σ. 137 εἰκ. 5, M. Corocić—Ljubinkonié ἐν περ. Jougoslavia

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ὁ ζωγράφος μας ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν Κρητικὴν σχολήν· διότι χρησιμοποιεῖ σκοτεινὸν προπλασμόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θέτει τὰ σαρκώματα ἢ ἀνοίγματα, ἤτοι τὰς φωτεινὰς ἐπιφανείας τῶν σαρκῶν εἰς οὐχὶ πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη (βλ. εἰκ. 21).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ἐν γένει τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τοῦτο δὲν παρουσιάζει βεβαίως—μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἀγγέλους (εἰκ. 20 καὶ 21)—τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην εὐγένειαν καὶ χάριν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἐκ τῆς πρωτευούσης ἐμπνεόμενα ἔργα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπαρατήρητος ἐνταῦθα ἡ ἀρκετὰ ζωντανὴ ἀπόδοσις τῶν γεροντικῶν μορφῶν (προφητῶν εἰκ. 22, ἀρχιερέων εἰκ. 23, 26), τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ ζωγράφος μας μὲ ὀλίγας ἁδρὰς πινελιὰς τῆς λευκῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου καὶ μὲ τὴν ζωηρὰν λευκὴν κηλῖδα παρὰ τὴν μελανὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἥτις προσδίδει δύναμιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ βλέμμα [1].

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἡμέτερος ζωγράφος, μέτριος πάντως καλλιτέχνης ἀλλὰ μέ τινας φωτεινὰς ἀναλαμπάς, ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι Κρής, ἀλλ' ἴσως κάποιος Πελοποννήσιος ἁγιογράφος τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξ ἐκείνων οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, περιώδευον καλούμενοι πρὸς ζωγράφησιν ναῶν εἴς τε τὴν Κρήτην, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον [2].

Εἷς τοιοῦτος λοιπὸν ζωγράφος θ' ἀνέλαβε πιθανώτατα καὶ τὴν ἁγιογράφησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησιᾶς κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ῥέκτου ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς ἡγουμένου Εὐγενίου (σ.10) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670 καὶ 1682 (βλ. πίν. σ. 11). Συνηγορεῖ δὲ πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁ προσωπικὸς καὶ κατὰ παράταξιν τρόπος παραστάσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας, ὅστις ἐδημιουργήθη μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως, ἦτο ὅμως κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Κρῆτας ἰδίως

1952 σ. 87, Felicetti-Liebenfels, Gesch. der byz. Ikonenmalerei, 1956, πίν. 90, Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα κλπ. πίν. 2,1) κλπ.

[1] Τοιαύτας ζωηρὰς λευκὰς κηλῖδας θὰ παρέλαβεν ὁ τεχνίτης μας ἐκ παλαιοχριστιανικῶν ἔργων, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Sta Maria Maggiore (C. Cecchelli, I Mosaici della basilica di S. Maria Maggiore, Torino 1956, πίν. 15, 20, 37, 46 κλπ.), αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τῆς Ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Στόβων (τέλους 6ου αἰ.), (Mano Zissi ἐν Atti del V Congr. Int. di Studi Biz., Roma 1940, πίν. 64 εἰκ. 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ κοπτικῶν ὑφασμάτων (Ἀ. Ἀποστολάκη, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, Ἀθῆναι 1932, εἰκ. 45-47) καὶ ἐκ παλαιοτέρων ἀκόμη κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (Kl. Wessel, Koptische Kunst, Recklinghausen 1963, εἰκ. 112, 113).

[2] Ὡς π.χ. ὁ Ξένος Διγενής, ὅστις ἔχει διαπιστωθῆ, ὅτι ἐζωγράφησε πλὴν τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ μον. Μυρτιᾶς τὸ 1491 (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 97) καί τινα ναὸν τοῦ Σελίνου τῆς Κρήτης (Gerola, Monum. Veneti II, 310 καὶ IV, 449) τὸ 1462, ἀκόμη δὲ καὶ ἕνα εἰς Παλαιὰ Φραστανὰ τῆς Β. Ἠπείρου, (Λαμπρίδης, Ἠπειρωτ. Με-

ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων τοῦ 16ου [1] καὶ τοῦ 17ου [2] αἰῶνος καί τινας τοιχογράφους τοῦ 17ου αἰ. [3]

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ὡς ἤδη (σ. 5) ἀνεφέραμεν ἡ ἀρχαιοτάτη περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας μνεία εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου φέρουσαν τὴν χρονολογίαν 1193. Ὑφίστατο ἑπομένως ἡ Μονὴ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε εἴχομεν συναγάγει (σ. 26) καὶ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ γλυπτοῦ τῆς εἰκόνος 13. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τεχνοκριτικὰ τεκμήρια, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι ἡ κτίσις τοῦ καθολικοῦ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους παλαιοτέρους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σωζόμενον μαρμάρινον ὀμφάλιον "τῶν 5 ἄρτων" (εἰκ. 7), ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου δηλοῖ τοὺς περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος χρόνους 2) ἡ διὰ συνεχοῦς καμάρας κάλυψις τοῦ ἀδιαρθρώτου νάρθηκος, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιοτέρους τοῦ 11ου αἰῶνος ναούς, ὡς εἶναι π.χ. ὁ τῆς Σκριποῦς [4] (873/4), ὁ τοῦ ναοῦ τῆς Σκύρου (894/5) [5], ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυ-

λετήματα ϛ', 1888, σ. 16 καὶ Ζ', 1889, σ. 36· πρβλ. Α. Ξυγγόπουλον, (Σχεδίασμα, σ. 70) καὶ Μ. Χατζηδάκην (ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Ε', 1966-69, σ. 304).

[1] Εἰκὼν Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον τοῦ Πορφυρίου τοῦ 1524 (Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Λοβέρδου, σ. 71 ἀρ. 523, Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 129, πίν. 34,2)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, σ. 15 πίν. 10).

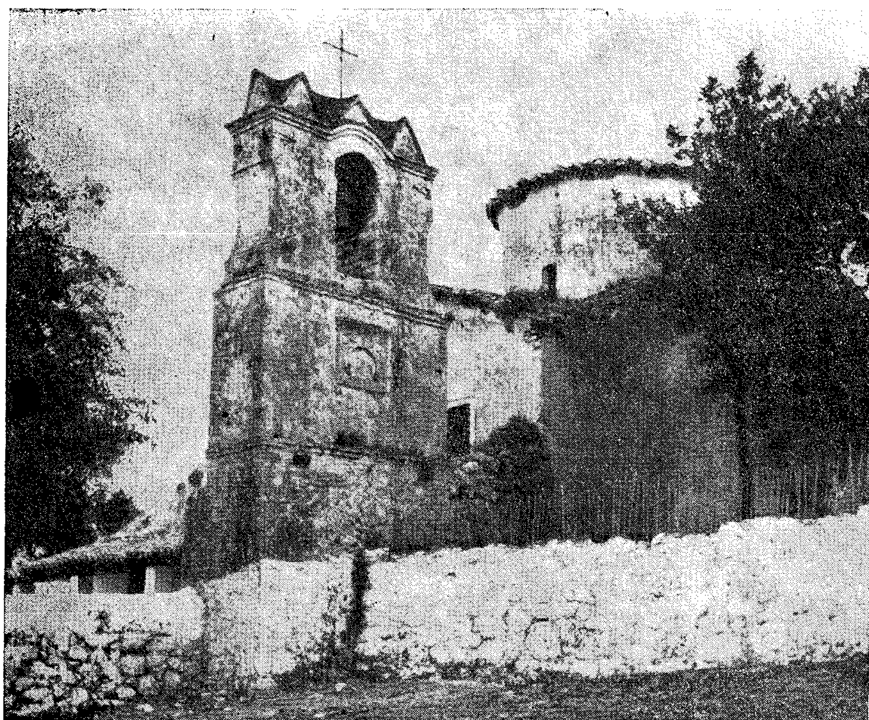
[2] Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔργον Τζανφουρνάρη (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1931, σ. 89 ἀριθ. 301)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Ἰωάννου Μόσκου (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, πίν. 30, Β) — Εἰκὼν Σχολῆς Δαμασκηνοῦ ἐν Κερκύρᾳ (Ἰ. Παπαδημητρίου, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Γ', τόμ. Γ', 1934/36, σ. 75 καὶ σ. 74 εἰκ. 6).

[3] Τοιχογραφία νάρθηκος καθολικοῦ Μ. Καισαριανῆς, ἔργον τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Ἰωάννου Ὑπάτου τοῦ ἔτους 1682 (Ν. Καλογερόπουλος, Ἑβδομηκονταετηρὶς Ριζαρείου Σχολῆς σ. 257, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ, Ἀθῆναι 1936, σ. 75). J. Arn. Hamilton, The Church of Kaisariani [Scotish Ecclesiological Society's Transactions] Aberdeen 1916, σ. 27.

[4] Κάτοψις παρὰ Μ. Σωτηρίου, ΑΕ 1936, σ. 122, εἰκ. 3.

[5] Κάτοψις παρὰ R. M. Dawkins, BSA 11, 1904/5, σ. 74 εἰκ. 2 καὶ C. Fredrich, AM 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6 καὶ ἐσχάτως παρὰ Χ. Μπούρα, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, σ. 65.

τανίας[1] 3) ὁ κυλινδρικὸς μετὰ 4 χαμηλῶν παραθύρων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος τροῦλλος (εἰκ. 3, 4), τὸν ὁποῖον συνηθίζουν κυρίως ναοὶ τοῦ 10ου αἰῶνος [2] καὶ 4) ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία (εἰκ. 5 καὶ 6), σύστημα ἐφαρμοζόμενον πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ. ἐπικρατήσεως τῆς συνήθους πλινθοπερικλείστου ἐκ κανονικῶν πωρολίθων δομῆς.

Εἰκ. 31. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Κορακονησιᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

Πάντα τ' ἀνωτέρω ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κτίσιν τῆς μονῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐὰν δεχθῶμεν κάποιαν ἐπαρχιακὴν καθυστέρησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου τρόπου δομῆς, εἰς τὴν ἀπόμερον ταύτην χερσονησῖδα.

---

[1] Κάτοψις Ἀ. Ὀρλάνδου ἐν ΑΒΜΕ, Θ', 1961, σ. 5, καὶ Μ. Χατζηδάκη ἐν Propyläen Kunstgeschichte τ. 3, εἰκ 7β σ. 223, ὅστις τοποθετεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν 9ον αἰῶνα.

[2] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 9 καὶ σημ. 1.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΡΑΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1959 ἐξεκίνησα ἀπὸ τὰς Πάτρας μὲ ἕνα τεχνίτην τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ παλαιὸν ναὸν τῆς Ν.Δ. τῶν Πατρῶν περιοχῆς Ἀχαΐας, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ[1]. Μετὰ μακρὰν καὶ κοπιώδη διαδρομὴν ἀντικρύσαμεν ἐπὶ τέλους, ὑπὸ βροχήν, ἡμίσειαν ὥραν πέραν τοῦ χωρίου Δραγάνου, εἰς θέσιν Μπάδα[2], ἐπὶ τοῦ ὄρους Μόβρας — προβούνου τοῦ Σανταμερίου[3] — τὸν ζητούμενον ναόν. Ἔρημος, ἐγκαταλελειμμένος καὶ μὲ ἄφθονον βλάστησιν ἐπὶ τῶν στεγῶν του, ὑψοῦτο εἰς τὴν σιωπὴν ἑνὸς πετρώδους καὶ αὐχμηροῦ τοπίου, πλαισιουμένου ἀπὸ στεφάνην ὑψηλῶν βουνῶν (εἰκ. 1).

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ναοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς κτίσμα δὲ τοῦ 18ου αἰ-

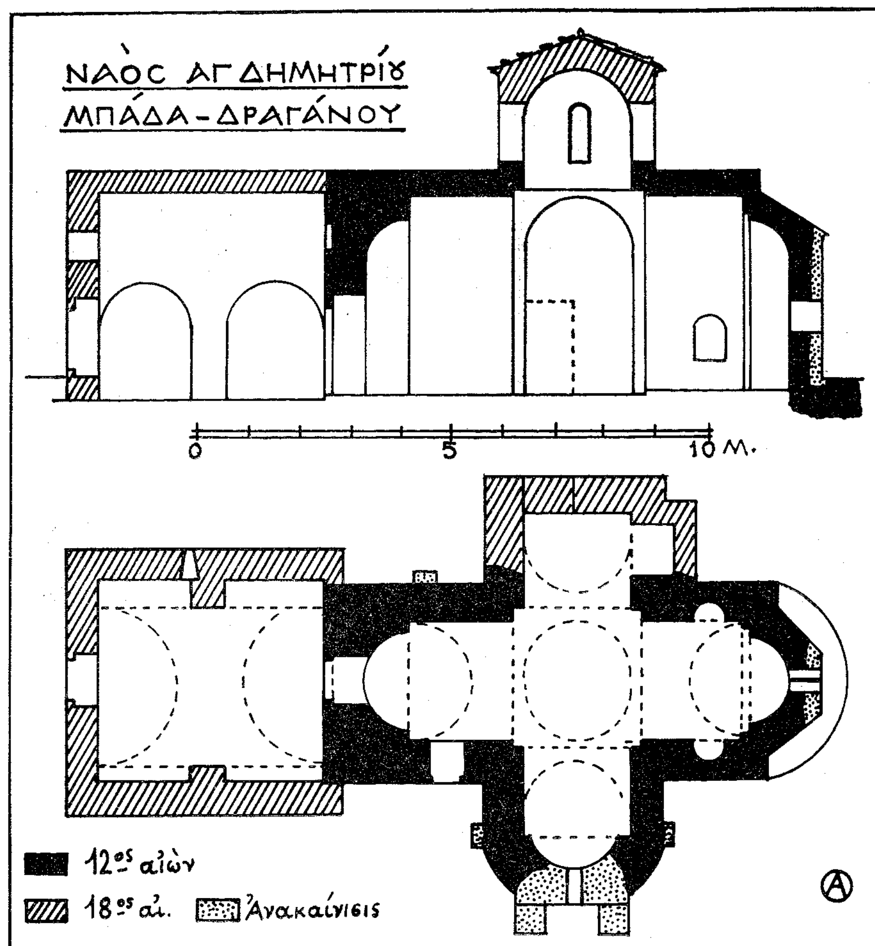
---

[1] Σύντομον μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν Πρωτοχρονιὰν τοῦ 1956, σ. 5-9. Σχετικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀπὸ εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐγένοντο τὸ 1965 διὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκώστα (βλ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, σ. 220).

[2] Εἰς τὴν Κόνιτσαν ὑπάρχει χωρίον καὶ τοποθεσία Μπάδα. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ *πάδε* σημαίνοντος *ἴσωμα*. Βλ. σχετικῶς Κ. Δ. Στεργιόπουλον, Ἠπειρωτ. Χρονικὰ ΙΓ', 1938, σ. 151.

[3] Στεφ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν[2], 1950, σ. 314 σημ. 1.

ῶνος χαρακτηρίζεται πράγματι τὸ μνημεῖον εἰς τὴν σύντομον μνείαν ποὺ τοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ πολύτιμον "Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν„ ὁ λόγιος

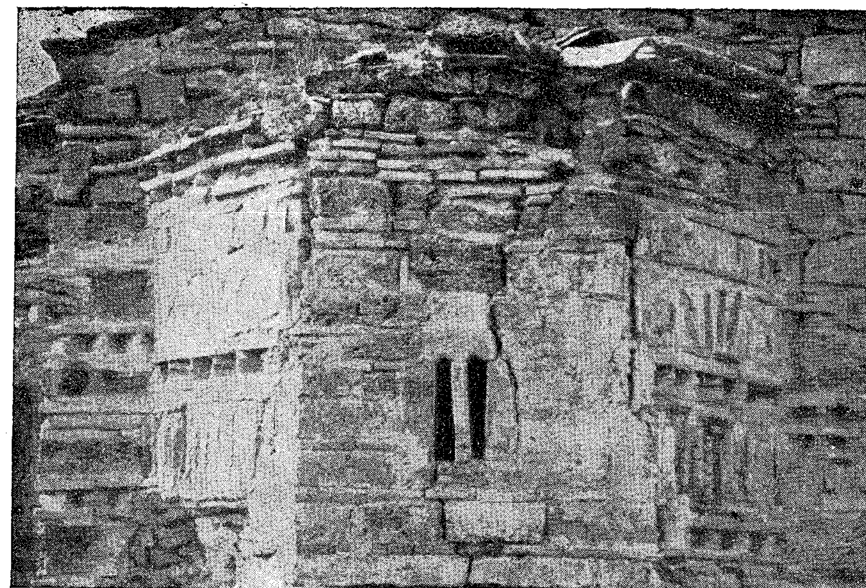
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ.

δικηγόρος τῆς πόλεως ταύτης κ. Κωνστ. Τριανταφύλλου[1], ἀρυσθεὶς τὰς πληροφορίας του ἀπὸ εἰκονογραφημένον δημοσίευμα τοῦ κ. Π.Δ. Παπανδροπούλου εἰς τὸν Νεολόγον τῶν Πατρῶν τῆς 6-12-1958. Δικαιολογεῖται ἄλλως

[1] Πάτραι 1959, σ. 393. Εἰς τὸν αὐτὸν φίλον συγγραφέα ὀφείλω καὶ δύο ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεχομένων ἐξωτερικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν του, εὐγενῶς παραχωρηθεισῶν ὑπὸ τοῦ κ. Παπανδροπούλου. Ἂς δεχθοῦν ἀμφότεροι καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας.

τε ἡ τοιαύτη ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀφ᾽ ἑνὸς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐσωτερικῆς του ἁγιογραφήσεως, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα σωζομένης ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναφέρει *σκέπανσιν* τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1750 (βλ. κατωτέρω).

Λεπτομερεστέρα ἐντούτοις ἐξέτασις τοῦ μνημείου ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους,

Εἰκ. 3. Σημερινὴ κατάστασις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ὡς θέλω ἀποδείξει κατωτέρω, ἀφ᾽ οὗ προτάξω τὴν γενικὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ.

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς — ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον καὶ ἀποτελῶν ἄλλοτε τὸ καθολικὸν αὐτοτελοῦς μονῆς, ἥτις, διαλυθεῖσα ἀργότερον, ὑπάγεται σήμερον ὡς μετόχιον τῆς ἐπὶ τῆς Μόβρης μονῆς Μαρίτσης[1] — ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν ἤτοι α) τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ

[1] Βλέπε περὶ τῆς μονῆς ταύτης Σ τ ε φ. Θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 2α ἔκδ., σ. 521 καὶ 600-1, ὡς καὶ Κ. Τ ρ ι α ν τ α φ ύ λ λ ο υ, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1959, σ. 388-89. Ἀμφοτέρους τούτους διέφυγε περιέργως ἡ ὡραία ἄποψις τῆς μονῆς Μαρίτσης, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ L e B a s εἰς τὸ βιβλίον του Voyage archéologique, Itinéraire I, πίν. 16, ὡς καὶ ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ τοῦ P o u q u e v i l l e, Voyage de la Grèce², τ. IV, 1827, σ. 381. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι πεντάτρουλλον, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Α. B o n (Le Péloponnèse byzantin, Paris 1954, σ. 146, σημ. 2).

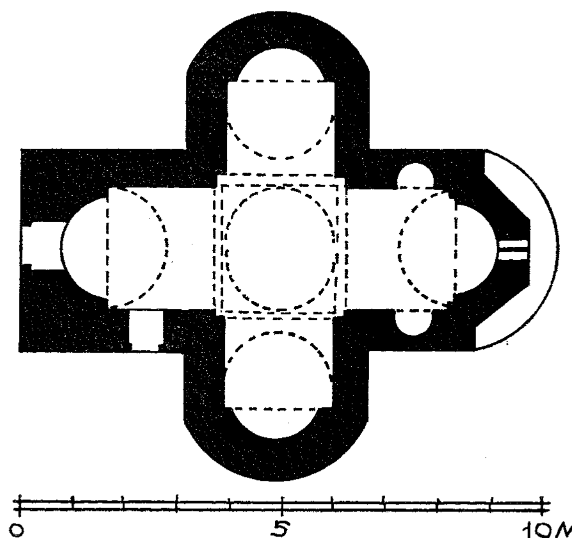
Εἰκ. 4. Ὄψις τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 5. Ὄψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου.

β) τοῦ μεταγενεστέρως εἰς τὸν κυρίως ναὸν πρὸς δυσμὰς προσκολληθέντος νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μικρῶν διαστάσεων (10 μ. ἀπ' Ἀν. πρὸς Δ. καὶ 8.50 μ. περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, ἵσταται τροῦλλος (εἰκ. 2).

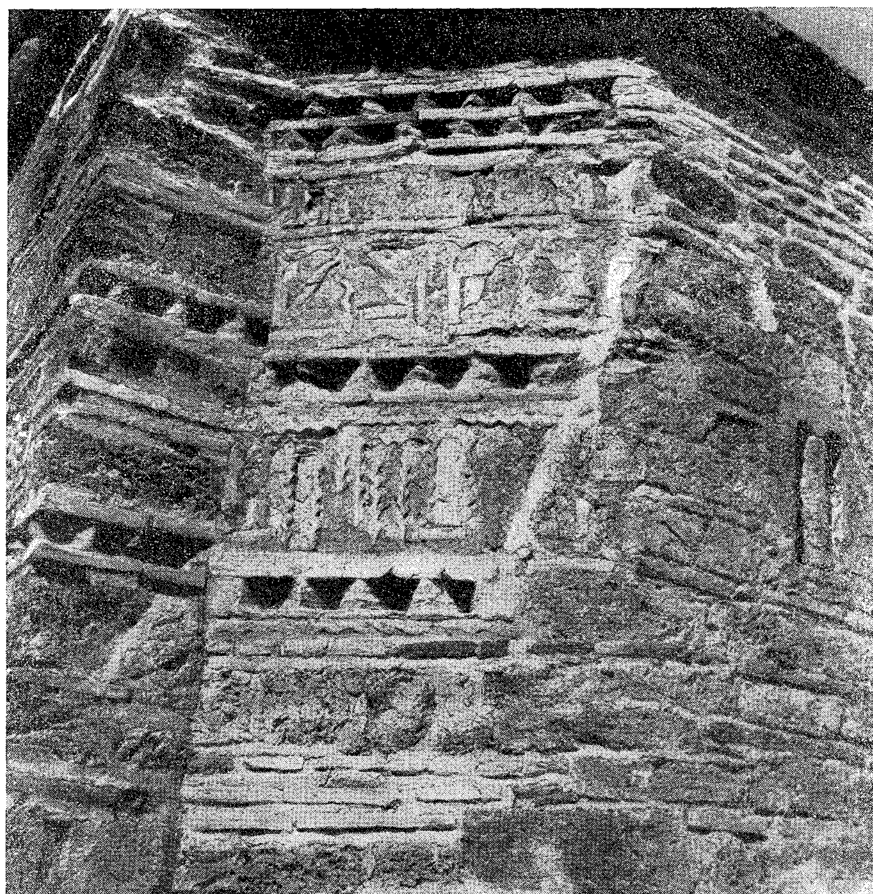

Εἰκ. 6. Πιθανὴ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔχοντα πάντα τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος, κατέληγον ἄλλοτε πάντα εἰς ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας ὁλοκλήρους τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν καὶ χαμηλωμένας τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον. Ἐκ τῶν κογχῶν ὅμως τούτων σήμερον ἄρτιαι ἢ περίπου ἄρτιαι σώζονται μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ (εἰκ. 7), ἐνῷ τῆς νοτίας σώζεται μικρὸν μόνον τμῆμα. Ἡ βόρειος ἐλλείπει ὅλη, λόγῳ καταπτώσεως, ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, ὁλοκλήρου τοῦ βορείου σκέλους καὶ ἀνακατασκευῆς του μεταγενεστέρως, ἄνευ κόγχης (βλ. κάτοψιν εἰκ. 2). Ἀλλοίωσιν ἐπίσης καὶ μερικὴν συμπλήρωσιν ὑπέστησαν καὶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς τμῆμα (εἰκ. 3), μάλιστα δὲ ἡ κόγχη τοῦ νοτίου σκέλους κατὰ τὴν ἐξωτερικήν του ὄψιν, ἔνθα προσετέθησαν καὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2, 4 καὶ 5). Διετήρησεν ὅμως ἡ νοτία αὕτη κόγχη τμῆμα τοῦ παλαιοῦ κυκλικοῦ ἐξωτερικοῦ της σχεδίου, ὡς ἐν τῇ σχετικῇ κατόψει (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται διὰ μέλανος χρώματος.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζεν ὡς ἑξῆς ἐξωτερικῶς τὰς τέσσαρας κόγχας, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγον τὰ σκέλη του: Τὴν ἀνατολικήν, ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, βαίνουσαν ἐπὶ εὐρέος ἡμικυκλικοῦ θεμελίου (εἰκ. 2 καὶ 6),

τὴν δυτικήν, ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου, καὶ τέλος τὰς δύο πλευρικὰς (νοτίαν καὶ βόρειον) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικάς, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως (εἰκ. 6) δεικνύει. Τῆς νοτίας μάλιστα καὶ ὁπωσδήποτε καλύτερον σωζομένης διατηρεῖται καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπόβαθρον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἀνατολικῆς.

Εἰκ. 7. Ὄψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ καταπεσὸν βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ συμπαρέσυρεν εἰς τὴν πτῶσίν του καὶ τὸν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ βαίνοντα τροῦλλον, ὅστις, ὡς καὶ τὸ Β. σκέλος, ἀνακατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ 1750. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα, ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου διὰ μέλανος χρώματος ἡμικυκλικῶς γεγραμμένης ἐπιγραφῆς,

ἥτις λέγει ἀφ' ἑνὸς *ἐσκεπάνστη... νσο, ἐν ἔτη 1750 Υουλίου 19* καὶ ἀφ' ἑτέρου, διὰ δευτέρας χειρός,..... *ἀποστόλους.... Ἀνδρέου ἀναγνώστου ἀπὸ χορίον...* (ἦτο δ' ὁ ἀναγνώστης Ἀνδρέας πιθανῶς ὁ ζωγράφος τῶν ἁγιογραφιῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω).

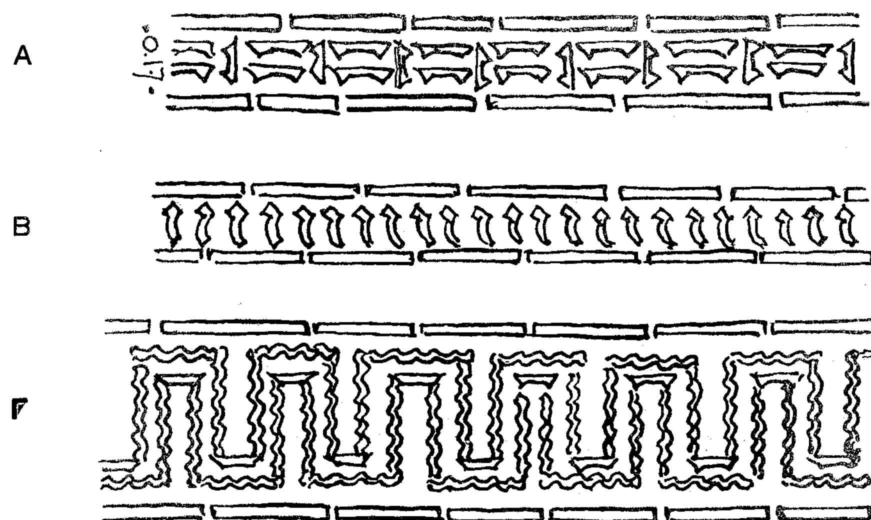

Εἰκ. 8. Σειραὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν μετὰ παρεμβαλλομένων ζῳφόρων καὶ ἄλλων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Ὁ νεώτερος τροῦλλος, κτισθεὶς δι' ἀμελοῦς τοιχοδομίας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἔχει ἐν κατόψει ἐλαφρῶς συμπεπιεσμένον σχῆμα (βλ. εἰκ. 2). Ἡ σφενδόνη του (τύμπανον) εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρον πρῖσμα οὐχὶ ἐντελῶς κανονικόν, διατρυπώμενον ἐφ' ἑκάστης τῶν πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἐστραμμένων πλευρῶν αὐτοῦ, ὑπὸ ἑνὸς στενοῦ, μονολόβου, τοξωτοῦ

παραθύρου, ἐλαφρῶς εἰσδύοντος ἐσωτερικῶς εἰς τὴν καμπύλην τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου (βλ. τομὴν εἰκ. 2).

Ὁ *νάρθηξ*, προσκολληθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένος δι᾽ ἀμελοῦς τοιχοποιίας, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον ἔχον ἐσωτερικῶς διαστάσεις: πλάτος 3.08μ. καὶ μῆκος 4.45μ. Φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν μόνον χαμηλὴν (1.25) θύραν εἰσόδου (εἰκ. 1), φωτίζεται δ᾽ ὑπὸ ἑνὸς μόνον παραθύρου, ὕψ. 0.60, ἀνοιγομένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, καὶ μιᾶς πολεμίστρας κατὰ τὴν βόρειον πλευράν (βλ. εἰκ. 2). Εἰς τὰ τοιχώματα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἁψῖδες, ὕψους 2.30 (εἰκ. 2) καὶ βάθος 0.50 μ., ἐλαφρύνουσαι καὶ ζωογονοῦσαι ἐσωτερικῶς τοὺς 1.20 μ. παχεῖς τοίχους, κατασκευασθέντας βεβαίως οὕτω, ἵνα ἀντέχωσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς μεγάλης καμάρας, ἥτις καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα τὴν κλεῖδα αὐτῆς εἰς ὕψος 4.10μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

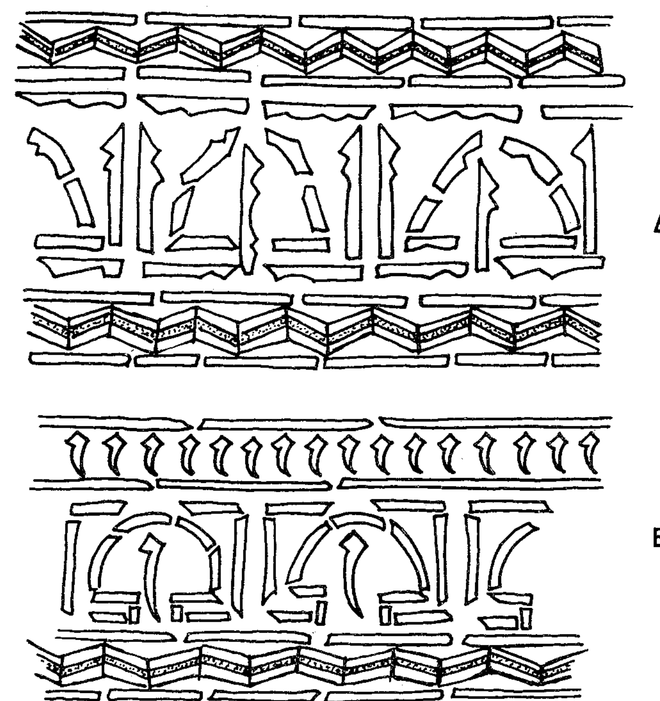

Εἰκ. 9. Στεναὶ καὶ πλατεῖα ζῳφόροι ἐκ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Λόγῳ τοῦ σχεδίου του καὶ τῆς εὐτελοῦς τοιχοδομίας του, ὁ νάρθηξ κατεσκευάσθη προφανῶς πολὺ ὑστερώτερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοί του καὶ αἱ πολεμίστραι μαρτυροῦσι μᾶλλον τὸν πολεμικὸν προορισμόν του.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τῶν δύο κυρίων μερῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῆς δομῆς καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου οὗτοι διετηρήθησαν

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ [1], ἡ συνύπαρξις πολλῶν ὁριζοντίων ταινιῶν καὶ ἀφθόνων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ ναοὺς τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς

Εἰκ. 10. Λεπτομέρειαι κεραμοπλαστικῶν ζῳφόρων.

Μ. Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος [2], ἡ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν [3] καὶ ἡ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν [4]. Εἰς τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους τούτους ναοὺς συναντῶμεν καὶ περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ ἰδικόν μας κεραμοπλαστικὸν

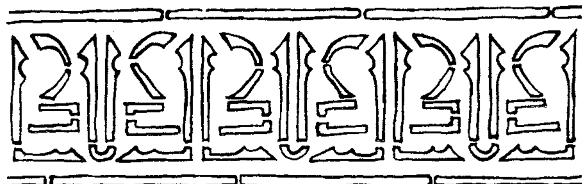
[1] H. Megaw, The Chronology of some middle byzantine Churches, Annual of the British School at Athens 32 - 33, 1932, σ. 116.

[2] Schultz — Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris..., London 1901, πίν. 11. Ὡς ὅμως ἀπεδείχθη τελευταίως, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι μᾶλλον τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1970, σ. 194).

[3] Volbach — Lafontaine Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, εἰκ. 148.

[4] Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, (ἄ.ἔ.) εἰκ 17.

κόσμημα (εἰκ. 11) [1], ὅπερ ἔχει μέν, ὡς ἐκεῖνο, ὀρθίας μονάδας καὶ ταύτας μὲ δύο συνήθως ἀκίδας, τὰς ἐσωτερικὰς ὅμως καμπύλας του πολὺ ἀμελέστερον συντεθειμένας καὶ τοποθετημένας ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος (εἰκ. 10). Μίαν παραλλαγὴν τοῦ κοσμήματος Δ ἐκτελεσμένην διά τε ὀρθίων καὶ κατακορύφων στοιχείων ἄνευ ἀκίδων, διατεταγμένων κατὰ αὐστηρότερα, ἁπλοποιημένα γεωμετρικὰ σχέδια, παρέχει ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε, ἀσφαλῶς ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς ἢ ἐξ ἄλλου ἐργοστασίου προερχομένη ζῳφόρος τῆς εἰκόνος 10.

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικὴ ζῳφόρος τῆς ἐν Ἀθήναις Σωτείρας Λυκοδήμου.

Πλὴν ὅμως τῆς ζῳφόρου Δ ἔχομεν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ Δραγάνο καὶ μαίανδρον σχηματιζόμενον ὄχι δι' ἁπλῶν πλίνθων ἀλλὰ διὰ κυματιστῶν μονάδων.Τοιαύτας ὅμως μονάδας συναντῶμεν εἰς ναοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀλλ'ἔξω πάντοτε τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἄγνωστον, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀργολίδα (ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου εἰς Λυγουριό) [2], συνηθίζεται ὅμως τοῦτο εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης [3] (α' τέταρτον) καὶ εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. Ὁσίου Μελετίου (±1200) [4]. Μεμονωμένον ἐπίσης συναντῶμεν τὸ κυματιστὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρᾶ τῆς Ἀττικῆς [5] καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἐν Σάμαρη [6] τῆς Μεσσηνίας ναοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος. Συνεχίζεται ὅμως τοῦτο καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα [7].

[1] Ἅγ. Ἀπόστολοι: H. Megaw, ἔ. ἀ. πίν. 30 ἀρ. 30, 33, 19, 37. Σωτεῖρα Λυκοδήμου: αὐτόθι, σ. 105 εἰκ. 1. Πρβλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, ἔ.ἀ. εἰκ. 18.
[2] H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 109, εἰκ. 3.
[3] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 255 εἰκ. 115A καὶ Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8. Σχετικὴν φωτογραφίαν παρέσχε καὶ ὁ R. Krautheimer ἐν Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, πίν. 163B, ἔνθα ὅμως ἐσφαλμένως αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἁγ. Μονήν.
[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 96 εἰκ. 43.
[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35, 1923, σ. 183 εἰκ 13.
[6] Φωτογρ. τῆς Συλλογῆς τῶν Hautes—Études ἀρ. C 2444.
[7] Ναοὶ Ἄρτης: Μ. Βλαχερνῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Β', 1936, σ. 19 εἰκ. 12), Κάτω Παναγιά (αὐτόθι σ. 79 εἰκ 10).

Τὰ ἄφθονα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἀφ' ἑνὸς εἶναι φυτευμένα ἐντὸς πυκνοῦ κονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι τόσον ἐπιμελῶς ἐπεξειργασμένα ὅσον τὰ τῶν μνημονευθέντων ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁμοιάζουσι κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα τῆς Ἀργολίδος, ἅτινα φαίνεται, ὅτι εἶναι ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ ἀτεχνοτέρα ἀπομίμησις τῶν θεμάτων τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸν ἡμέτερον ναὸν ὡς σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον πρὸς τὸν τοῦ Χώνικα, ἤτοι ὡς κατασκευασθέντα τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν ἀντιβαίνουν καὶ τὰ εἰς τὰς στενὰς ζῳφόρους κοσμήματα. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α (εἰκ. 9) μάλιστα κόσμημα ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν ὅμοιον πάλιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα [1], εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου [2] καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸν τοῦ Μέρμπακα [3] (τελευταῖον τέταρτον 12ου αἰ.), χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κατέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἤτοι ὀλίγον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1205.

Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δραγάνου ἐν τῷ ζήλῳ του τῆς μιμήσεως τῶν παλαιοτέρων προτύπων δὲν ἐξετέλεσε μόνον τὰ διακοσμητικά του θέματα μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἐπεσώρευσεν αὐτὰ οὐχὶ πάντοτε ὀργανικῶς ἤτοι κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν. Πάντως διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος ἐπικυροῦται τὸ λεχθὲν ὅτι ἔξω τῶν Ἀθηνῶν ἡ παράδοσις τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐπεβίωσε μᾶλλον ἀργά [4].

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμήσεως, ἥτις ἐξετελέσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὸ 1750, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου. Δεῖγμα τῆς μετριωτάτης τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ἁγιογράφου τούτου παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι συνθέσεις, χαρακτηριζόμεναι ἀπὸ ἔλλειψιν ἐκφράσεως, ἀδεξιότητα σχεδίου καὶ ἀνεπιτυχῶν ἀναλογιῶν τῶν σωμάτων.

Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ὅλου ναοῦ ἔχει ὡς ἀκολούθως: Εἰς τὸ μέσον τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Παντοκράτωρ (εἰκ. 12) ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου προβαλλομένου ἐπὶ ἀστροειδοῦς ἐννεακτίνου σχεδίου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ τόξου τῆς ἴριδος καὶ ὑπὸ μεγαλογραμμάτου ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τοῦ Ψαλμ. 32: *Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος καὶ εἶδε πάντας τοὺς... κατοικοῦντας τὴν γῆν. Ὁ πλάσας κατὰ μόνας*

[1] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5, C.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939 - 1940, σ. 96 εἰκ. 43.
[3] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5 E.
[4] Megaw, ἔ.ἀ. σ. 108.

τὰς καρδίας αὐτῶν... οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν καὶ γίγας οὐ σωθήσεται[1].

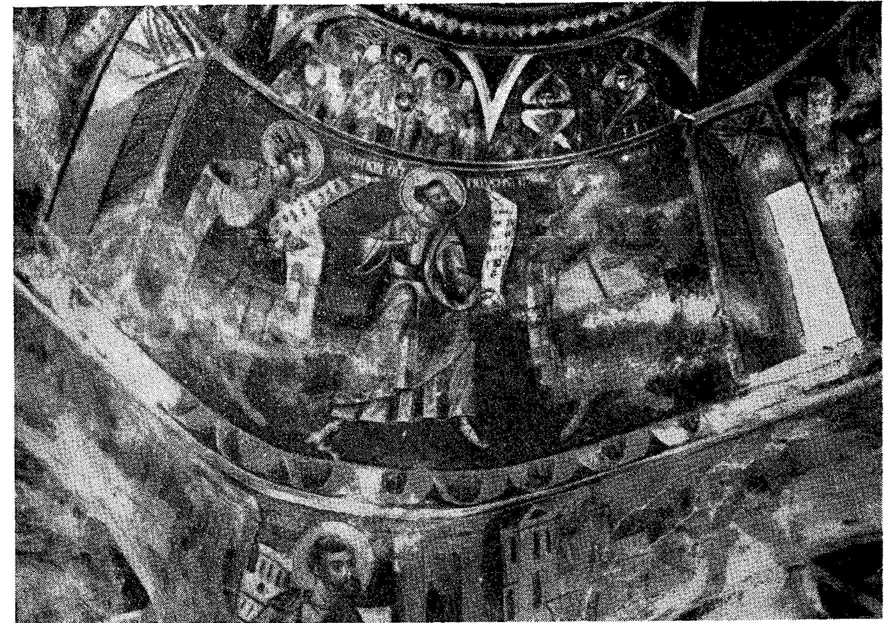

Εἰκ. 12. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

---

[1] Τὸ αὐτὸ χωρίον, κάπως παρηλλαγμένον, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κουτλουμουσίου (1540) τοῦ Ἁγ. Ὄρους: C a r m. C a p i z z i, Παντοκράτωρ, Romae 1964, σ. 299.

Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰκονίζονται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐντὸς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων ἀφ' ἑνὸς ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἑκατέρωθεν ξυλογλύπτου θρόνου, ἐφ' οὗ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τάξεις Ἀγγέλων καὶ ὁμάδες οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβείμ, Σεραφείμ, Τροχῶν). Ἐπὶ δὲ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται δώδεκα Προφῆται

Εἰκ. 13. Οἱ ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονιζόμενοι Προφῆται κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητά.

(εἰκ. 13), ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τρούλλου, εἰς στάσεις μᾶλλον θεατρικάς, κρατοῦντες πάντες ὑψηλὰ καὶ βιαίως κινούμενα εἰλητάρια, φέροντα ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν των. Εἰς τὰ εὐθὺς κάτωθεν λοφία εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἤτοι μὲ τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν ὑψωμένων του χειρῶν, κάτωθεν δὲ αὐτῆς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος κρατῶν δύο λειτουργικὰ ριπίδια, ἐφ' ὧν ἡ ἐπιγραφὴ Ἅγιος, Ἅγιος καὶ παρ' αὐτοὺς ἀνὰ εἷς ἱεράρχης πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγιος Βασίλειος (εἰκ. 14), πρὸς Νότον δὲ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς ἀντιστοίχου λειτουργίας των.

Εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, πρὸς Βορρᾶν μὲν ὁ διάκονος πρωτομάρτυς Στέφανος, πρὸς Νότον δὲ ὁ ἐπίσης διάκονος Ἅγ. Ρωμανός. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ μέσον τῶν εἰρημένων τοιχωμάτων, ἐπέχουσαι θέσιν προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ἐζωγραφήθησαν πρὸς Βορρᾶν μὲν ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, πρὸς Νότον δὲ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Ἔτι περαιτέρω τῶν κογχῶν εἰκονίζεται πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγ. Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, πρὸς Ν. δὲ ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, διῃρημένης εἰς τέσσαρα διά-

Εἰκ. 14. Παράστασις τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος δύο λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

χωρα εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα ἐντὸς ῥόμβου λευκὰ ἐνδεδυμένος γενειοφόρος καὶ καθήμενος ὁ Χριστὸς (;) ἢ μᾶλλον ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἣν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῶν μηρῶν του. Τὰς ἔξω τοῦ ῥόμβου τέσσαρας γωνίας πληροῦσι πτερωταὶ κεφαλαὶ ἀγγέλων, ἐντελῶς δυτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ῥόμβου τέσσαρα διάχωρα καταλαμβάνονται: ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν, τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τὴν Βάπτισιν, κάτωθεν δ᾽ αὐτῶν εἰκονίζεται σειρὰ στηθαρίων μαρτύρων ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων.

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν τύμπανον τοῦ τοίχου καταλαμβάνεται ἄνω μέν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ βορείου σκέλους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ὁ Ἅγ. Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ οἱ Ἅγιοι Μερκούριος, Τρύφων καὶ Ἰάκωβος.

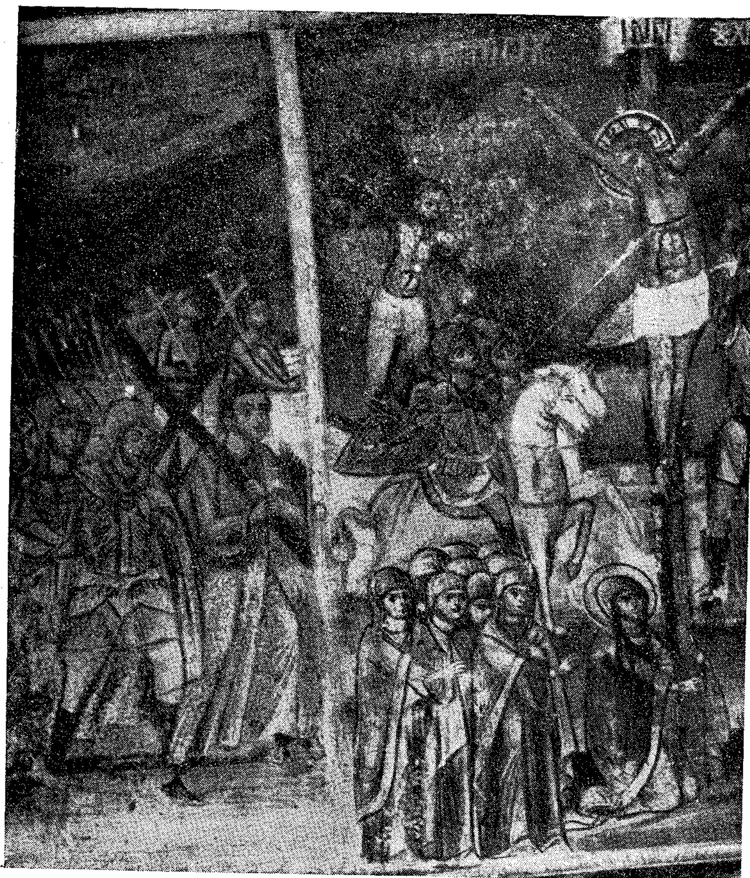
Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ δὲν ἐσημείωσα ἁγίους, ἴσως διότι εἶναι κατεστραμμένοι. Τὸ σχετικὸν ἄλλως τε σκέλος ἔχει ἐν μέρει ἀνακατασκευασθῆ.

Εἰκ. 15. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος.
Διακρίνονται κάτωθεν αἱ κεφαλαὶ τριῶν μαρτύρων ἐντὸς μεταλλίων.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος εἰκονίζεται ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (φύλαξ τῆς εἰσόδου) καὶ Γαβριὴλ καὶ παρ᾽ αὐτοὺς σειρὰ 3 ὁλοσώμων Ἱεραρχῶν κάτω, ὑπεράνω δὲ ζῳφόρος ἐκ κυκλικῶν μεταλλίων μὲ παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸ δυτικὸν σκέλος καμάρας εἰκονίσθη ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 16) περιλαμβάνουσα πλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς δύο ἑκατέρωθεν ἐσταυρωμένους ληστάς, τὴν Παναγίαν γονατιστὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ πλήθους Μυροφόρων καὶ ἐναγκαλιζομένην τὴν βάσιν τοῦ Σταυροῦ, κατὰ δυτικὰ πρότυπα, ὡς καὶ δύο ἐφίππους στρατιώτας, ὧν ὁ εἷς λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ἀρκετὰ κάτω ἐπὶ τῆς κατακορύφου κεραίας, οὕτως ὥστε αἱ πλαγίως τεταμέναι χεῖρές

του νὰ σχηματίζουν μετὰ τῆς ὁριζοντίας κεραίας ἓν περίπου **ἰσόπλευρον τρίγωνον**, τουθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ πάλιν δυτικὴν ἐπίδρασιν [1]. Τὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν μαρτυροῦσιν ἐπίσης α) ἡ δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἥλου καθήλωσις τῶν δύο ποδῶν τοῦ Κυρίου καὶ β) ἡ παρουσία τῶν ἱππέων στρατιωτῶν [2]. Εἰς τὸ

Εἰκ. 16. Τμῆμα τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τοῦ Σίμωνος.

ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται καὶ Σίμων ὁ Κυρηναῖος αἴρων τὸν Σταυρόν (εἰκ. 16). Εἰκονίζονται ἐπίσης ἐπὶ τῶν καμαρῶν καὶ ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15).

---

[1] Βλ. προχείρως τὴν Σταύρωσιν τοῦ Retable τοῦ Colmar, Musée Unterlinden, 1510-15 (P. Thoby, Le Crucifix, Nantes 1959, πίν. 181, bis) καὶ τοῦ Retable τοῦ Duccio τῆς Μητροπόλεως Σιέννας (R. Valland, Aquilée et les origines byzantines de la Renaissance, Paris 1963, εἰκ. 6).

[2] Σταυρώσεων μὲ λογχοφόρους στρατιώτας ἱππεῖς παρέχω προχείρως τὰ ἑξῆς

Τὰς τοιχογραφίας ταύτας, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφήν, ἐξετέλεσεν Ἀνδρέας τις ἀναγνώστης. Τὸ «ἀναγνώστης» δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίθετον, ἀλλὰ δηλωτικὸν τοῦ λειτουργήματος τοῦ κατέχοντος τὴν πρὸ τοῦ ὑποδιακόνου βαθμῖδα κληρικοῦ. *Τοῖς γὰρ ἀναγνώσταις διακονία ἐδόθη οὐχὶ τὸ ψάλλειν ἀλλὰ τὸ ἀναγινώσκειν τὰς θείας γραφάς, ἐπὶ κοινῇ ἀκροάσει* [1]. Πολλοὶ ἀναγνῶσται ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ ζωγράφοι. Οὗτοι δὲ ἀναγράφονται συνήθως μόνον διὰ τοῦ βαπτιστικοῦ των ὀνόματος. Ἀναφέρω προχείρως τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ζωγραφήσαντα τὸ 1629 φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ἀμοργοῦ [2], τὸν ἀναγνώστην «ἐκ κόμης Σακαρέτζι» (Βάλτου) ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1712 τοῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Στενώματος Εὐρυτανίας καὶ εἰς εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου ναοῦ [3], τὸν ἀναγνώστην Δημήτριον ἐκ Μετσόβου, ἱστορήσαντα τὸ 1719 τὸν ναὸν Ἁγ. Δημητρίου Ρεντίνης [4], τὸν ἀναγνώστην Γεώργιον, ἐξ ἐπιγραφῆς ὑπὲρ τὴν μεσημβρινὴν θύραν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πρου-

---

αραδείγματα: Κιβωτίδιον τῆς Βολωνίας ἐκ στεατίτου (τέλους 14ου αἰ.) (G. Millet, Recherches ... σ. 456 εἰκ. 481). Πίνακες τῆς Accademia τῆς Βενετίας τῶν Tintoretto (1518-1594) ἀρ. 404 καὶ P. Veronese (1528-1588) ἀρ. 142 (G. Fiocco, Le Reggie Gallerie dell' Accademia di Venezia. Catalogo, Bologna 1924, ἀρ. 213 (ὁ ὑπ' ἀρ. 142). Τοιχογραφία τοῦ Ἅϊ-Κυργιάννη Ἀλυκιανοῦ Κρήτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Η', 1955-56, σ. 204). Φορητὴ εἰκὼν συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον Ἐμ. Λαμπάρδου, 1635 (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, 1957, πίν. 45, 2, σ. 193) καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ὑπὸ Ἀνδρ. Παβία ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. πίν. 48, 2, σ. 174). Τοιχογραφία παρεκκλησίου Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαάμ (1637), ἔργον Ἰωάννου ἱερέως ἐκ Σταγῶν (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. πίν. 49, 2, σ. 193). Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Κων/νου Παλαιόκαππα Μ. Γωνιᾶς Κισάμου Κρήτης (G. Millet, Recherches εἰκ. 480. Kl. Wessel, Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966, σ. 85) καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῆς εἰκὼν Σταυρώσεως Μουσείου Μπενάκη (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων, Ἀθῆναι 1936, ἀρ. 46 πίν. 35). Φορητὴ εἰκὼν Σταυρώσεως τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον Γεωργίου Margazi[n...], 17ου αἰ. (M. Chatzidakis, Icônes, σ. 151, ἀρ. 134, πίν. 70). Τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Συλλογῆς εἶναι καὶ εἰκὼν Σταυρώσεως, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Μόσκου, τοῦ 1711 (M. Chatzidakis, ἔ.ἀ. σ. 160, πίν. 72) καὶ τέλος τοιχογραφία τῆς Σκήτης τῆς Μ. Ξενοφῶντος, 1757 (Millet, Athos, πίν. 264.1).

[1] Βαλσαμῶνος, Ὑπόμνημα εἰς κβ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου παρὰ Ράλλῃ καὶ Ποτλῇ, Σύνταγμα Θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων Γ', σ. 191. Πρβ. Ζωναρᾶν, αὐτόθι σ. 192: *Τὸ γὰρ ἀναγιγνώσκειν ἀποδοτέον τοῖς ἀναγνώσταις.*

[2] Κ. Καλοκύρης, ΠΑΕ 1960, σ. 263.

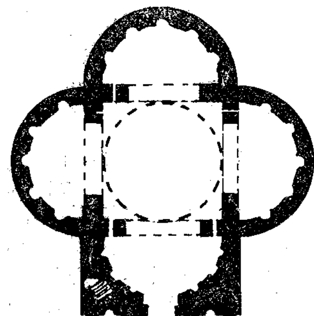
[3] Π. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 263.

[4] Δ. Σισιλιάνου, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν, 1935, σ. 191.

σοῦ [1], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ὑπογράψαντα φορητὴν εἰκόνα ἐνθρόνου βρεφοκρατούσης εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου Ἠπείρου [2], τὸν ἀναγνώστην Ἀναστάσιον ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ Ἁγίας Τριάδος Καβαλαρίου Ζαγορίου (1816) [3], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ἐξ ἐπιγραφῆς μαρμαρίνης βάσεως ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τροιζῆνος [4], τέλος «διὰ χειρὸς ἀναγνώστου προσκυνητοῦ βυζαντίου» ἐγένετο τὸ 1820 ἡ εἰκὼν τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τοῦ παρεκκλησίου Ἁγ. Θέκλης τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων [5]. Τὸ ἀναγνώστης κατήντησεν ἀργότερον κύριον ὄνομα καὶ ἐπώνυμον λίαν διαδεδομένον μέχρι καὶ σήμερον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον [6].

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΩΝ ΝΑΩΝ

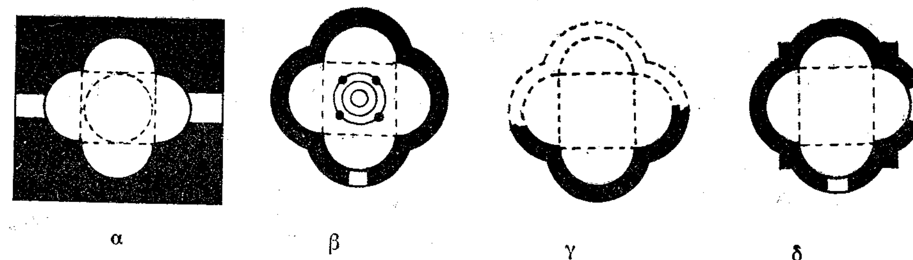
Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρούλλου μονοχώρων τετρακόγχων. Οἱ τοιοῦτοι ναοὶ εἶχον προφανῶς ὡς πρότυπα αὐτῶν [7] ρωμαϊκὰ κτίσματα [8] (μαυσωλλεῖα κλπ.) (εἰκ. 17) ὡς καὶ περίκεντρα παλαιοχριστιανικὰ τετράκογχα (μαυσωλλεῖα ἢ μαρτύρια), ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Γεροσκήπου τῆς Κύπρου [9] (εἰκ. 18α) καὶ τὰ ἀνάλογα τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ Tigzirt [10] (εἰκ. 18β), τῆς Πριήνης [11] (εἰκ. 18γ) καὶ τοῦ Λεχαίου [12] (εἰκ. 18δ). Τὸ βασικὸν σχέδιον πάντων τῶν κτηρίων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλωμένου ἢ ὀλίγον ὑψουμένου τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἀκριβῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας, διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ἀνοιγομένας ἀπ'

Εἰκ. 17. Κάτοψις ρωμαϊκοῦ μαυσωλλείου κατὰ Montano.

[1] Π. Πουλίτσας, ἔ.ἀ. σ. 266. Βλ. καὶ Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων, Ἀθῆναι 1960, σ. 17, σημ. 21.
[2] Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 21, 1966, Β' 2 σ. 310.
[3] Χρ. Σούλη, Ἐπιγραφαὶ Ἠπειρωτικαί, Ἠπειρ. Χρον. 9, 1934, σ. 109.
[4] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 31.
[5] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ὀνόματα ζωγράφων κλπ., ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 351.
[6] Ἀθ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα, 1912, σ. 109.
[7] A. Grabar, Martyrium I, Architecture, Paris 1945, σ. 175 καὶ 195.
[8] Π.χ. τὸ ὑπὸ τοῦ Montano, Scielta di varii tempietti antichi, Roma 1964, τ. II, πίν. 36, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 17.
[9] Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα, Ἀθῆναι, 1935, σ. 17 εἰκ. 11 (μαρτύριον ἢ μαυσωλλεῖον).
[10] M. Leglay, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 401 εἰκ. 1.
[11] Wiegand—Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 488 εἰκ. 600.
[12] Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1961, σ. 139 εἰκ. 2.

εὐθείας ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένας διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ εἰς μὲν τὰ ὑπόγεια κτίσματα αἱ κόγχαι ἐνεγράφοντο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὸ ὅλον συγκρότημα τετραγώνου (εἰκ. 18α), εἰς δὲ τὰ ἐλευθέρως ἱστάμενα ὑπέργεια μαυσωλλεῖα καὶ βαπτιστήρια αἱ πλευρικαὶ κόγχαι κατεσκευάζοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαί (εἰκ. 18 β, γ, δ). Ὅταν ἀργότερον τὸ τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν σχέδιον μετεφέρθη ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν εἰς τὴν

Εἰκ. 18. Τετράκογχα: α Γεροσκήπου, β Tigzirt, γ Πριήνης, δ Λεχαίου.

θείαν λατρείαν καὶ ἐφηρμόσθη εἰς ναούς, διετηρήθη μὲν ὑπ' αὐτῶν κατ' οὐσίαν ἡ θεμελιώδης τετράκογχος περὶ βασικὸν τετράγωνον διάταξις, ἐπῆλθον ὅμως εἰς αὐτὴν ἐλαφραί τινες μεταβολαί, σύμφωνοι πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας [1] (11ου αἰ.) (εἰκ. 19) αἱ τέσσαρες κόγχαι δὲν κατεσκευάσθησαν, ὡς πρότερον, ἀκριβῶς ἡμικυκλικαί, ἀλλὰ κατά τι ὑπερυψωμέναι ἐν κατόψει, προφανῶς πρὸς ἀπόκτησιν μεγαλυτέρου χώρου. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἐξωτερικῶς δὲν κατεσκευάσθησαν πλέον ἡμικυκλικαὶ ἀλλὰ ἡμιεξάπλευροι, κατὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν. Ἐπίσης ὁ καλύπτων τὸ βασικὸν τετράγωνον ἡμισφαιρικὸς θόλος δὲν κατεσκευάσθη τώρα πλέον χθαμαλὸς καὶ τυφλός, ἀλλὰ ὡς κανονικὸς τροῦλλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου (σφενδόνης) διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων. Φυσικὰ δὲ τώρα καὶ τὸ σύστημα τοιχοποιίας παρηκολούθησε τὸ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐποχὴν ἐφαρμοζόμενον πλινθοπερίκλειστον.

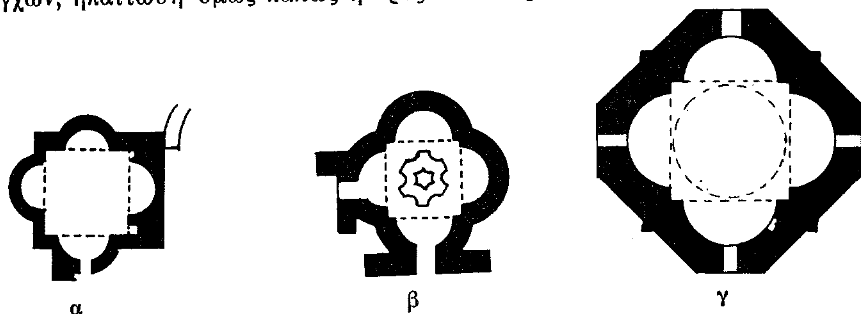
Μία πρώτη ἀλλὰ σημαντικὴ τροποποίησις τοῦ βασικοῦ σχεδίου ἐμφανίζεται εἰς τετράκογχα νεκρικὰ παρεκκλήσια καὶ βαπτιστήρια ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Συνίσταται δ' αὕτη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πέραν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν καὶ ἑπομένως εἰς τὴν αὔξησιν τῆς

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 168 εἰκ. 2.

διαμέτρου τοῦ καλύπτοντος τὸ τετράγωνον τρούλλου, τουθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ μεγαλυτέραν τὴν ἀντιστήριξιν αὐτοῦ, ἀρξαμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ Λεχαίου (εἰκ. 18δ). Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ ἐν Ἀρνίθᾳ τῆς Ρόδου [1] μαρτύριον (εἰκ. 20α) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Στόβων [2] (εἰκ. 20β) ἀργότερον δέ, κατὰ προέκτασιν, καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου Ρόδου [3] (εἰκ. 20γ).

Εἰκ. 19. Κάτοψις ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας.

Μία ἄλλη ἐπίσης σπουδαία τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄκρα τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν τοποθέτησιν μικρῶν τετραγώνων πεσσῶν συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν τόξων καὶ βασταζόντων τὸν ὕπερθεν ὑψηλὸν ἐπὶ τυμπάνου θόλον, χάριν ἀντερείσεως τῶν ὠθήσεων τοῦ ὁποίου ἀσφαλῶς καὶ θὰ κατεσκευάσθησαν. Ἐνεβλήθη λοιπὸν τώρα ἐντὸς τοῦ κτηρίου τετραστήρικτον κουβούκλιον (baldaquin). Διὰ τῆς νέας διατάξεως ηὐξήθη μὲν συγχρόνως ἀρκετὰ τὸ βάθος τῶν κογχῶν, ἠλαττώθη ὅμως κάπως ἡ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐκβολὴ αὐ-

α β γ

Εἰκ. 20. Τετράκογχα: α Ἀρνίθας, β Στόβων, γ Σαλάκου Ρόδου.

τῶν, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν. Σχετικὰ παραδείγματα παρέχουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῆς ἐν Ἱσπανίᾳ Cocosa [4] (εἰκ. 21α),

[1] A. C. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 115 εἰκ. 7.

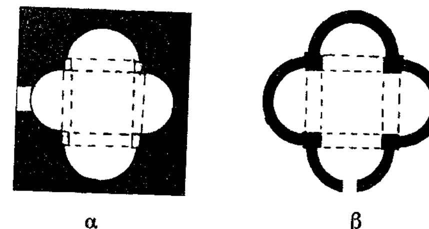
[2] G. Mano Zissi, Starinar X-XI, 1935-36, σ. 164 καὶ A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 178.

[3] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, εἰκ. 91.

[4] I. de Serra y Rafols ἐν Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Biz. II, Roma 1953, σ. 243 (=Studi Biz. e Neoell. 8). P. de Palol, Arqueologia Cristiana de la Espana Romana, Madrid 1967, σ. 136 ἑ.

ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐν Τυνησίᾳ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Henchir Maatria [1] (εἰκ. 21β) καὶ ἀργότερον (9ον αἰ.) κατὰ προέκτασιν τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐν Β. Ἰταλίᾳ Biella [2] (εἰκ. 22α), ὁ ναὸς εἰς Zanjevaé τῆς Π. Σερβίας [3] (εἰκ. 22β) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Veljusa [4], τοῦ 11ου πιθανῶς αἰῶνος (εἰκ. 22γ).

Μία παραλλαγὴ τῶν μετὰ κουβουκλίου τετρακόγχων, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἀργότερον καὶ καθιστῶσα ἀκόμη ἐμφανεστέραν τὴν

α β

Εἰκ. 21. Τετράκογχα: α Cocosa, β Henschir Maatria.

μορφὴν τοῦ κουβουκλίου, συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν πεσσῶν διὰ κιόνων ἐφαπτομένων τῶν ἄκρων τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἢ καὶ τελείως, ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς γωνίας ἀπόστασιν τοποθετημένων.

Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ βαπτιστήριον τοῦ Τσαριτσὶν Γρὰδ (Grabar, Martyr. 604), τὸ τοῦ Galliano [5] (εἰκ. 23α) καὶ Παναγίαἡ Μουχλιώτισσα [6] (ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσα [7]) τῆς Κων/λεως (εἰκ. 23β). Ἡ δὲ διάταξις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τετρακόγχων ναῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς μονοχώρους τετρακόγχους παρατηροῦμεν τὴν ἑξῆς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ τετράκογχοι ναοὶ τοῦ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ [8] (εἰκ. 24α) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Διμυ-

[1] P. G. Lapeyre ἐν Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Città del Vaticano—Roma 1940, σ. 197 εἰκ. 14.

[2] L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Aevo occidentale, Milano 1958, σ. 214-215. A. Rosaca, Biella-Battistero ἐν Palladio II, 1938, σ. 63-67. Ὁ αὐτός, Il Battistero di Biella, Biella 1936.

[3] Dj. Boscovié ἐν Starinar 1, 1950, σ. 205 εἰκ. 54. Dj. Striéevié—Gojko Subotié, Fouilles de l'église de Zanjevaé, Starinar 9–10 1958-59, σ. 307 ἑ. εἰκ. 1 καὶ 3.

[4] Vl. Petcovié, Pregled, σ. 594, εἰκ. 150. G. Babié, Les Chapelles annexes, Paris 1968, σ. 94.

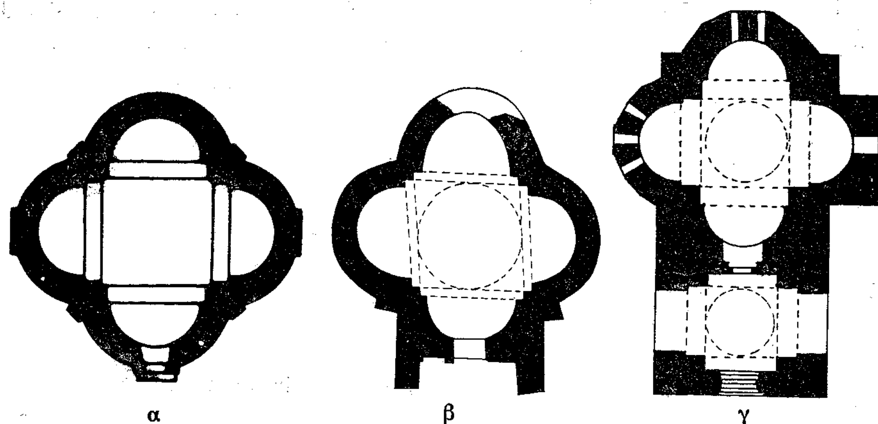
[5] L. Crema, L'architettura religiosa del Medievo Occidentale, σ. 144-145. A. Kingsley Porter, Lombard Architecture, New-Haven-London 1917, IV, πίν. 95.

[6] A. van Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 279 εἰκ. 96. N. Brunov ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 515.

[7] A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67.

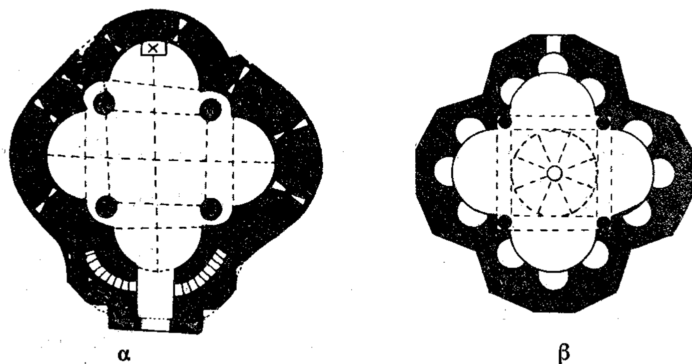
[8] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 105 εἰκ. 92.

λιᾶς (Φουντουκλί)[1] (εἰκ. 24β) ἀμφότεροι τῆς Ρόδου καὶ ἐν μέρει ὁ ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν παρὰ τὴν Dečani τῆς Π. Σερβίας[2] (εἰκ. 24γ). Εἰς τούτους

Εἰκ. 22. Τετράκογχα: α Biella, β Zanjevac, γ Veljusa.

ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς, πρὸ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στεναὶ καμάραι, ἔχει προωθηθῆ πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀρκετὰ μεγάλης κυλινδρικῆς καμάρας. Διὰ τῆς προσθήκης ὅμως τῆς

Εἰκ. 23. Τετράκογχα: α Galliano, β Μουχλιώτισσα.

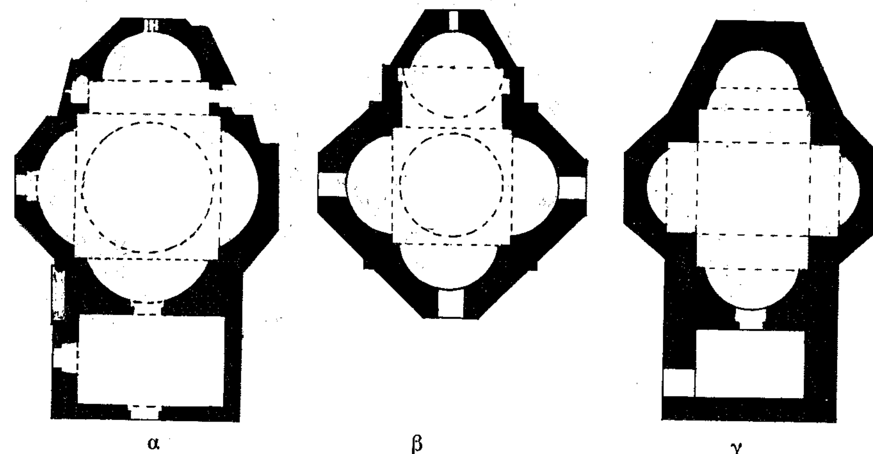
καμάρας ταύτης διεταράχθη ἡ αὐστηρῶς περίκεντρος διάταξις, ἥτις ἐπεκράτει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα παραδείγματα, ὁ δὲ ναὸς ἀπέκτησε νέον δεσπόζοντα κατὰ μῆκος ἄξονα, ἡ ἐκ τοῦ ὁποί-

---

[1] Α. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 101 εἰκ. 87.

[2] Dj. Bošcović, Dečani I (Mon. Art. Serbicae Med. II) Beograd 1941, σ. 118 εἰκ. 117. Vl. Petcović, Pregled, Beograd 1950, σ. 690 εἰκ. 287.

ου ἐντύπωσις ἐπιτείνεται καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πλαγίων κογχῶν οὐχὶ ὡς ἡμικυκλίων ἀλλ' ὡς χαμηλωμένων τόξων κύκλου (εἰκ. 24α). Ἐὰν τώρα τοιαύτας μεγάλας καμάρας φαντασθῶμεν παρεμβαλλομένας καὶ πρὸ τῶν τριῶν ἄλλων κογχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ συνδεδυα-

Εἰκ. 24. Τετράκογχοι ναοί: α Χουρμαλὶ Ρόδου, β Φουντουκλὶ Ρόδου, γ Dečani.

σμένου μετὰ τοῦ τετρακόγχου. Τοῦτον δ' ἀκριβῶς τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ὅστις παρουσιάζει καὶ πάλιν ἐλάττωσιν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ὡς καὶ ποικιλίαν διαμορφώσεως τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν πλευρικῶν κογχῶν, μὲ τὴν δυτικὴν καὶ πάλιν ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ἄλλην, πολὺ σοβαρωτέραν, παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς περικέντρου τετρακόγχου τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς[1] τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας (εἰκ. 25α). Εἰς τοῦτον ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει πλέον ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου[2], εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης προσετέθησαν, ὡς πρόθεσις καὶ διακονικόν, δύο ἐπιμήκη διαμερίσματα (εἰκ. 25β). Παρομοίαν μετὰ προθέσεως καὶ διακονικοῦ καὶ μι-

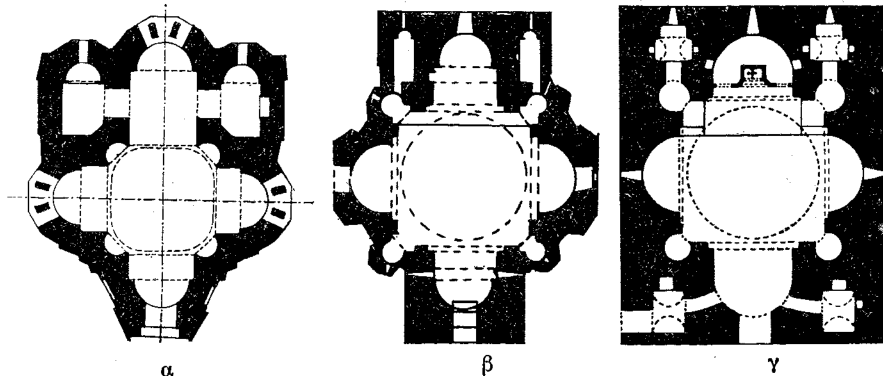
---

[1] Ν. Brunov ἐν Byz.-Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 510.

[2] Τροῦλλοι βαίνοντες ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου κατόψεως μὲ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου ἐφωδιασμένας διὰ μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν ἐφηρμόσθησαν 1) εἰς τετρακαμάρους ψευδοκταγώνους κατασκευάς, ὡς ἡ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι Μονῆς τῆς Παναγίας (Α. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 163, εἰκ. 2 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 172 εἰκ. 4,1) καὶ ἡ τοῦ νάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς (Α. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 12, εἰκ. 3 καὶ τ. Ζ', 1951,

κρῶν γωνιαίων κογχῶν διάταξιν ἐμφανίζουν καὶ ναοὶ τῆς Ἀρμενίας, ὡς π.χ. ὁ τοῦ Ἀχταμάρ[1] (εἰκ. 25β), ὁ τοῦ Βαράκ-Βὰν[2] (εἰκ. 25γ) καὶ ἄλλοι.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ κουβούκλιον τοῦ κεντρι-

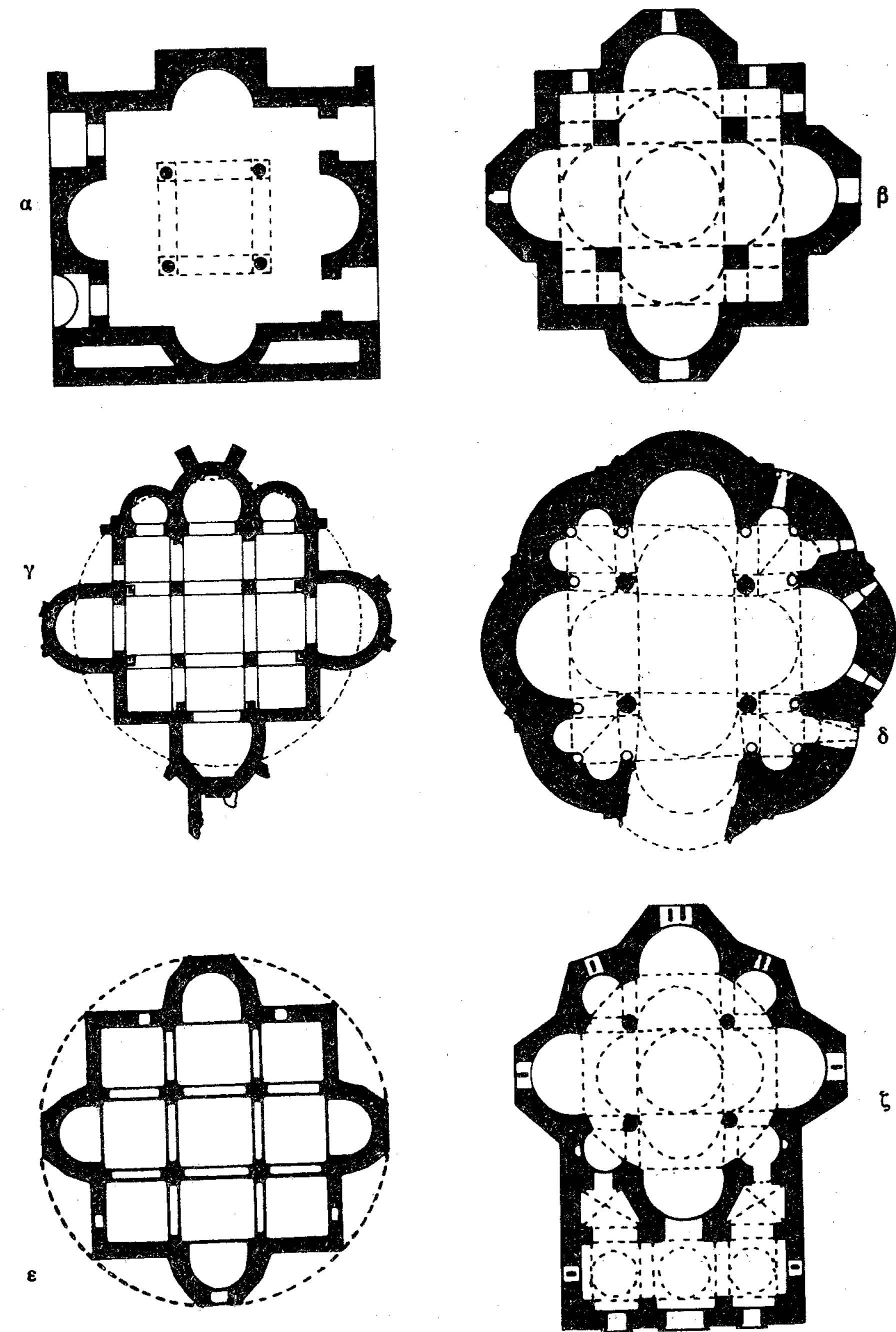
Εἰκ. 25. Τετράκογχοι ναοὶ ἐξειλιγμένου τύπου : α Χάλκης, β Ἀχταμάρ, γ Warak Wan.

κοῦ θόλου ἔχει τὰ τέσσαρα αὐτοῦ στηρίγματα ἐφαπτόμενα ἢ ἐλαφρῶς ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων (κιόνων

172, εἰκ. 4,2), 2) εἰς τὸν μετὰ δύο καμαρῶν καὶ δύο πλευρικῶν κογχῶν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας (ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 169 εἰκ. 1). Ὡς μακρινὴ πρόδρομος μορφὴ τῆς ἐν λόγῳ διατάξεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τῆς κατόψεως καμαροσκεπάστων τινῶν ρωμαϊκῶν σταυρικῶν κτηρίων, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον γωνία συναντήσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀποτέμνεται λοξῶς κατὰ γραμμὴν καμπύλην, ὁπότε ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἀποβαίνει μεγαλυτέρα τῆς τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ρωμαϊκὰ παραδείγματα τῆς καμπύλης ἀποτμήσεως παρέχει ἡ ἐν Ρώμῃ Domus Transitoria (L. Crema, Architettura Romana, Torino 1959, Enciclopedia Classica τ. XII, εἰκ. 306-7) καὶ τὸ παρὰ τὸ Cassino Μαυσωλεῖον (Crema, ἔ.ἀ. εἰκ. 305), παλαιοχριστιανικῶν δὲ καὶ βυζαντινῶν κτηρίων οἱ ἑξῆς ναοί: τῆς Γιάλοβας (βυζαντινῆς Πυθίας) (S. Eyicè ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 257 εἰκ. 11), Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ Rimini, 5ου-6ου αἰ. (C. Bettini, L'archittettura di San Marco, Padova 1946, πίν. IVα), τοῦ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας San Salvatore de Rometta, τοῦ 7ου αἰ. (C. Cecchelli ἐν Studi Biz. e Neoellen. 4, 1935, σ. 29,2 καὶ Agnello, Monumen biz. della Sicilia, Firenze 1937, πίν. 85), τῆς Παλιοπαναγιᾶς Μανολάδος (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 118 εἰκ. 15 καὶ Χ. Μπούρας, ἐν Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης 4, 1969, σ. 236), τῆς Βίνενης (Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κων/λεως IV, σ. 55. M. Slokoviè ἐν Starinar III, 1924-25, σ. 140. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 117 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 144 εἰκ. 1).

[1] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 82 εἰκ. 67.

[2] J. Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 68.

Εἰκ. 26. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς τετρακόγχου ναοί: α Σίδης Παμφυλίας, β Bagaran Ἀρμενίας, γ Germigny-des-Près, δ Ἁγ. Σατύρου Μιλάνου, ε Etschmiadjin Ἀρμενίας, ζ Ἁγ. Ἀποστόλων Ἀθηνῶν.

ἢ πεσσῶν) τετρακόγχων ναῶν. Ἐὰν πράγματι τὰ στηρίγματα τοῦ κουβουκλίου προωθηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, κατασκευασθοῦν δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμάραι, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, σχηματίζεται εἷς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου (τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐδῶ ἔχει πλευρὰν πολὺ μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν πλευρικῶν κογχῶν) συνάμα δὲ καὶ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοιούτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετρακόγχου ναῶν ἔχομεν ἤδη λίαν ἐνωρίς: πρῶτον εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας [1] (6ου αἰ.) (εἰκ. 26α) καὶ ὀλίγον ἀργότερον εἰς τὸ Bagaran τῆς Ἀρμενίας [2] (624-631) (εἰκ. 26β). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδίᾳ παρουσιάζεται σαφέστατα ὁλόκληρος τετρακιόνιος, τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ναὸς ἄριστα συνδεδυασμένος πρὸς τὸ βασικὸν μετὰ τεσσάρων κογχῶν τετράγωνον. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξετελέσθησαν ἀργότερον: ἡ δευτέρα φάσις (9ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Germigny-des-Près [3] (εἰκ. 26γ), ὁ Ἅγιος Σάτυρος τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 26δ) [4], μὲ τὰ ἐξωτερικῶς καμπύλως διαμορφωμένα τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου καὶ τὸν ὑπεράνω τοῦ περιβλήματος προβάλλοντα ἀναγλύφως σταυροειδῆ ναόν, ἡ Μητρόπολις τοῦ Etschmiadjin [5], αὐστηρῶς περίκεντρος μὲ ἐννέα ὅμοια ἐσωτερικὰ διάχωρα, ἐγγραφομένη ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 26ε), οἱ ἐν Ἀθήναις Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη [6] (α΄ τέταρτον 11ου αἰῶνος [7] καὶ οὐχὶ 12ου [8]), οἵτινες παρουσιάζουν ταύτην τὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου, ὅτι ἡ δυτική των κόγχη συνοδεύεται ἑκατέρωθεν ἀπὸ δύο διαμερίσματα, ὁλόκληρος δὲ ἡ δυτικὴ πλευρὰ φέρει πρὸ αὐτῆς τριμερῆ νάρθηκα (εἰκ. 26ζ). Εἰς τὴν αὐτὴν

---

[1] S. Eyiceé, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès Int. d'Arch. Chrét., Città del Vaticano-Paris 1957, σ. 577 εἰκ. 1.

[2] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 84. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 316.

[3] A. Khatchatrian, Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Près, Cah. Archéol. 7, 1954, σ. 161 ἑ. πίν. LV, 2.

[4] Τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένοντο πλεῖσται ἀναπαραστάσεις ὑπὸ R. Cattaneo, G. Giovannoni, G. Chierici, L. Beltrami καὶ P. Verzone. Βλ. P. Verzone, L'architettura religiosa del alto Medio aevo nell' Italia settentrionale, Milano 1942, σ. 128 εἰκ. 59. G. Dimitrokallis, Osservazioni sull' architettura di San Satiro a Milano ἐν «Archivio Storico Lombardo» ser. IX, τόμ. VII, 1968, εἰκ. 8.

[5] A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LV, 3.

[6] Al. Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton N.J. 1961, εἰκ. 47.

[7] H. Megaw, The Chronology of some Middle Byz. Churches, BSA 32, 1931-32, σ. 129.

[8] Ὡς δέχεται ὁ Δημητροκάλλης, ἔ. ἀ. σ. 7.

κατηγορίαν θὰ ὑπήγοντο πιθανώτατα α) ὁ ὑπὸ τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους [1] ἀναφερόμενος ὡς ἀνακαινισθείς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ΄ τετράκογχος ναὸς τοῦ Ἁγ. Παύλου, ὁ εὑρισκόμενος ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὡς καὶ ἡ ἀναπαριστῶσα πεντάτρουλλον τετράκογχον ναὸν λειψανοθήκη τοῦ Θησαυροφυλακείου τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (12ου αἰ.) [2].

ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΥ. Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν πιθανὴν τυπολογικὴν ἐξέλιξιν α) τῶν ἐλευθέρων μονοχώρων τετρακόγχων ναῶν, οἷος εἶναι καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος Ἅγ. Δημήτριος παρὰ τὸ Δραγάνο καὶ β) τῶν περιεχόντων ἐσωτερικῶς σταυρόμορφον ναόν. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πλὴν αὐτῶν καὶ πλείονες σύνθετοι τετράκογχοι ναοί, μεγαλυτέρου ἐμβαδοῦ, χρησιμοποιηθέντες διὰ μεγαλυτέρας κλίμακος μνημεῖα, π.χ. μητροπόλεις κλπ. Ἀποτελοῦνται δ' οὗτοι ἐξ ἑνὸς πυρῆνος μὲ τὸ ἀρχικὸν περίκεντρον τετράκογχον σχέδιον — τοῦ ἐξειλιγμένου ὅμως πάντοτε τύπου, ἤτοι τοῦ παρουσιάζοντος τὸ βασικὸν τετράκογχον μὲ πλευρὰν μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75), πέριξ δὲ τοῦ πυρῆνος τούτου συνεχῆ διάδρομον ἢ περίπατον (déambulatoire), τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἄλλοτε μὲν εἶναι κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς ὁμόλογον πρὸς τὸ τοῦ πυρῆνος (Μαρτύριον Σελευκείας Πιερίας (εἰκ. 27α) [3], Μαρτύριον «ἀνατολικῆς» Μητροπόλεως Ἀπαμείας Συρίας [4], Ἅγ. Λαυρέντιος τοῦ Μιλάνου, β΄ ἡμίσεος 4ου αἰ. (εἰκ. 27β) [5], ἄλλοτε δὲ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς (βόρειον, νοτίαν καὶ δυτικήν: Μεγάλη Παναγία Ἀθηνῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ [6] (εἰκ. 27γ), Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustiċa τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 27δ) [7], ὅπου προσ-

---

[1] Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (VI, 21 ἔκδ. Βόννης σ. 458) Κωνσταντῖνος ὁ Ζ΄ *ἀνεκαίνισε τὸ τετράκογχον τοῦ Ἁγ. Παύλου*, ὅστις εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μ. Παλατίου.

[2] M. Murano — A. Grabar, Les Trésors de Venise, Genève 1963, σ. 70. Πρβλ. καὶ A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LVI, 5α-5β.

[3] Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 187-188, εἰκ. 5, W. A. Campbell, The Martyzion at Seleucia Pieria ἐν Antioch on the Orontes III, Princeton 1941, σ. 35 ἑ. (κάτοψις: σ. 37 εἰκ. 44-45) καὶ E. B. Smith, The Dome, Princeton Univ. Press 1950, εἰκ. 181, 182.

[4] Βλ. κάτοψιν ὑπὸ J. et J. Balty ἐν Actes du Colloque Apamée de Syrie, Bruxelles 1969, σ. 39, εἰκ. 3 (κατὰ V. Verhoogen).

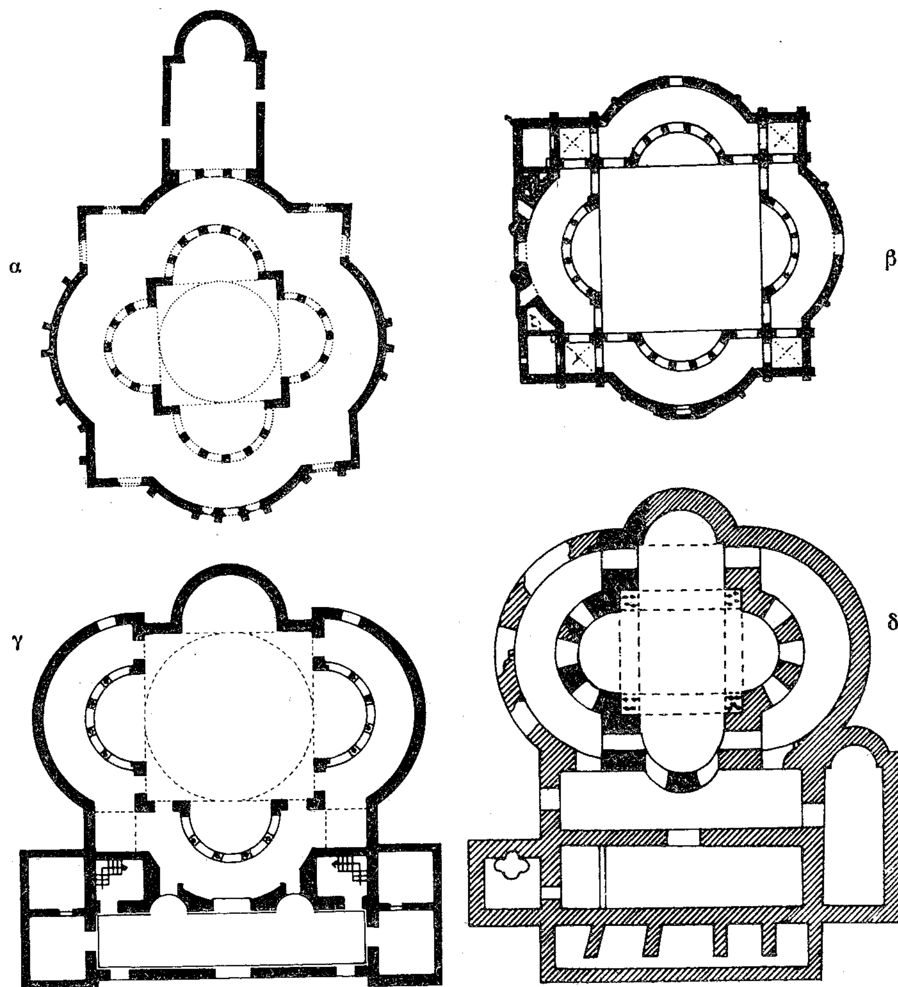
[5] A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951, σ. 70 εἰκ. 5. Gino Traversi, Architettura Paleocristiana Milanese, Milano 1964, σ. 66, εἰκ.6.

[6] ΠΑΕ 1950, σ. 47 εἰκ. 4. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 365.

[7] M. Bitchev, L'architecture en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 15. A. Grabar, L'architecture religieuse en Bulgarie, I, εἰκ. 1. Protiè, L'architecture religieuse bulgare, εἰκ. 4.

τίθεται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἄλλοτε διπλοῦς καὶ ἄλλοτε ἁπλοῦς νάρθηξ.

Περίδρομος περιβάλλει ἐνίοτε οὐχὶ τὸ ἁπλοῦν τετράκογχον βασικὸν

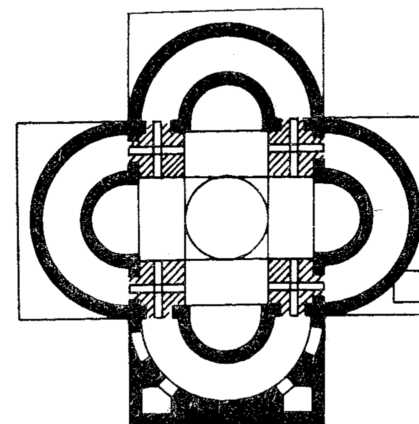

Εἰκ. 27. Σύνθετα τετράκογχα μετὰ πλήρους (α,β) ἢ κατὰ τρία τέταρτα (γ,δ) περιδρόμου ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα: α Μαρτύριον Σελευκείας (ὅμοιον καὶ τὸ τῆς 'Απαμείας), β Ἅγ. Λαυρέντιος Μιλάνου, γ Μεγάλη Παναγία Βιβλιοθήκης 'Αδριανοῦ, δ Κόκκινη 'Εκκλησιὰ εἰς Perustiča Βουλγαρίας.

τετράγωνον, ὡς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς βαίνων ἐπὶ τεσσάρων γωνιαίων πεσσῶν, πρόδρομον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Perustiča μὲ τὸ ἐν αὐ-

τῷ ἐμφαινόμενον τετραστήρικτον κουβούκλιον. Παράδειγμα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸς 'Αγ. Σοφίας εἰς 'Οντρίν [1] (εἰκ. 28).

'Ο βασικὸς πυρὴν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἐξειλιγμένου τύπου ἐγγράφεται

Εἰκ. 28. 'Αγ. Σοφία εἰς 'Οντρὶν Βουλγαρίας.

συνήθως ἐντὸς κύκλου, ἄλλοτε καὶ αὐτοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν (Μητρόπολις 'Αγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra, εἰκ. 29α) [2] καὶ ἄλλοτε ἐλευθέρου. 'Η τελευταία αὕτη περίπτωσις προτιμᾶται ἰδιαιτέρως ἐν 'Αρμενίᾳ, ὁπότε ὁ πυρὴν φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου τριγωνικὰς ἐξοχάς (Zwartnotz [3], παρὰ τὸ Wagharshapat (εἰκ 29β), Ἅγ. Γρηγόριος Gagik [4] εἰς Ani (εἰκ. 30). Εἰς τοὺς μετὰ διαδρόμου ναοὺς τῆς 'Ανατολῆς προστίθενται πρὸς 'Ανατολὰς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ ἄλλοτε πολλαπλᾶ (Bosra (εἰκ. 29α), Μαρτύριον Σε-

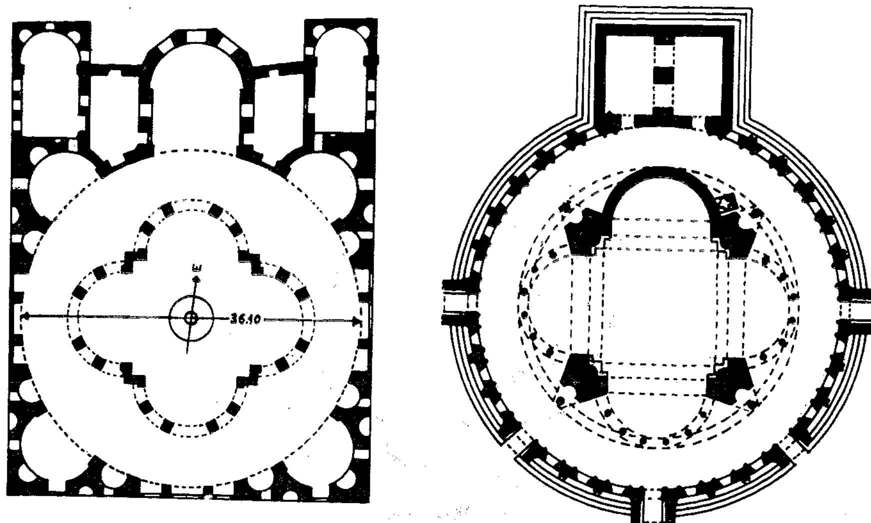
[1] Nik. Mavrodinov, Βυζ. 'Αρχιτεκτ., (βουλγ.), Σόφια 1955, εἰκ. 47.

[2] Crowfoot, Churches at Bosra and Samaria-Sebaste, BSArch. in Jerus. Suppl. Papers 4, 1937, πίν. 2α. Creswell, Early Muslim Architect. I, London 1933, σ. 72-74.

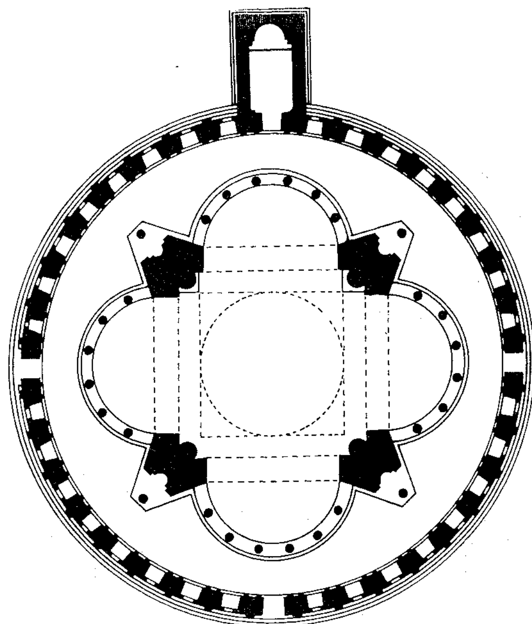
[3] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 1918, σ. 113, εἰκ. 112. Reallexikon I, στ. 315 εἰκ. 13.

[4] J. Strzygowski, ἔνθ. ἀνωτ. I, σ. 120, εἰκ. 122. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 165-166.

λευκείας (εἰκ. 27α), Ἀμίδα [1], Ρούσαφα [2], δημιουργοῦντα ἕνα κατὰ μῆκος ἄξονα.

Εἰκ. 29. α Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra Συρίας. β Ἀνακτορικὸς ναὸς εἰς Zwartnotz Συρίας.

Εἰκ. 30. Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου Gagik εἰς Ani Ἀρμενίας.

[1] H. Spanner-Guyer, Resafa, Berlin 1926, σ. 57. Reallexikon I, στ. 134, εἰκ. 1. E. B. Smith, ἔνθ' ἀνωτ. εἰκ. 183-184.

[2] H. C. Butler, Early Churches in Syria, 1929, σ. 166 εἰκ. 177.

ΕΚ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης [1]. Πράγματι οὔτε ὁ ἐσχάτως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλυφθεὶς μέγας καὶ κύριος αὐτῆς ναὸς ἐνεφάνισε σημεῖα μετατροπῆς του εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὔτε εἰς ἄλλο τι τῶν ἀνασκαφέντων πολυαρίθμων κτισμάτων τῆς πόλεως εὑρέθη χριστιανικόν τι λείψανον. Παλαιοχριστιανικὰ μόνον γλυπτὰ καί τινες βυζαντινοὶ ναοὶ ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς περιοχῆς, ἤτοι τῆς ἀναγούσης πρὸς τὴν ὑψηλὴν καὶ ὀχυρὰν Ἰθώμην, ὀλίγον κάτωθεν καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Μαυρομάτι καὶ ἔξω τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἐν τῇ κοιλάδι ἀκμάζουσα εἰσέτι κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ἀρχαία Μεσσήνη, καταστραφεῖσα πιθανῶς ὑπὸ τῶν Γότθων [2] κατὰ τὰ

[1] Α. Κ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1957, σ. 75-80. ΠΑΕ 1957, σ. 121-122—Τὸ Ἔργον 1958, σ. 142-148. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183—Τὸ Ἔργον 1959, σ. 110-117. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173—Τὸ Ἔργον 1960, σ. 159-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227 —Τὸ Ἔργον 1962, σ. 119-132. ΠΑΕ 1962, σ. 99-112—Τὸ Ἔργον 1963, σ. 88-102. ΠΑΕ 1963, σ. 122-129—Τὸ Ἔργον 1964, σ. 90-101. ΠΑΕ 1964, σ. 96-101—Τὸ Ἔργον 1969, σ. 97-132. ΠΑΕ 1969, σ. 98-120.

[2] Κατὰ τὸν Φιλοστόργιον (Ἐκλησ. Ἱστορία σ. 240, στ. 16 κε', Λειψία 1913) οἱ Γότθοι *ἐξῆλθον εἰς τὴν γῆν τῶν Ρωμαίων καὶ ἠρήμωσαν πολλὰς ἐπαρχίας, Σκυθίαν, Μυσίαν, Θράκην, Μακεδονίαν καὶ Ἀχαΐαν καὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, περὶ τὰς εἴκοσιν ἐπαρχίας.* Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ζώσιμος (Ἱστορία Νέα V, 6, ἔκδ. Βόννης, σ. 253) γράφει ὅτι ὁ φύλαρχος τῶν Βησιγότθων Ἀλάριχος κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (τὸ 396) *ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῄει, καὶ ταύτην ἑλὼν ἐξ ἐπιδρομῆς τῆς ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον ἐλάσεως εἴχετο, μηδεμιᾶς πειρώμενος ἀντιστάσεως... Εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἡλίσκετο καὶ τὰ πρόσοικα ταύτῃ πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτῃ τὸ Ἄργος καί ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαίμονος ἐν μέσῳ χωρία. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Σπάρτη συναπήγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἁλώσει, μήτε ὅπλοις ἔτι, μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τετειχισμένη.* Οἱ Γότθοι παρέμειναν εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ ἓν περίπου ἔτος δῃοῦντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ἤλιδα. Τοὺς εὑρίσκομεν πράγματι παρὰ τὴν Φολόην (Ζώσιμος σ. 254) ὅταν ἦλθεν

τέλη τοῦ 4ου αἰ. μετετέθη, ἴσως χάριν ἀσφαλείας, ὀλίγον βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης.

Ἡ οὕτω μετατεθεῖσα πόλις τῆς Μεσσήνης δὲν ἤλλαξεν ἀμέσως—ἐπισήμως τοὐλάχιστον—οὔτε πολιτικῶς οὔτε θρησκευτικῶς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα. Ἀναφέρεται πράγματι ἡ Μεσσήνη εἰς τὸν πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους[1] ὡς μία τῶν 79 πόλεων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν «*ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἤγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον*». Ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 6ου αἰῶνος ἡ Μεσσήνη καταλέγεται μεταξὺ τῶν 7 ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν τῆς Πελοποννήσου, ἤτοι Κορίνθου, Ἄργους, Λακεδαίμονος, Μεσσήνης, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας καὶ Πατρῶν[2], ἀναφέρονται δὲ καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς συμμετασχόντες καὶ συνυπογράψαντες τὰ πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Οὕτω ὑπὸ τοῦ Le Quien[3] μνημονεύονται διὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον οἱ ἑξῆς δύο ἐπίσκοποι Μεσσήνης:

1) Ἀλέξανδρος. Οὗτος ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς τοῦ 343, ἔνθα αἱ ὑπογραφαὶ (ἃς παρέχει καὶ ὁ Duchesne[4]) εἶναι λίαν παραμορφωμέναι. Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγράφεται ὡς Alexander ab Achaia de Morenis, ὅπερ ὁ Le Quien διορθώνει εἰς «de Messenis ἢ de Messene, ἀπὸ Μεσσήνης». Ὁ Mansi[5] ὅμως, ὀρθότερον, ἀκολουθῶν γραφὴν ἄλλου κώδικος λέγοντος Alexander Cyparensis Achaiae διορθώνει εἰς «Alexander Cyparissensis» ἤτοι ὁ Κυπαρισσίας, πόλεως ἀναφερομένης καὶ ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους[6]. Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ τῆς Μεσσήνης ἀλλὰ περὶ τῆς Κυπαρισσίας, ἐπισκοπῆς μνημονευομένης ὑπὸ

ἐναντίον των ὁ Στελίχων. Διὰ νὰ μεταβῶσιν ὅμως ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἕως ἐκεῖ οἱ Γότθοι θὰ πρέπει νὰ διέσχισαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν (βλ. σχετικῶς καὶ J. Finlay ἐν Speculum 7, 1932, σ. 477) μεγάλας ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὰ ἐπιφανῆ τῶν Ἑλλήνων ἱερὰ (Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις, σ. 383) μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πιθανώτατα καὶ τὰ τῆς Μεσσήνης. Ταῦτα θὰ εἶχον ὑποστῆ ἤδη ζημίας καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (395) ἐπισυμβάντος μεγάλου σεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου: βλ. Ζώσιμον, Ἱστορία Νέα IV, 18 (Βόννης σ. 192).

[1] Hieroclis, Synecdemus, ἔκδ. Burckhardt, 1893 σ. 10 (647, 14) ἔκδ. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 18 (647,14).

[2] L. Duchesne, Les anciens évêchées de la Grèce, Mél. d'Arhéol. et d'Hist. 15, 1895, σ. 378 σημ. 1.

[3] Le Quien, Oriens Christianus II, Parisiis 1740, στ. 195-196.

[4] Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'Arch. et d'Histoire 15, 1895, σ. 378 σημ. 2.

[5] J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, Florentiae 1761 (=Paris καὶ Leipzig 1901) VI, στ. 1220.

[6] E. Honigmann, Le Synekdèmos d'Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (648,1).

τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1555 A[1] (14ου αἰῶνος), τοῦ ὁποίου ὅμως μεγάλως ἀμφισβητεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀξία[2].

2) Ἰωάννης. Οὗτος παρέστη: α) εἰς τὴν β' ἐν Ἐφέσῳ (τὴν λεγομένην λῃστρικὴν) Σύνοδον τοῦ 431[3], ἣν καὶ ὑπέγραψε. β) Εἰς τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι (τοῦ 451) Οἰκουμενικὴν Σύνοδον[4]. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς 4 νέους πελοποννησιακοὺς ἐπισκόπους (Ὠφέλιμον Τεγέας, Ὀνήσιμον Ἄργους, Πατρῶν Ἰωάννην), οἵτινες ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ ἀρχαίου Μεγάρων Νικίου λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν σύστημα περὶ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου, Πέτρον[5]. γ) Ὑπογράφει ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιστολὴν Συνόδου, τοῦ 458 τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' τὸν ἐπιλεγόμενον Μακέλλην[6].

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ, ὅτι καὶ τρίτος ἐπίσκοπος Μεσσήνης, Ἀθανάσιος, ἀναφέρεται ὑπό τινων[7] ὡς μετασχὼν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἀθανάσιος, πράγματι, Μεσσήνης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Schwartz[8]. Τὸ Μεσσήνης ὅμως τοῦτο ἐγράφη προφανῶς ἐσφαλμένως ἀντὶ

[1] G. Konidaris ἐν Χαριστ. εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον Δ', 1967-68, σ. 247 ἑ.

[2] Ὁ κῶδιξ οὗτος κατὰ μὲν τὸν De Boor (Zeitschr. für Kirchengeschichte XII, 1891, σ. 520) καὶ τὸν Gelzer (Die kirchliche Geographie Griechenlands ἐν Zeitschr. für Wissensch. Theologie 25, 1892, σ. 419 ἑ.) χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Ν. Βέης (Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ. IV, 1914, σ. 238) τὸν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ 723. Ὁ Γ. Κονιδάρης (Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου, Texte u. Forschungen ἀρ. 13 (1934) σ. 26 καὶ 84) μεταξὺ 723 καὶ 748. Τέλος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηναγόρας (Τὸ τακτικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1555 A παρισινοῦ κώδικος καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κονιδάρη, Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα 1936, σ. 23 τοῦ ἀνατύπου) μεταξὺ 543 και 640. Τόσον ὁ Duchesne (ἔ. ἀ. σ. 381) ὅσον καὶ ὁ Δ. Α. Ζακυθηνὸς (Le Despotat grec de Morée II, 1935, σ. 149 σημ. 1) θεωρεῖ τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω χρονολογιῶν ἐπισφαλεῖς. Πάντως, κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦτο, ὑφίσταντο ἐν Πελοποννήσῳ δύο ἀνεξάρτητοι ἀρχιεπισκοπαί, ἡ τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ ἡ Μητρόπολις Κορίνθου μὲ 32 ὑποτεταγμένας ἐπισκοπάς.

[3] Le Quien, ἔ.ἀ. στ. 195-196.

[4] Le Quien, ἔ.ἀ. Πρᾶξις πρώτη: Mansi VI στ. 578 (*Ἰωάννου Μεσσήνης*). Schwartz, Acta Consil. Oecum. II, 1, 1, σ. 64—Πρᾶξις δευτέρα: Mansi VI, στ. 847 (*Ἰωάννου τῆς Μεσσήνης τῆς Ἀχαΐας*). Schwartz II, 1, 1, σ. 80. Ἐπίσης Schwartz II, 1, 2, σ. 150 (*Ἰωάννης ἐπίσκοπος πόλεως Μεσσήνης ὁρίσας ὑπέγραψα*).

[5] Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (μετάφρ. Π. Καρολίδου) Γ' 1902, σ.544.

[6] Le Quien, ἔ. ἀ. στ. 197. Πρβλ. καὶ Duchesne, ἔ. ἀ. σ. 378.

[7] Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 286. Δ. Χρ. Δουκάκης, Κατάλογος ἐπισκόπων Μεσσήνης καὶ Ἀνδρούσης, Ἐκκλησιαστικὸν Φῶς, τ. Β' 1908, σ. 340-342.

[8] Acta Concil. Oecumenicorum II, 1, 2, σ. 4 (ἀρ. 67): *Ἀθανασίου Μεσσήνης*.

τοῦ Μοσύνων, ὅπερ παρέχει ὁ Mansi [1] δηλ. τῆς ἐν Φρυγίᾳ ἐπισκοπῆς [2]. Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ὡς ἐπίσκοπος Μεσσήνης ὑπογράφει, ὡς εἴδομεν, ὁ Ἰωάννης. Ἀποκλείεται λοιπὸν τοῦ καταλόγου καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἀπομένοντος οὕτω μόνον τοῦ Ἰωάννου.

Μεταξὺ 600 καὶ 800 ἔχομεν τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομάς, αἵτινες τόσην ἐκκλησιαστικὴν [3] καὶ δημογραφικὴν ἀναστάτωσιν ἐπέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα[4]. Τότε τινὲς τῶν μεσογείων ἐπισκοπῶν — Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης — ἐξαφανίζονται[5], ἄλλαι ὁλοσχερῶς (Μεγαλόπολις) καὶ ἄλλαι ἐπ' ὀλίγον. Διὰ τοὺς μετὰ τὸ 800 χρόνους ὁ Le Quien ἀναφέρει ἐπίσκοπον Μεσσήνης Φίλιππον, μετασχόντα τῆς λεγομένης Φωτιανῆς ψευδοσυνόδου Μητροπολιτῶν τοῦ 879 [6]. Ἀλλ' ὡς ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ A. Bon [7] «ὅλαι αἱ μνεῖαι ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσήνης [8], αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς καταλόγους, ἀφορῶσιν εἰς τὴν Μεσσήνην τῆς Θρᾴκης [9] καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην τῆς Πελοποννήσου». Ἡ τελευταία αὕτη περιέπεσεν ἀργότερον εἰς τὴν τάξιν ἁπλοῦ χωρίου, ὀνομαζομένη κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα Βουρκάνο, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Βίου Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε [10]. Τοπωνύμιον Βουλκάνη ἀναφέρεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου [11] τοῦ 1301, ἄγνωστον ὅμως ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μέρους. Τὸ ὄνομα Μεσσήνη συνεχωνεύθη πρὸς

---

[1] VI στ. 1063.

[2] Real Encyklop. XVI στ. 376 (Ruge, ἐν λ. Mos(s)yna).

[3] Βλ. σχ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 240–41.

[4] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 1945.

[5] Ὁ κῶδιξ τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ 1755 ἀναφέρει ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Τεγέαν, τὴν Μαντίνειαν καὶ τὸ Μουχλί, αἱ ἄλλαι παλαιαὶ πόλεις ~~πόλεις~~ τῆς Πελοποννήσου ὡς ἡ Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μεσσήνη «ἔγιναν ἐρείπια» (J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la Principauté française de Morée I, Paris 1845, Annexe A, σ. LXXVII).

[6] Mansi, ἔ.ἀ. τόμ. XVII^{A} καὶ XVIII^{A}, στ. 373.

[7] Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 123, σημ. 1.

[8] Ὡς π.χ. καὶ ἡ τῆς Συνόδου τῆς Κων/λεως κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων, ἡ συγκληθεῖσα τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπογράφει *ὁ εὐτελὴς Μητροπολίτης Μεσσήνης Ἰωάννης ὁρίσας ὑπέγραψα.* Mansi, ἔ. ἀ. τόμ. XXI, στ. 708. Λέων Ἀλλάτιος, De Concensu, κεφ. II.

[9] Τοιαύτη μεσαιωνικὴ πόλις ὑπῆρχε πράγματι εἰς Ἀν. Θρᾴκην, Ν.Α. τῆς Ἀρκαδιουπόλεως (βλ. Α. Σ. Σαμοθράκην ἐν ΜΕΕ τ. 17, 1931, σ. 11) ἀποικισθεῖσα κατά τινα παράδοσιν ὑπὸ ἀποίκων Μεσσηνίων ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα καταστραφείσης (τὸ 443 μ.Χ.) ἀρχαίας Δρουζιπάρας καὶ ἔχουσα ἀνεξάρτητον ἐπισκοπήν.

[10] Ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Γ΄, 1906, σ. 161: *Μισύνης, ἣν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν.*

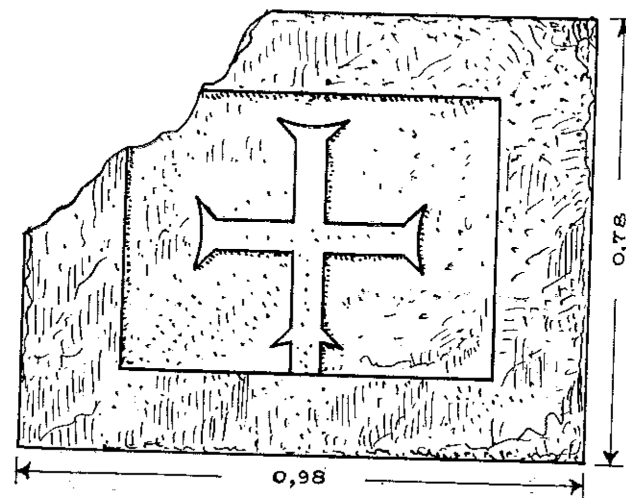
[11] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V, 1887, σ. 164.

τὸ τῆς Ἰθώμης, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φραντζῆ [1], ὅστις ὁμιλεῖ *«περὶ τῆς ἰχυροτάτης Ἰθώμης, ἣ καὶ Μεσσήνη ἐκαλεῖτο»* λέγει δὲ περαιτέρω [2] *«καὶ Ἰθώμη, ἡ νῦν λεγομένη Μεσσήνη».*

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κινητὰ

Μεταβαίνομεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περισωθέντων κινητῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Μεσσήνης. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶχον εἰσαχθῆ παλαιότερον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Μαυρομματίου, ἄλλα δέ, εὑρεθέντα κατὰ τὰς ἀναζητήσεις μου ἐπὶ τῆς ὕπερθεν τῶν ἀνασκαφῶν κλιτύος, ἐφρόντισα νὰ μεταφερθοῦν εἰς ταύτην. Τέλος ἓν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ Μαυρομματίου, ἄλλο δὲ πάλιν ἀπετοιχίσθη ἐκ

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον θωράκιον.

τῆς ἐντὸς τοῦ χωρίου οἰκίας Ἀδάμη, ἀποκείμενον τώρα καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογήν. Τὰ γλυπτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμάρινα, πλήν τινων ἐκ λευκῆς σκληρᾶς πέτρας. Διακρίνονται εἰς παλαιοχριστιανικὰ καὶ εἰς βυζαντινά.

I. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ εἶναι θωράκια, κιονόκρανα ἢ ἐπιθήματα καὶ ἐπιγραφαί.

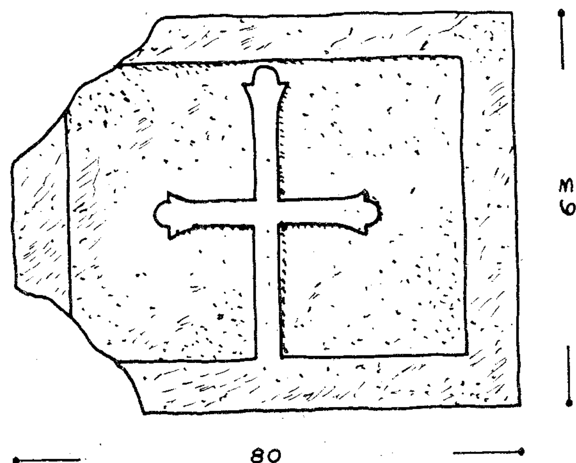
Α΄. Θωράκια. Τοιούτων διεσώθησαν τέσσαρα τεμάχια. Ἐξ αὐτῶν τὸ τῆς εἰκ. 1, διαστάσεων 0.78 × 0.98 μ. καὶ πάχους 0.11, εἶναι μαρμάρινον

---

[1] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 132,10).

[2] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 133,7).

καὶ κολοβὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Φέρει κατὰ τὴν μίαν του ἐπιφάνειαν ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους ἄνω καὶ κάτω 0.135 καὶ πλαγίως 0.165 μ.

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον θωράκιον.

Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι μᾶλλον πλατεῖαι (0.055 μ.) εὐρυνόμεναι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουσαι εἰς ἀκίδας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κατακορύφου σκέ-

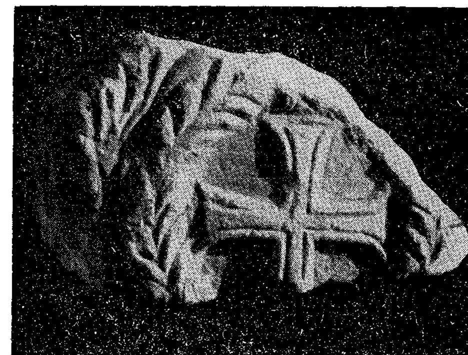

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

λους προεκτεινόμενον σχηματίζει εἶδος βάσεως. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλυπτήριος πλὰξ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀρκοσολίου (βλ. κατωτέρω). Ἕτερον ὅμοιον

τεμάχιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ ἀρκοσολίου (βλ. τομὴν Ἁγ. Νικολάου κατωτέρω).

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 2 εἶναι μαρμάρινον, κολοβὸν ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω. Ἔχει διαστάσεις 0.63 × 0.80 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου πλαισίου, πλάτους 0.08 μ. Αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ του (πλάτους

Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

0.035 μ.), διευρυνόμεναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὰ ἄκρα, καταλήγουσιν εἰς ἀκίδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡμικυκλικὴ ἀπόφυσις. Εὑρέθη τὸ 1964 εἰς τὸν ἐπὶ τῆς κλιτύος ἀγρὸν τῆς Μπετζέχρως Μπαλοπούλου. Εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς μ.Χ. αἰῶνος.

Δύο ἄλλα τεμάχια θωρακίων (εἰκ. 3 καὶ 4) εἰκονίζουσιν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς περιβαλλομένους ὑπὸ κύκλου, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς εἰκόνος 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ διμερῆ ταινίαν, ὁ δὲ τῆς εἰκόνος 4 ἀπὸ παχὺν ἔξεργον φυλλοφόρον στέφανον. Ἀμφοτέρων οἱ σταυροὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς βαθείας χαραγάς, ὁ μὲν ἁπλᾶς, ὁ δὲ διπλᾶς παρακολουθούσας τὸ περίγραμμα τῶν κεραιῶν. Σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ μὲν τεμαχίου τῆς εἰκόνος 3 εἶναι 0.26 × 0.29 καὶ πάχος 0.09μ. τοῦ δὲ τῆς εἰκόνος 4 εἶναι 0.29 × 0.17 μ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 3, μαρμάρινον, εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη, τὸ δὲ ἐξ ἀσβεστολίθου τῆς ὑπ' ἀρ. 4 εἰκόνος εὑρέθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν στοὰν Μπαλοπούλου [1]. Εἶναι τοῦ 5ου τὸ μὲν καὶ τοῦ 6ου τὸ δὲ μ.Χ. αἰῶνος.

Β'. Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.

Ἐκ τούτων ἓν (εἰκ. 5) εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἀνήκει εἰς

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1958, σ. 183.

τὸν συνήθη μετὰ φύλλων ἀκάνθης τύπον, μικρῶν κιονοκράνων φερόντων ἐξηρτημένους καρπούς (;) κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος καί χρησιμοποιουμένων εἰς κιονίσκους τέμπλων. Ἀκριβῶς ὅμοιον παράδειγμα παρέχει κιονίσκος τῆς ἐν Λέσβῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη [1].

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον κιονίσκου τέμπλου ἐντοιχισμένον εἰς ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ.

Μικρὸν μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 6) κορινθιάζοντος καλαθοειδοῦς τύπου, ὕψους 0.19, πλευρᾶς ἄβακος 0.31 καὶ κάτω διαμέτρου 0.235 μ. Κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰ μέσα τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν, δι' ἐγχαράκτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ διευρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ φύλλων καλάμου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος φέρει εἰς μέν τὸ κέντρον στρογγύλην ὀπὴν γομφώσεως, διαμέτρου 0.025 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. εἰς δὲ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν ὀρθογώνιον ὀπὴν 0.035 × 0.06 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. Εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη· ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα (εἰκ. 7 α - β) σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος.

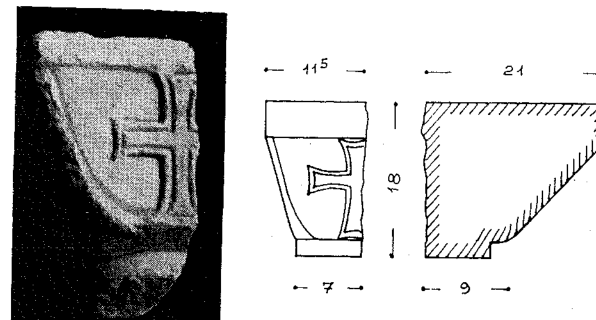
Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἐν τῷ Μουσείῳ.

Κολοβὸν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ τε πλάτους καὶ τοῦ μήκους. Ὕψους 0.18 μ., σῳζομένου μήκους ἄνω 0.24 μ. Φέρει κάτωθεν συμφυὲς τμῆμα τοῦ κορμοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου (ὕψ. 0.02 μ.). Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, σ. 50 εἰκ. 53.

λόγων χαραγῶν. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εὑρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ. Εἶναι τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ἐπίθημα ἐκ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 8) κολοβὸν τὸ μῆκος, ὕψους 0.30 μ., μεγίστου σωζ. μήκους 0.17, πλά-

Εἰκ. 7. Κολοβὸν ἐπίθημα κιονοκράνου ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τομὴ αὐτοῦ.

τους ἄνω 0.29 καὶ κάτω 0.27 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σταυρόν, τύπου τοῦ κακῶς λεγομένου λατινικοῦ. Εἰς τὰ τέσσαρα ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερα διαμερίσματα εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἁπλᾶ τρίφυλλα, κάτω δὲ τριπλᾶ. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἀπετοιχίσθη ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ οἰκίας Ἀδάμη.

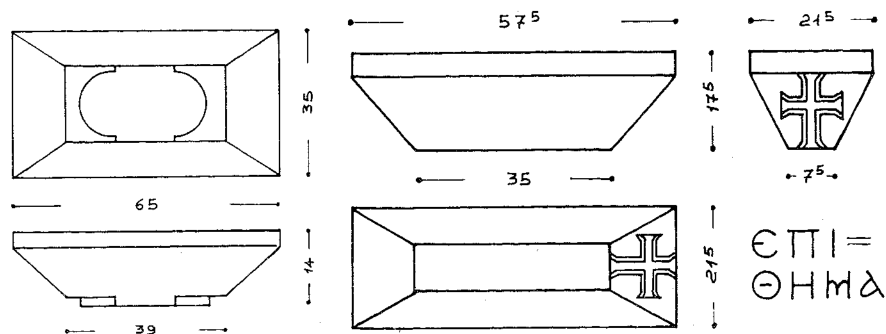

Εἰκ. 8 Ἀνάγλυφον ἐπίθημα κιονοκράνου.

Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 9) ἀποκείμενον ἐντός τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Διατηρεῖται ἀκέραιον. Ἡ ἄνω του πλευρὰ ἔχει διαστάσεις 0.65× 0.35, ἡ δὲ κάτω 0.39× 0.18 μ. Τὸ ὕψος εἶναι 0.14μ. Τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου τὸ συμφυὲς τμῆμα ἔχει ὕψος 0.035 μ. Δὲν φέρει διάκοσμον καί εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐπίθημα σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 10). Διαστάσεις τῆς ἄνω πλευρᾶς του 0.575× 0.215 μ., τῆς κάτω 0.35 × 0.075 μ. ὕψος 0.175. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του ἀνάγλυπτον σταυρὸν μὲ διευρυνομένας τὰς κεραίας καὶ μὲ ὁμολόγους ἐσωτερικῶς χαραγάς. Ἀ-

πόκειται καὶ αὐτὸ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

Εἰκ. 9. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

Εἰκ. 10. Ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου.

ΙΙ. ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ γλυπτὰ εἶναι κοσμῆται καὶ θωράκια :

Α΄. Κοσμήτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κοσμούμενος δι᾽ ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ, πολὺ καλῆς ἐργασίας, περιβαλλομένου ὑπὸ πλαισίου. πλάτους 0.030μ.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον κοσμήτου μετ᾽ ἀναγλύφου πλέγματος.

(εἰκ. 11). Μέγιστον σωζόμενον μῆκος 0.60, πλάτος 0.23 μ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 0.105 καὶ 0.15 μ. Ὅμοια παραδείγματα κοσμητῶν ἔχομεν εἰς Σμύρνην καὶ Φιλαδέλφειαν [1]. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη.

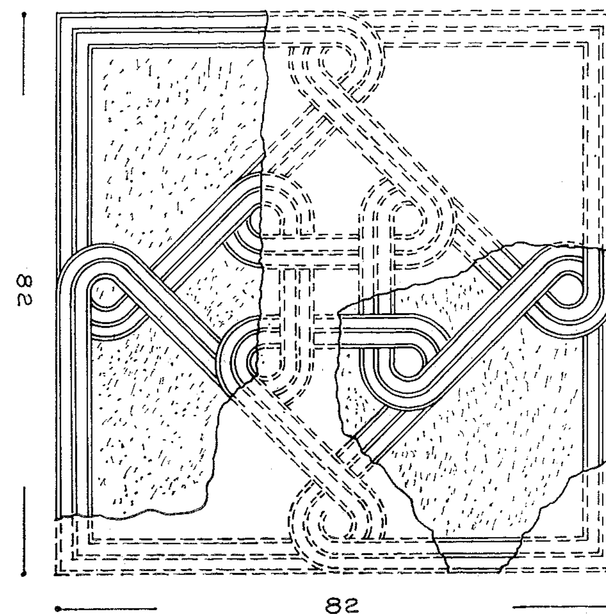
[1] Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, σ. 180 εἰκ. 101, σ. 382 εἰκ. 186, σ. 383 εἰκ. 190, σ. 384 εἰκ. 199 καὶ 201.

β) Δύο κολοβὰ τεμάχια θωρακίων ἐκ σκληροῦ φαιοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νεκροταφείου, τὸ

Εἰκ. 12. Θραῦσμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

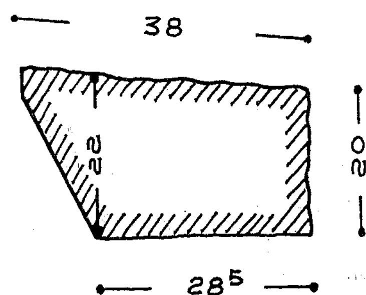
δὲ ἄλλο εὑρίσκεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου αὐλήν. Τοῦ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 12.

δευτέρου (εἰκ. 12) αἱ σωζόμεναι διαστάσεις εἶναι 0.41 × 0.48 καὶ τὸ πάχος

0.08 μ. Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου ἐκ τριμεροῦς ταινίας εἶναι ἐγγεγραμμένον τετράγωνον σχέδιον ἐκ τριμεροῦς ἐπίσης ταινίας, ἔχον κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του κυκλικοὺς κόμβους συνδέσεως ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ πλαίσιον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἄλλο τι σχέδιον δυσδιάκριτον, καταλαμβάνον τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀναπαράστασις εἰς εἰκόνα 13.

Εἰκ. 14. Τομὴ τοῦ κοσμήτου τῆς εἰκόνος 15.

γ) Δύο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ λοξότμητον τομὴν (εἰκ. 14). Τὸ ἓν (εἰκ. 15α,β) ἔχει μέγιστον σωζόμ. μῆκος 1.40 μ. εὑρίσκεται δ' ἐν τῇ συλλογῇ, τὸ ἄλλο (εἰκ. 15γ) ἔχει μέγ. σωζ. μῆκος 0.60 μ. καὶ χρησιμεύει ὡς βαθμὶς πρὸ τῆς θύρας τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Τὸ ὕψος ἀμφοτέρων εἶναι ἔμπρὸς 0.23 μ. καὶ ὄπισθεν 0.20 μ. Τὸ πλάτος των κάτω εἶναι 0.285 μ. Ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω κεκλιμένη καὶ ἔχει μῆκος 0.38, ἡ δὲ κάτω 0.28 μ. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη ἐπιφάνειά των κοσμεῖται διὰ τοῦ λεγομένου μικρασιατικοῦ θέματος, ἤτοι σειρᾶς τοξυλλίων, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν στηρίζονται ἐπὶ διδύμων, ἄλλα δὲ ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων φερόντων βάσιν καὶ κιονόκρανον. Τὰ ὑπὸ τὰ τοξύλλια κενὰ πληροῦνται δι' ὑψικόρμων ἀνθεμίων ἀκάνθης εἰργασμένων διὰ τοῦ τρυπάνου. Ἐπί τινων τοξυλλίων ἐπεκάθηντο ἔξεργα διάτρητα κομβία, σήμερον ἡμικατεστραμμένα (εἰκ. 15α,β). Ἐπὶ τῆς κάτω ὁριζοντίας ἐπιφανείας, ἥτις ἦτο διακεκοσμημένη, ὑπάρχουσιν ἀκόσμητά τινα τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἄβακας τῶν κιονοκράνων τῶν κάτωθεν κιονίσκων (εἰκ. 15β, γ). Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων τούτων κενὰ ἔφερον ἐλαφρὰν μᾶλλον διακόσμησιν ἐκ ζῴων διωκόντων ἄλληλα (εἰκ. 15β) καί τινων γεωμετρικῶν σχημάτων, δυσδιακρίτων, λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 15β καὶ γ). Ἕνεκα τῶν ἐξέργων κομβίων, ἅτινα φέρει, πρέπει τὸ ἐπιστύλιον τὰ χρονολογηθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

Τὸ μετὰ παρατεταγμένων τοξυλλίων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων διακοσμητικὸν θέμα ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ πρῶτον τοιαῦτα καθ. J. Strzygowski ὡς μικρασιατικόν [1], ἐφαρμοσθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ-

[1] Wiener Studien τ. XXIV, σ. 1 ἑ. καὶ πίν. V (Πέργαμον, Μαγνησία).

ῶνος. Καὶ εἶναι πράγματι τοιοῦτο διότι συναντᾶται κυρίως μὲν εἰς μικρασιατικὰ μνημεῖα [1], ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ

α

β

γ

Εἰκ. 15. Τεμάχια λοξοτμήτων ἐπιστυλίων τέμπλου. α: διακόσμησις κεκλιμένης ἐπιφανείας. β καὶ γ: ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια μετὰ τῆς κάτωθεν διακεκοσμημένης πλευρᾶς.

10ου αἰῶνος [2], χρῆσίς του δὲ συχνὴ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας [3] (11ον ἕως 14ον).

[1] Ὡς π.χ. τῆς Σμύρνης: Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 149 εἰκ. 22.

[2] Κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964, πίν. 14α).

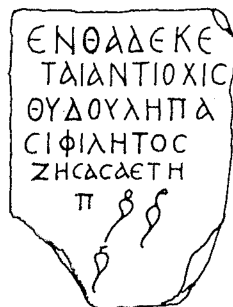
[3] Τέμπλον προθέσεως καθολικοῦ Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, ἀρχῶν 11ου αἰ. (Shultz

III. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Ἐπὶ μικρᾶς πλακὸς ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου δεξιὰ καὶ κάτω τεθραυσμένης. Διαστάσεις: ὕψος 0.22, πλάτος 0.195, πάχος 0.02 μ.

Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 16):

ἐνθάδε κε[ῖ
ται Ἀντιοχὶς
Θ(εο)ῦ δούλη πα-
σιφίλητος
ζήσασα ἔτη
Π (= 80)

Ὕψος γραμμάτων 0.025. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσηνίας (IG V, 1, ἀρ. 1494). Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εἶναι τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ, εἶναι συνήθη καὶ εἰς ρωμαϊκὰς καὶ πρωίμους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (ὡς π.χ. τῆς Πάτμου [1], τῆς Κρήτης [2] καὶ ἀλλαχοῦ).

2. Ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βορείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας

καὶ Barnsley, The Monastery of St. Luc, 1901, πίν. 22), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ εἰς Βρέσθενα Λακωνίας, 12ου αἰ. (;) (ἀδημοσίευτος), ἐπιστύλιον τέμπλου διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἀπιδιᾶς τῆς Λακωνίας, 13ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 126, εἰκ. 1 καὶ 129 εἰκ. 4), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Κοιμήσεως Μαγούλας Σπάρτης (Ν. Δρανδάκης, Α.Ε. 1969, Χρονικὰ πίν. ΙΑ΄ καὶ σ. 11), κοσμῆται τέμπλων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 49,3,6) καὶ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 48,6) ὡς καὶ κοσμήτης τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρη, 14ου αἰ. (A. Orlandos, R.É.G. 34, 1921, σ. 174 εἰκ. 6D). Ἐπὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσι προσκεκολλημένα καὶ ἔξεργα κομβία (cabochons). Τὸ μοτίβο αὐτὸ εὑρίσκεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Μεροβηγγιανὴν ἐποχὴν μὲ κάπως παρηλλαγμένους τοὺς κιονίσκους καὶ τὰ ὑπὸ τὰ τόξα κοσμήματα ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Μασσαλίᾳ. Μουσεῖον Borély, ἀνάγλυφος κοσμήτης (Leblanc, Catalogue no. 50 καὶ F. Bevoît ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 43 εἰκ. 18).

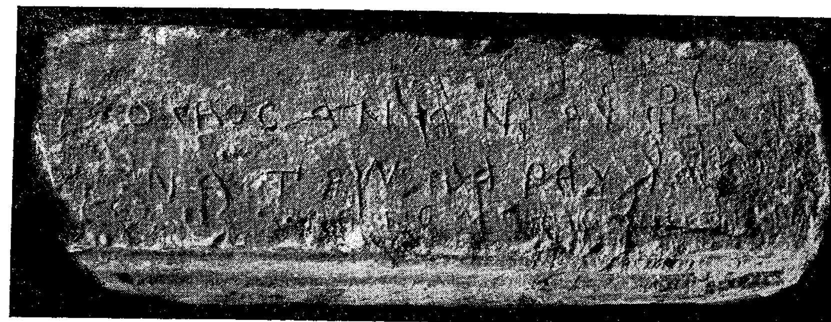
[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου Πάτμου, Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 28, Ἀθῆναι 1970, σ. 12.

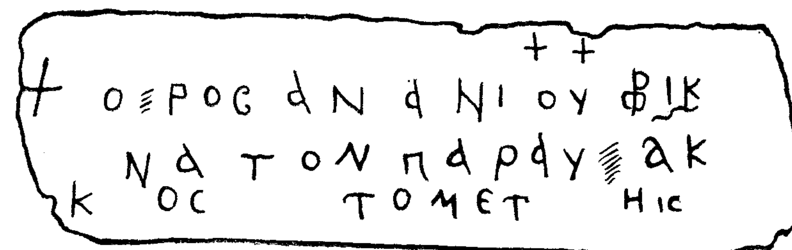
[2] Ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς βασιλικῆς Χερσονήσου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1959, σ. 225-227 εἰκ. 12 καὶ πίν. 177α, πρβλ. καὶ A.C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 10).

Μεσσήνης διαρρέοντα χείμαρρον. Ἐλαξεύθη ἐπὶ ἀρχαίου κυματιοφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. Διαστάσεις (βάσεως): ὕψος 0.23, πλάτος 0.83 μ. Ὕψος γραμμάτων: 0.03 μ. Τὸ ἀμελῶς χαραγμένον κείμενον αὐτῆς (εἰκ. 17) λέγει:

+ ὅρος Ἀνανίου Φρικ
ἵ]να τον παραυ[λ]ακ[ιστήν;]
κ . . ος . . . το μετ . . . ης

Ἡ λέξις ὅρος καὶ ὅροι (= ὅρια περιοχῆς τινος) ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (πόλεων, ναῶν κλπ.) [1].

Εἰκ. 17. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους.

Τὸ ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου συμπίλημα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ (εἰκ.17) σημαίνει «πρεσβυτέρου» [2]. Ὁ 2ος στίχος δύναται ἴσως νὰ συμπληρωθῇ: ἵνα τὸν παραυ[λ]ακ[ιστὴν ἀποτρέπῃ]. Ἡ λέξις παραυλακιστὴς, ἀνάλογος πρὸς τὴν παραζυγιστής, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Νηστευτῇ (593 μ.Χ.) [3], σημαίνει δέ, κατά τε τὸν Sophocles [1] καὶ

[1] Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς ἐν ΑΒΜΕ τ. ΣΤ΄, 1948, σ. 12 καὶ σημ. 1,2,3,4, 5. Βλ. ἐπίσης H. Grégoire, Recueil des Inscr. grecques chrét. d' Asie Mineure, ἀρ. 60, 61, 243, 334. Mendel ἐν BCH 1901, σ. 55. L. Robert, Hellenica X, 1965, σ. 230 σημ. 1 καὶ A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 90, ἀρ. 61.

[2] Πρβλ. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, Jerusalem-London 1940, σ. 110 (ἐπιγρ. Συρίας).

[3] Migne, Ε. Π. τ. 88, στ. 1924C.

τὸ Πατριστικὸν Λεξικόν [2], τὸν κλέπτοντα τὴν γῆν τοῦ γείτονος διὰ μεταβολῆς τῆς θέσεως τῶν ὁριζουσῶν τὰ κτήματα αὐλάκων. Ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας [3]. Ὁ 4ος στίχος δὲν παρέχει νόημα. Ἀνήκει εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑΟΙ

Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροματίου εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως κλιτύος καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους αὐτῆς, ἤτοι ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου μεγάλου θεάτρου, ἐπὶ τοιχοπεριβλήτου πατώματος, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ παλαιὸς οὗτος ναὸς δὲν σώζεται σήμερον ἀκέραιος ἀλλὰ μέχρις ὕψους 2.50 μ. περίπου. Ἐρειπωθεὶς ὑπὸ τῶν σεισμῶν συνεπληρώθη κατὰ τὰ ἄνω του μέρη καὶ ἐστεγάσθη διὰ νέας ξυλίνης στέγης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

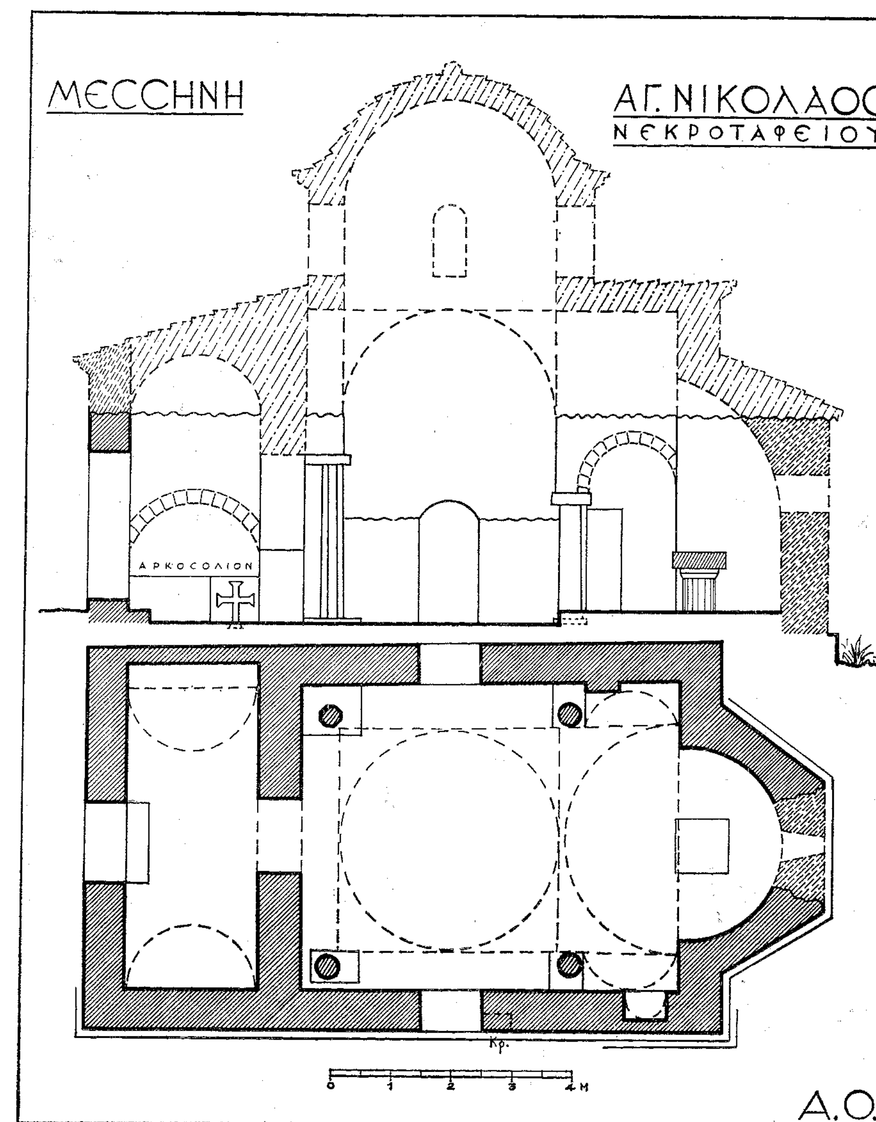
Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: πλάτους 6.32 καὶ μήκους 10.60 μ. μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τὸ μέσον τμῆμα τῆς ὁποίας ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη ἐφοδιασθὲν διὰ νέου στενοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Ὁ ναὸς βαίνει ἐπὶ εὐθυντηρίας ἐκ σκληροῦ φαιοκυάνου ἀσβεστολίθου, ὁρατῆς κυρίως κατὰ τὴν δυτικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ εὐθυντηρία αὕτη, ὕψους 0.16-0.20 μ., ἐξέχει εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος κατὰ 0.15 μ. λόγῳ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κλίσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ ἔδαφος ἀποκτᾷ δὲ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν καὶ τὸ ἱερὸν ἀκόμη μίαν χαμηλοτέραν βαθμίδα, ὕψους 0.38 καὶ νέαν ἐξοχὴν 0.13 μ. [4]. Τὴν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνίαν τοῦ ναοῦ τελοῦσι σήμερον τρεῖς θύραι, ἐξ ὧν μία εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ ἀνὰ μία ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἀνοίγματος 0.98 μ. Σήμερον καί αἱ τρεῖς αὗται θύραι φέρουσι μεταγενέστερα χαμηλωμένα πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 19,20). Οἱ σταθμοὶ τῶν

[1] Greek Lexicon of the Roman and Byz. Periods, New York 1900, ἐν λ.

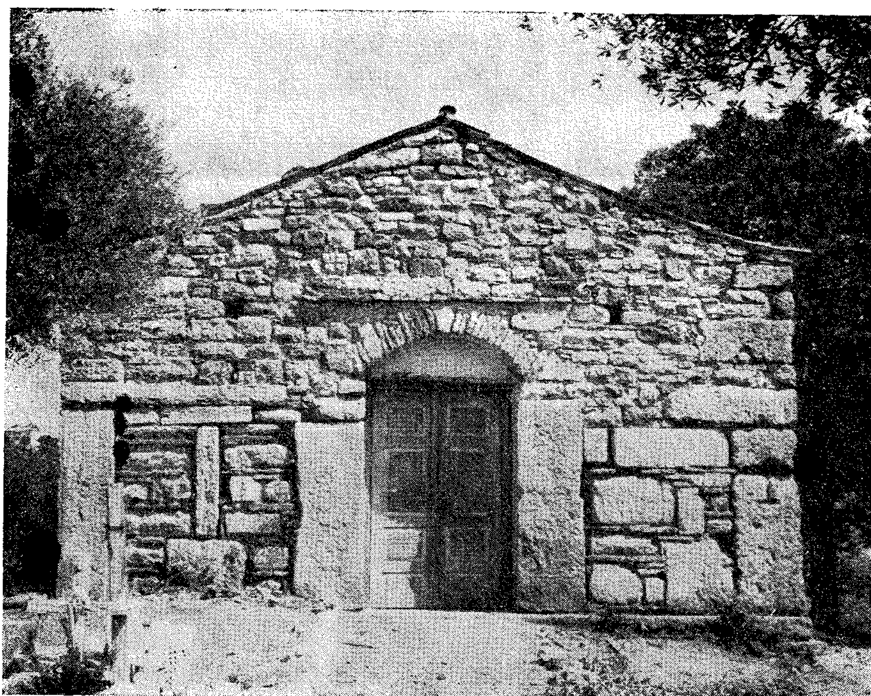
[2] G. W. H. Lampe (ed.), A Patristic Greek Lexicon, τεῦχ. 4, Oxford 1965, ἐν λ.

[3] Ὅπως π.χ. εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης: εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Κίτρους Σελίνου, 1373 (G. Gerola - Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1961, σ. 124), εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Τραχινιάκου Καντάνου Σελίνου, 1362 (αὐτόθι, σ. 124), εἰς τὸν ναὸν Σωτῆρος Κριτσᾶς Μεραμπέλλου (αὐτόθι σ. 126), εἰς ναὸν Παναγίας Κριτσᾶς (Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 262). Ἐπίσης καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κύπρου: εἰς ναὸν Παναγίας Φορβιωτίσσης Ἀσίνου, 14ου αἰ. (Κ. Χατζηϊωάννου, Ε.Ε.Β.Σ. 23, 1953, σ. 294) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, 14ου αἰ. (αὐτόθι, σ. 296).

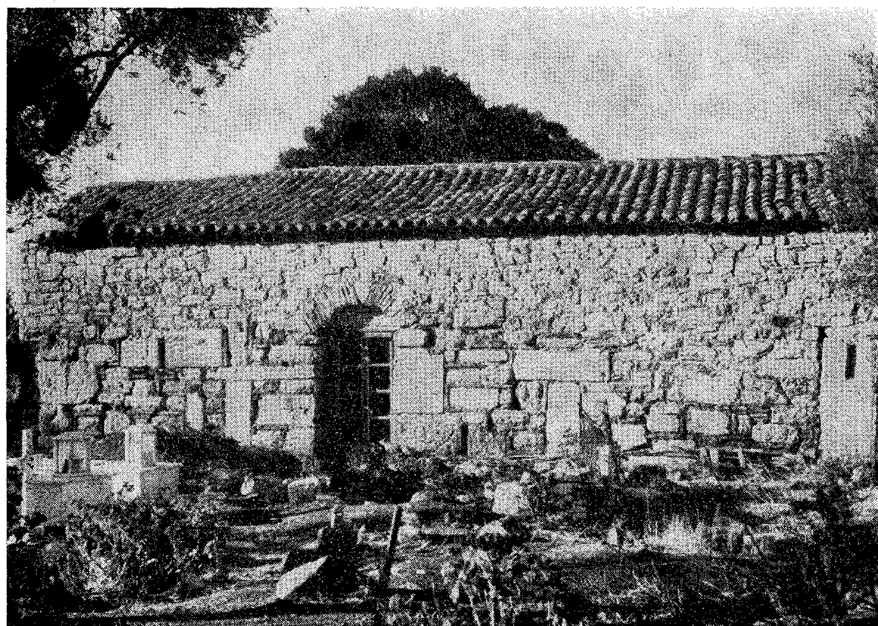
[4] Κατὰ τὸν Στ. Οἰκονομάκην (Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 41) ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐκτίσθη ἴσως ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων Σαράπιδος καὶ Ἴσιδος, ὅπερ κατὰ Παυσανίαν (VI, 32,6) ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου, πρὸς τὸ ὁποῖον γειτνιάζει καὶ ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου. Οὐδὲν ὅμως συγκεκριμένον ἀρχαῖον στοιχεῖον παρετήρησα εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

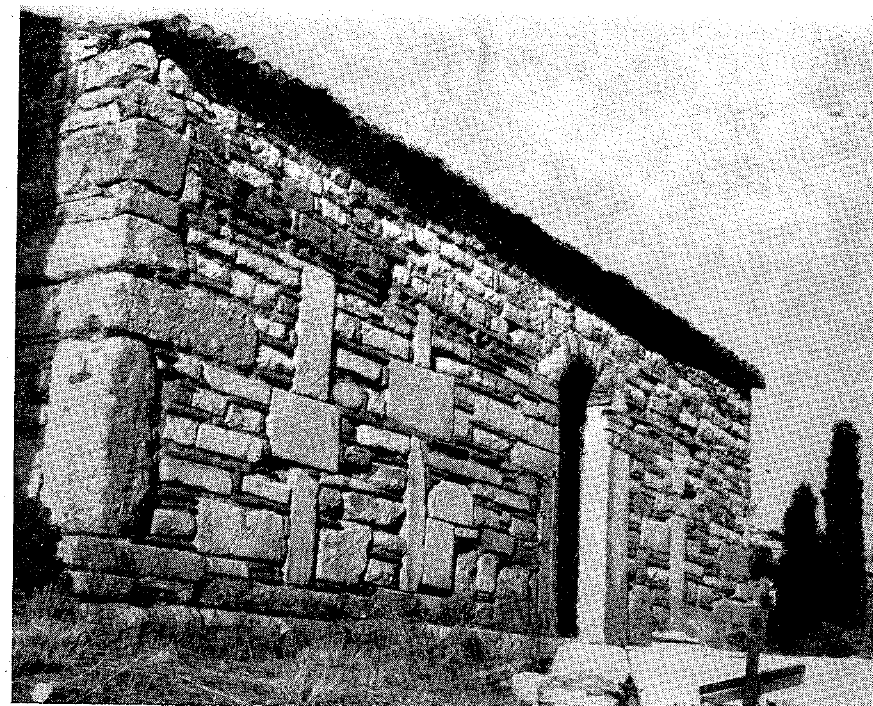

Εἰκ. 19. Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ 'Αγ. Νικολάου.

Εἰκ. 20. Βόρειος πλευρὰ τοῦ 'Αγ. Νικολάου.

θυρῶν, ὡς καὶ αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων λίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων [1]. Εἷς μάλιστα ἐκ τῶν σταθμῶν τῆς νοτίας θύρας, διαστάσεων 1.99 × 0.50 × 0.24 μ. φέρει χαραγμένην τὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, ἀρ. 1469 (εἰκ. 18, κάτοψις ἔνθα τὸ σημεῖον Κρ).

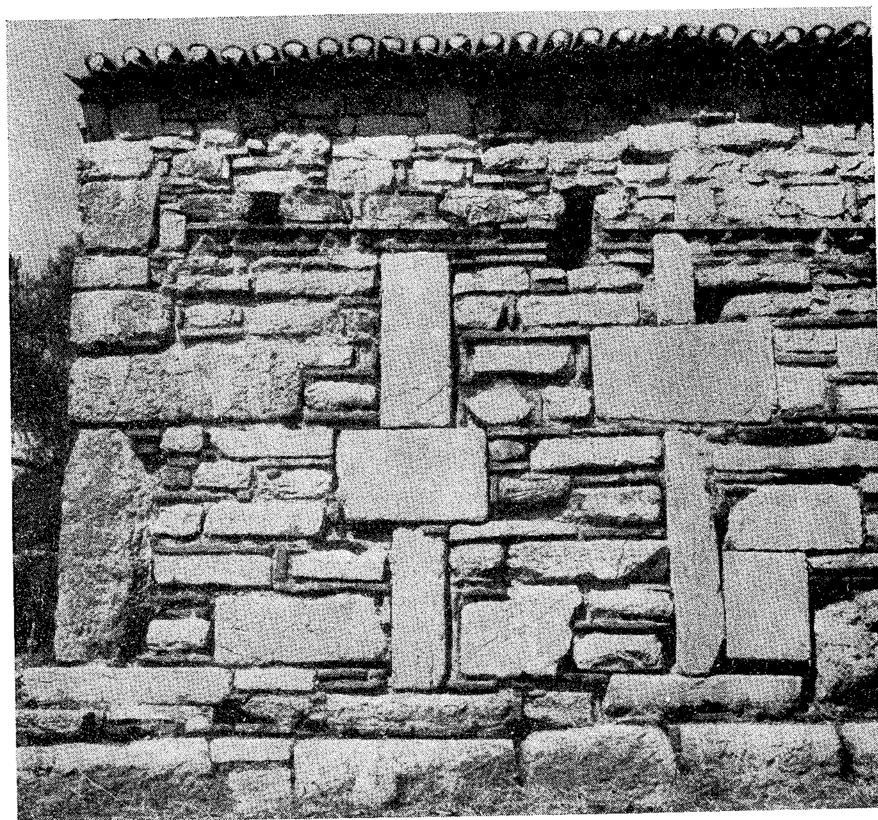

Εἰκ. 21. Νοτία πλευρὰ τοῦ 'Αγ. Νικολάου.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιοι εἶναι οἱ ἐκ μεγάλων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐσχηματισμένοι σταυροὶ οἱ παρεμβαλλόμενοι εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς. Καὶ εἰς μὲν τὴν νοτίαν ὑπάρχουσιν ἐν ὅλῳ τρεῖς σταυροί, ἐξ ὧν δύο πρὸς Δ. τῆς θύρας καὶ εἷς πρὸς Α. αὐτῆς (εἰκ. 21). Εἰς δὲ τὴν βόρειον πλευρὰν σώζεται εἷς σταυρὸς πρὸς Α. τῆς θύρας καὶ ἴσως δύο πρὸς Δ. αὐτῆς (εἰκ. 20), ἐξ ὧν ὁ εἷς διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅλοι οἱ σταυροὶ φθάνουν κάτω σχεδὸν μέχρι τῆς στάθμης τῆς εὐθυντηρίας, εἶναι ὅμως ἀνόμοιοι τὸ σχῆμα καὶ ἀκανόνιστοι. Ἄνω οἱ σταυροὶ φθάνουν μέχρι μιᾶς ὁρι-

[1] Διαστάσεις λίθων τῶν σταθμῶν τῆς δυτ. θύρας : 0.59×1.63 μ. καὶ 0.56×1.83 μ. Γωνίαι, ΒΔ. : 0.45×1.63 μ., ΝΔ. : 0.60×1.23 μ.

ζοντίας ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 21, 22), ὁ μεσαῖος μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν διακόπτει εἰς τὸ ἄνω του μέρος. Οἱ σταυροὶ ἀποτελοῦνται κατὰ μὲν τὰς κατακορύφους αὐτῶν κεραίας ἐκ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων λίθων [1], τὴν δὲ ἐγκαρσίαν ἐκ περίπου τετραγώνου λίθου [2]. Ἡ μεταξὺ τῶν σταυρῶν τοιχοποιία ἀπο-

Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια τῶν σταυρῶν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας πλευρᾶς.

τελεῖται ἐξ ὁριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ σχετικῶς πάχους (± 0.18 μ.) μετὰ παρεμβαλλομένων μόνον ὁριζοντίων πλίνθων, διαστάσεων πάχους 0.035 - 0.045 μ., καὶ μήκους 0.40 - 0.41. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία, συνολικοῦ πλάτους 0.17 μ. σωζομένη καλῶς κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἐν μέρει τὴν ἀνατολικήν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ εἰς ὕψος

[1] Διαστάσεων: ὁ ἄκρος τῆς νοτίας πλευρᾶς 0.26×0.84 καὶ 0.36×0.95 μ. ἄνω. Ὁ δυτικῶς τῆς θύρας 0.23×1.25 καὶ 0.30×0.50 μ.

[2] Διαστάσεων: 0.48×0.76 καὶ 0.52×0.53 μ., εἰκ. 22.

2.50 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας. Ἐκτεινομένη ἐφ' ὅλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, διακόπτεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον ὑπέρθυρον τῆς πλαγίας θύρας καὶ συνεχίζεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπὶ τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐξαφανιζομένη μόνον κατὰ τὸ πρόσθιον ταύτης τμῆμα, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἐρειπωθὲν ἀνεκτί-

Εἰκ. 23. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Φαίνεται ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἡμιεξαγώνου ἀψῖδος.

σθη μεταγενεστέρως. Ἡ αὐτὴ ταινία ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τριγωνικῆς ἀψῖδος καὶ ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα ὅμως κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀνερχομένη πρὸς τὰ ἄνω κατὰ 0.40 μ. ἔνθα καὶ πάλιν κάμπτεται ὁριζοντίως (εἰκ. 23), ἵνα σταματήσῃ ὀλίγα ἑκατοστὰ πρὸ τῆς ΒΑ. γωνίας. Ἡ ταινία αὕτη θὰ συνεχίζετο ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, δὲν σώζεται ὅμως εἰς αὐτὴν ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὕτη ἐρειπωθεῖσα διετηρήθη εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τῆς νοτίας, ἀνακτισθεῖσα ὑψηλότερον μεταγενεστέρως (εἰκ. 20). Δὲν σώζεται ἐπίσης ἡ ὁριζοντία ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κατὰ τὴν δυ-

τικὴν πλευράν, τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον μέχρις ὕψους 2 μ. τοῦ ὑπολοίπου πρὸς τὰ ἄνω μέρους ἀνακτισθέντος μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς (εἰκ. 18) εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν διὰ χονδροῦ τοίχου, πάχους 0.75 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο ὑψηλός, ἀφήνων κάτωθεν θύραν ἀνοίγματος 1.20 μ. Σήμερον ὁ τοῖχος οὗτος κατεδαφισθεὶς σώζεται μόνον μέχρις ὕψους 1.21 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 19). Ὁ νάρθηξ, εἰς τὸν ὁποῖον κατέρχεταί τις διὰ δύο βαθμίδων ὕψους 0.15 καὶ 0.20 μ., θὰ ἐκαλύπτετο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον του εἶναι κατεσκευασμένον ἀρκοσόλιον, βάθους 0.50, εἰς τὸ ἐξέχον σαρκοφαγόσχημον κάτω μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένα ἄνω καὶ ἐμπρὸς παλαιοχριστιανικὰ θωράκια κοσμούμενα μὲ σταυρούς (εἰκ. 18), ὧν ἓν περιεγράψαμεν ὑπ' ἀρ. 1 εἰς τὸν κατάλογον τῶν κινητῶν εὑρημάτων (βλ. σ. 91).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.95 × 6.18 μ. εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.78 μ., ἤτοι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρα ἐν τετραγώνῳ μαρμάρινα στηρίγματα: δύο δυτικὰ παρὰ τὰς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος γωνίας καὶ δύο ἀνατολικὰ εἰς ἀπόστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειδὴ τὰ στηρίγματα ταῦτα σχηματίζουσι περίπου κανονικὸν τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐβάσταζον ὑπεράνω τροῦλλον [1], τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν, ὡς ἐν τῇ συνημμένῃ κατόψει καὶ τομῇ ἐν ἀναπαραστάσει ἐμφαίνεται (εἰκ. 18).

[1] Ὅμοια παραδείγματα στηρίξεως τρούλλου ἐπὶ κυλινδρικῶν στηριγμάτων τοποθετημένων παρὰ τὰς γωνίας καὶ τοὺς τοίχους μονοχώρου αἰθούσης παρέχουσιν οἱ ἑξῆς ναοί: Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν (Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 179 εἰκ. 1-2), ὁ παλαιότερος ναΐσκος τῆς Παρηγορητίσσης Ἄρτης (Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα, Ἀθῆναι 1963, σ. 22, εἰκ. 15), ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου Kursumlija, 1168 (G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 52 εἰκ. 39), ὁ ναὸς Ἁγ. Λουκᾶ εἰς Cattaro, 1195 (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 51, εἰκ. 37 καὶ Sas-Zaloziecky, Die byz. Baukunst in den Balkanländern, München 1955, πίν. VIII,5), ὁ ναὸς τοῦ Kaleniè (Millet, ἔ. ἀ. σ. 182, εἰκ. 218), ὁ ναὸς τοῦ Krusevač (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 190), ὁ ναὸς τοῦ Smederevo (Millet, ἔ. ἀ. σ. 154, εἰκ. 177), ὁ ἐν Μεσημβρίᾳ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, 14ου αἰ. (A. Rachénov, Églises de Mésemvrie, 1932, σ. 80 εἰκ. 46), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Κρούπα Π. Σερβίας (A. Skobran, Manastir Kroupa, Beograd 1968, σ. 23, εἰκ. 6). Ἐφηρμόσθη ἐπίσης καὶ εἰς τρουλλοφόρους νάρθηκας ναῶν, Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 6ου αἰ. (A. Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 119, εἰκ. 37), Ἀρχαγγέλων ἐν Σίγῃ τῆς Βιθυνίας (F. W. Hasluck, BSA XIII, 1906-07, σ. 295 εἰκ. 6) καὶ εἰς πυλῶνας (Χαλκῆ πύλη Κων/λεως). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν καὶ οἱ μικροὶ σταυρόμορφοι ναοί, τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ εἰρημένα τέσσαρα στηρίγματα οὔτε ὅμοια κατὰ τὸ σχέδιον εἶναι, οὔτε ἰσοϋψῆ. Οὕτω τὸ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον (διαμέτρου 0.36 μ. καὶ ὕψους 2.50 μ.). Βαῖνον ἐπὶ παχείας ὀρθογωνίου πλίνθου, προεκτεινομένης καὶ ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ τοίχου, φέρει ἄνωθεν παχεῖαν 0.18 μ. πλάκα, πακτωμένην ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος [1]. Ἐξ ἄλλου τὸ ΝΔ. στήριγμα εἶναι μαρμάρινος κυλινδρικὸς κίων, διαμέτρου 0.365 καὶ ὕψους 2.60 μ., σήμερον ἐν μέρει ἐντοιχισμένος, βαίνων καὶ αὐτὸς ἐπὶ παχείας μαρμαρίνης πλίνθου 0.80 × 0.90 καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ἄβακος 0.55 × 0.64 πακτουμένου εἰς τοὺς ὄπισθεν τοίχους τῆς γωνίας. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα στηρίγματα (ὡς καὶ τὰ 2 ἀνατολικὰ) συνδεόμενα κάτω καὶ ἄνω μετὰ τῶν ὄπισθεν τοίχων συνεργάζονται μετ' αὐτῶν ἀποτελοῦντα ἓν σῶμα. Πρόκειται δηλαδὴ κυρίως ἐνταῦθα περὶ παραστάδων τοῦ τοίχου, τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἀντικατέστησαν μαρμάρινοι περισσότερον διακοσμητικοὶ κίονες. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ στηρίγματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ ἀρχαίους μαρμαρίνους κυλινδρικοὺς κορμούς, διαμέτρου 0.38 ἀλλὰ μικροτέρους (1.72) καθ' ὕψος τῶν δυτικῶν. Οἱ κορμοὶ οὗτοι βαίνουσιν ἀμφότεροι ἐπὶ μεγάλων ὀρθογωνίων βάσεων εἰσδυουσῶν εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ΒΑ. εἶναι ἀρράβδωτος, ὁ δὲ ΝΑ. μέχρι μὲν ὕψους 1.42 μ. πολυγωνικός, ἄνω δ' αὐτοῦ φέρει κοίλας ραβδώσεις. Ἀμφότεροι οἱ κορμοὶ στέφονται ὑπὸ 0.10 ὀρθογωνίου ἄβακος, πάχους 0.18, προεκτεινομένου καὶ πακτουμένου εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον μεθ' οὗ συνεργάζονται στενῶς τὰ στηρίγματα. Ἐπὶ τῶν ἀβάκων τούτων ἔρχονται νὰ στηριχθοῦν πώρινα ἡμικυκλικὰ τόξα ἀνοίγματος 1.45, καὶ πάχους 0.63-0.65, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κλεὶς τῶν τόξων τούτων εὑρίσκεται εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, προωρίζοντο δὲ ταῦτα νὰ στηρίζουν τὸν ἀνατολικὸν κύλινδρον τοῦ ἀνέχοντος τὸν τροῦλλον σταυροῦ.

Εἰς τοὺς τοίχους τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γωνιαίων διαμερισμάτων ὑπάρχουν εἰς μὲν τὸν νότιον κόγχη ἀνοίγματος 0.66, ὕψους 1.55 καὶ βάθους 0.42 μ., ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτομένη ὑπὸ πλινθίνης κυλινδρικῆς καμάρας, εἰς δὲ τὸ βόρειον τμῆμα λείψανον 0.55 πλατείας παραστάδος ἐξεχούσης τοῦ τοίχου κατὰ 0.20 μ., διατηρουμένης δὲ μόνον μέχρις ὕψους 1.80 μ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ κόγχη ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τῆς ΝΑ. γωνίας, ἐκτελοῦσα

ἐσωτερικαὶ γωνίαι ἀντὶ νὰ φέρωσι μεμονωμένα στηρίγματα πολὺ πλησίον τῶν τοίχων παρουσιάζουσι τὴν γωνίαν πεπληρωμένην διὰ τοιχοποιίας ἐκτελούσης χρέη στηρίγματος τῶν καμαρῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος εἰς Πλατανίτι Ἀργολίδος (A. Struck, Vier byz. Kirchen der Argolis, Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 192 εἰκ. 1) καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικροὶ ναοί.

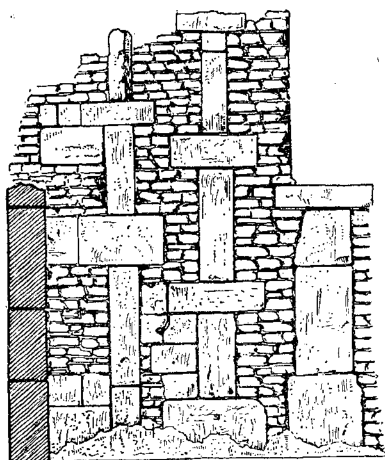
[1] Τὸ στήριγμα τοῦτο ὅμως ἔχει ὑποστῆ κλίσιν πρὸς Ἀνατολάς.

χρέη προθέσεως. Τὸ μὴ σωζόμενον σήμερον τέμπλον θὰ ἦτο τοποθετημένον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων, εἰς τοῦτο δὲ ἀνῆκον πιθανῶς τὰ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ σωζόμενα δύο τεμάχια θωρακίων, ἅτινα περιεγράψαμεν ἀνωτέρω (εἰκ. 12, 13).

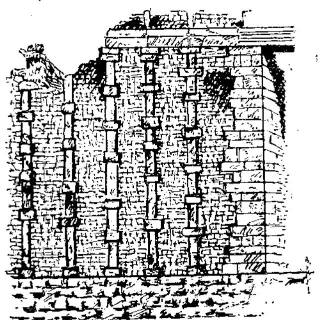
Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάκα (0.90 × 0.90 μ.) στηριζομένην ἐπὶ σφονδύλου ραβδωτοῦ δωρικοῦ κίονος (διαμέτρου 0.57 μ.) στεφομένου ὑπὸ σχετικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 18).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἐλλείψει ἱστορικῶν τεκμηρίων θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τεχνικῶν ἐνδείξεων, σπουδαιοτάτη

Εἰκ. 24. Σύστημα τοιχοποιίας ἐξ οἰκίας τῆς Πομπηΐας.

Εἰκ. 25. Σύστημα τοιχοποιίας ἐν Dugga (Καπιτώλιον).

τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας, ἤτοι τὸ μετὰ παρεμβαλλομένων ἐν αὐτῇ σταυρῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφόρους τρόπους (οὓς ἐξετάζομεν ἐν λεπτομερείᾳ κατωτέρω) ἐφηρμόσθη, ὡς γνωστόν, εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου [1] μέχρι καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος [2]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας του, πολὺ παλαιότερον. Τὸ συναντῶμεν πράγματι, ὄχι ὅμως ὑπὸ τὴν μορφὴν μεμονωμένων καὶ αὐτοτελῶν σταυρῶν, ἀλλὰ πλειόνων ἐπαλλήλων σταυρῶν, εἰς σπίτια τῆς Πομπηΐας (εἰκ.24) κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα εἰς ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων κτήρια. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πομπηΐας [3] τὰ σπίτια εἶναι ἐκτισμένα οὕτως, ὥστε αἱ μὲν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαι παρειαὶ τῶν τοίχων ν' ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς ὀρθογωνίους λίθους, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὄρθιοι λαξευτοὶ λίθοι διασταυρούμενοι καθ' ὕψος πρὸς ἑτέρους ὁριζοντίους οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωνται πλείονες καθ' ὕψος σταυροί. Ἀποτελεῖται οὕτω σκελετὸς μὲ ἀφ' ἑνὸς ὄρθια στηρίγματα, συγκρατοῦντα τὴν εὐτελῆ ἑκατέρωθεν τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀλύσεις συνδέσεως μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν.

Τὸ αὐτὸ σύστημα παρεμβολῆς σταυρῶν ἐφηρμόσθη καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (2ος μ. Χ. αἰ.) εἰς καταστήματα τῆς Κορίνθου [1], ἔνθα τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων, οἵτινες φράσσουν τὰς ἀπολήξεις τῶν θολωτῶν ἐπιμήκων καταστημάτων τῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μὲν τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ ἐφράχθησαν διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐνῷ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν καταστημάτων τμήματα τῆς ἐπενδύσεως παρουσιάζουν κανονικοὺς λαξευτοὺς λίθους σχηματίζοντας σταυρούς [2].

Συχνὰ ἐπίσης ἐφηρμόσθη τὸ μετὰ σταυρῶν σύστημα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς πάντοτε χρόνους καὶ εἰς τὴν Β. Ἀφρικήν. Οὕτω π.χ. τὸ εὑρίσκομεν εἰς ἕνα τοῖχον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Dugga (ρωμ. Thugga) (εἰκ. 25), κτισθέντα ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἐμφανίζεται σειρὰ ὁλόκληρος ἐπαλλήλων σταυρῶν [3], ἄλλοι δὲ πάλιν σταυροὶ παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς πλευρικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Dugga (2ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἰς Henschir-Abd el Basset τῆς Τυνησίας [4] Πρόκειται δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν περὶ ἐνισχύσεως ἀδυνάτου ἢ ἐξ εὐτελῶν λίθων δομῆς διὰ σκελετοῦ ἐξ ὀρθίων

---

[1] Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107, εἰκ. 1).

[2] Πόρτα-Παναγιὰ Τρικάλων (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

[3] Βίλλα τῶν Μυστηρίων (A. Maiuri, Villa dei Misteri², 1947, σ. 38. Mau, Pompei, σ. 39. Overbeck-Mau, Pompei, εἰκ. 262. L. Crema, L'Architettura Romana [Enciclopedia Classica], Torino 1959, σ. 11 εἰκ. 9). Ὁ R. C. Carrington, ἰδιαιτέρως (Pompei σ. 169) καὶ ἐν J. R. St. 1933, σ. 12 ἑ., χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ὕφους τάπητος» (carpentry style). Βλ. σχετικῶς καὶ G. Lugli, La tecnica edilizia Romana I, Roma 1957, σ. 410, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας (Mozia, Tarquinia, Σαρδηνία).

[1] R. Stillwell ἐν R. Stillwell–R. Scranton–S. E. Freeman, Corinth I, 2, Architecture, Cambridge, Massachousetts, 1941, σ. 129.

[2] R. Stillwell, ἔνθ' ἀν. σ. 120, εἰκ. 79.

[3] R. Cagnat – V. Chapot, Manuel d'Archéologie Romaine I, Paris 1916, σ. 25 εἰκ. 11.

[4] R. Cagnat ἐν Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines τόμ. 3,2, Paris 1904, σ. 2057, εἰκ. 5199 (λ. murus).

λίθων, παρεμβαλλομένων κατ' ἀποστάσεις, συνδεομένων δ' ὁριζοντίως μετὰ τῆς τοιχοποιίας δ' ἐγκαρσίων λίθων, σχηματιζόντων τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ[1].

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς λειτουργικὴν σημασίαν, συνδεδυασμένην ὅμως καὶ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν συμβολισμὸν τοῦ σταυροῦ, εἶχον καὶ οἱ ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατασκευαζόμενοι σταυροί, οἵτινες ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς κατοικίας [2], μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι οὗτοι δὲν εἶναι ποτὲ ἐπάλληλοι ἀλλὰ μεμονωμένοι καὶ αὐτοτελεῖς ἄλλοτε συνεχεῖς καὶ διὰ μεγάλων κανονικῶν λαξευτῶν λίθων ἐκτελεσμένοι (Δαφνί [3], Χριστιάνου [4], Καπνικαρέα [5], 11ος αἰὼν) καὶ ἐνδεχομένως ὁ ναὸς 'Αγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν Μωκίστης Αἰτωλίας, ἴσως 13ου αἰ. [6]) καὶ ἄλλοτε μεμονωμένοι [7] κατ' ἀποστάσεις καὶ δι' ἰσχνοτέρων λίθων κατὰ τὰς κατακορύφους

---

[1] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ πρώιμος μουσουλμανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν μετ' ἐπαλλήλων σταυρῶν ἐνισχυτικὸν σκελετὸν τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ τείχη τοῦ Sfax καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν κλιτῶν τοῦ μεγάλου τζαμίου τοῦ Kaiouran (G. Marçais, Manuel d' Art Musulman, L' architecture I, Paris 1926, σ. 58 εἰκ. 26 καὶ σ. 59). Πρβλ. καὶ τοιχοδομίαν τῶν τειχῶν τῆς 'Αλάμπρας, ἔνθα τοὺς σταυροὺς σχηματίζουν πλίνθοι (αὐτόθι, σ. 585).

[2] 'Ως π.χ. εἰς τοὺς τοίχους τῆς κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς 'Αγορᾶς τῆς Κορίνθου βυζαντινῆς συνοικίας, ἔνθα μεταξὺ τῆς κοινῆς τοιχοποιίας εὑρίσκονται σταυροὶ σχήματος Τ. 'Επειδὴ ὅμως δὲν σώζεται τὸ ὑπεράνω τῆς ὁριζοντίας κεραίας των τμῆμα τοῦ τοίχου δὲν γνωρίζομεν, ἂν πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου σταυροῦ ἢ περὶ σταυροῦ σχήματος Τ. Βλ. H. Robinson - S. Weinberg ἐν Hesperia 29, 1960, σ. 230 καὶ πίν. 58β.

[3] G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VI,1.

[4] Eust. Stikas, L' Église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 24 εἰκ. 4, 23, 24, 26, πίν. III.

[5] Ad. Struck, Griechenland, Band I : Athen u. Attika, Wien u. Leipzig 1911, σ. 149 εἰκ. 173. H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102.

[6] Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) σ. 198, πίν. 167β.

[7] Ναὸς 'Αγ. Δημητρίου Βαράσοβας ('Α 'Ορλάνδος ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107 εἰκ. 1). Ναὸς 'Ασωμάτων Θησείου (Ε. Στίκας, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Α', 1959, σ. 118, εἰκ. 2). Τράπεζα Μ. 'Οσ. Λουκᾶ Φωκίδος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μ. 'Οσ. Λουκᾶ, 'Αθῆναι 1970, σ. 216). Μ. Μεταμορφώσεως 'Αγιᾶς (Καμένα Βοῦρλα) (Π. Λαζαρίδης, 'Αρχ. Δελτ. 17, 1961-62, σ. 164, πίν. 177,δ). 'Αγία Μονὴ Ναυπλίου (A. Struck, Ath. Mit. 1909, σ. 226, πίν. XI,4). H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102. G. Millet, L' école grecque, Paris 1916, σ. 142 εἰκ. 69. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Χώνικα 'Αργολίδος (A. Struck, ἔ. ἀ. πίν. VII, H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 102, 'Α. 'Ορλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς 'Αρχ. 'Ετ. 1960, σ. 247). Ναὸς 'Επισκοπῆς Δαμαλᾶ ('Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 28-29 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, πίν. 70α-β, 71β). Μ. Παντοκράτορος Σαγματᾶ ('Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 88 εἰκ. 8, 9, 10). Πόρτα–Παναγιὰ Τρικάλων ('Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

κεραίας, περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐν ὅλῳ [1] ἢ ἐν μέρει [2]. 'Ενίοτε μάλιστα παρουσιάζουν μόνον τὸ σχῆμα Τ (τοῦ ἀρχικοῦ, παλαιοτέρου σταυροῦ) [3], ἄλλοτε πάντες καὶ ἄλλοτε ἐναλλασσόμενοι πρὸς πλήρεις σταυρούς [4].

'Ο ἡμέτερος ναὸς παρουσιάζων σταυροὺς μεμονωμένους καὶ μὲ ἰσχνὰς τὰς κατακορύφους κεραίας, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δύναται, νομίζω, νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Γεννᾶται ὅμως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τὸ ἑξῆς πρόβλημα: Κυριακὸς ὁ γνωστὸς ἐξ 'Αγκῶνος 'Ιταλὸς περιηγητὴς ἀναφέρει[5] ὅτι εἶδεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς 'Ιθώμης (in summo monte Ithome) τὴν ἀγωνιστικὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, 1469, τοῦ 126 μ.Χ. αὐτὴν ἐκείνην δηλαδὴ ἥτις ἀποτελεῖ σήμερον τὴν δεξιὰν ὀγκώδη (2.00× 0.50 × 0.24 μ.) παραστάδα τῆς νοτίας θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. Νικολάου. 'Αλλ' ἐρωτᾶται ἤδη — καὶ τὴν ἀπορίαν ταύτην διετύπωσεν ἀπὸ τοῦ 1879 καὶ ὁ 'Αθαν. Πετρίδης [6] — πῶς καὶ διατί μετεφέρθη ὁ ὀγκώδης καὶ πολὺ δυσκόλως μεταφερόμενος οὗτος λίθος ἀπὸ τῆς 'Ιθώμης εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ χωρίου Μαυρομάτι νεκροταφεῖον. Διότι ἂν ἐπὶ Κυριακοῦ, ἤτοι τὸ 1447, ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς 'Ιθώμης, ὁ ναός, τοῦ ὁποίου ἡ παραστὰς τῆς θύρας ἀποτελεῖ ἀρχικὸν ὀργανικὸν μέλος, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1447, πρᾶγμα ἀπίθανον. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι κάποια σύγχυσις θὰ συνέβη εἰς τὰς σημειώσεις τοῦ Κυριακοῦ, ὅτι δηλ. ἡ ἔκφρασις «in summo monte», εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι εὑρίσκετο ἡ ἐπιγραφή, θὰ ἀφορᾷ ὄχι τὴν κορυφὴν τῆς 'Ιθώμης ἀλλὰ τὸ ἐνδιάμεσον ἐκεῖνο ὕψωμα, τὸ ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Νικολάου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ μεταφορὰ τόσον ὀγκώδους λίθου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς 'Ιθώμης κάτω θὰ ἦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ἄκρως δυσχερὴς καὶ ἑπομένως ἀπαράδεκτος.

---

[1] Παλαιοπαναγιὰ Μανολάδος ('Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 115, 118, καὶ τ. Ε', 1939-40, σ. 147. Χ. Μπούρας, 'Η Παλαιοπαναγιὰ στὴ Μανωλάδα, 'Επιστ. 'Επ. Πολυτ. Σχ. Θεσσαλονίκης Δ', 1969, πίν. 3β).

[2] Ναὸς Σωτῆρος 'Αμφίσσης ('Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 184 εἰκ. 4).

[3] Ναὸς Σωτῆρος Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 180, πίν. XII. H. Megaw, BSA 33, 1932-33, σ. 154, 157 πίν. 19, 20. 'Ε. Κουνουπιώτου, 'Αρχ. Δελτ. 23, 1968, Χρονικά, σ. 204 πίν. 156α). 'Οκταγωνικὸς ναὸς 'Αντικύρας (Ε. Στίκας, ἔ.ἀ. εἰκ. 127, πίν. 177).

[4] Ναὸς 'Αγ. Γεωργίου Κίττας Μάνης (= Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος) (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 187 εἰκ. 3 καὶ σ. 188, πίν. XIV).

[5] Φύλλον 111· πρβ. M.R. Jones, Cat. of Mss. in Eton College, Cambridge 1895, σ. 67 κἑ.

[6] Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1021 ἑ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τέσσαρες ἄλλαι ὁμοίου περιεχομένου ἀγωνιστικαὶ ἐπιγραφαὶ εὑρέθησαν πάλαι τε καὶ ἐσχάτως[1] κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὁπόθεν ἡ μεταφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερεστέρα.

[1] IG V,1, ἀρ. 1467, 1468, 1469 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 103-104.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΡΙΓΑΝΑΣ

Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐν τῷ διαδεχθέντι τὴν εὐκλεᾶ ἀρχαίαν Μεσσήνην πενιχρῷ χωρίῳ Μαυρομάτι ἀναβλυζούσης πηγῆς[1] ὑψοῦται ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης μικρὸς ναός[2], τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἐπονομαζομένου Ριγανᾶ[3].

[1] Πιθανώτατα τῆς ἀρχαίας Κλεψύδρας (Παυσανίας IV, 33.1). Πρβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in the Morea I, London 1830, σ. 386. Ὁ E. Curtius (Peloponnesos II, Gotha 1852, σ. 147) ἐσφαλμένως ταυτίζει τὴν Κρήνην τῆς κλεψύδρας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Le Bas (Rev. Archéol. 1844, σ. 431) περιγραφόμενον ἐν τῷ βράχῳ θάλαμον κάτωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ W. Vischer (Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland, Basel 1857, σ. 448 καὶ σημ.). Πρβλ. σχετικῶς καὶ C. Bursian, Geographie von Griechenland II, Leipzig 1868, σ. 165). Ἀντιθέτως ὁ W. G. Clark (Peloponnesus, London 1858, σ. 235) θεωρεῖ τὴν παρὰ τὸ Μαυρομάτι πηγὴν ὡς τὴν κρήνην τῆς Ἀγορᾶς, δηλ. τὴν Ἀρσινόην, Κλεψύδραν δὲ θεωρεῖ ἄλλην πηγὴν παρὰ τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης. Ἡ Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, ὀρθῶς χαρακτηρίζει ὡς Κλεψύδραν τὴν εἰς τὸ Μαυρομάτι πηγήν.

[2] Ὁ ναὸς οὗτος σημειοῦται ἤδη ὡς μεσαιωνικὸς διὰ τοῦ γράμματος c τὸ 1828 ἐν τῷ γενικῷ τοπογραφικῷ διαγράμματι τῆς Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ὅτι ἐν τῷ ναΐσκῳ ὑπάρχουν πολλὰ ἀρχαῖα μέλη, ἐν οἷς καὶ ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς τὸ αὐτὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα σημειοῦται ὑπὸ τὸ στοιχεῖον n καὶ ὁ ἤδη ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ νεκροταφείου, μνημονευομένης καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ὡς παραστάδος τῆς θύρας χρησιμευούσης ἐπιγραφῆς τοῦ Κρεσφόντου (IG V, 1, ἀρ. 1469).

[3] Τὴν ὀνομασίαν Ριγανᾶς φέρουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, τιμώμενοι, ὡς ὁ ἡμέτερος, εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τοῦ Προδρόμου, ὅπερ ἑορτάζεται κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου, δηλαδὴ καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνθεῖ ἡ ρίγανη, ἤτοι τὸ μὲ ὀξεῖαν γεῦσιν καὶ ἀρωματικὴν ὀσμὴν φυτὸν ἐκεῖνο, τὸ ἄνθος τοῦ ὁποίου ξηραινόμενον χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ νοστιμίζῃ διάφορα φαγητά. Εἰς τὴν ἁπλῆν λοιπὸν λαϊκὴν συνείδησιν ὁ κατὰ τὴν ἄνθησιν τῆς ρίγανης ἑορτάζων Ἅγιος Ἰωάννης συνεδέθη πρὸς τὸ φυτὸν τοῦτο ἀποκληθεὶς Ριγανᾶς. Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι παρὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματός του ὁ Ριγανᾶς εἶναι τελείως ξένος πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ εὑρέως διαδεδομένον Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Ριγολόγον, τὸν θεραπεύοντα τὰ ἐκ τῆς ἑλονοσίας προερχόμενα ρίγη πυρετοῦ. Διότι ὁ τελευταῖος οὗτος τιμᾶται πολὺ ἀργότερον τοῦ Ριγανᾶ, τὴν 29ην Αὐγούστου. Περὶ τοῦ Ριγολόγου, βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Β', 745 καὶ Λαογραφικὰ

Εἶναι μικρὰ ὀρθογώνιος μονόχωρος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.70 × 8 μ. (εἰκ. 26), φέρουσα προσκεκολλημένην πρὸς Ἀνατολὰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ. Ὁ ἐσωτερικός του χῶρος διαιρεῖται διὰ 0.50 μ. παχέος κτιστοῦ τοίχου τέμπλου, διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενῆς θύρας, εἰς δύο μέρη: τὸν ξυλόστεγον[1] κυρίως ναὸν πρὸς Δυσμάς, διαστάσεων 3.30 × 5.05 μ. καὶ τὸ ἱερὸν πρὸς Ἀνατολάς, μὲ τὴν ἁψῖδά του καλυπτομένην ὑπὸ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 26, τομή). Ἡ Ἁγία του Τράπεζα κατεσκευάσθη κτιστή, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἁψῖδος μέχρις ὕψους 1.08 μ. ἐνῷ χρέη προθέσεως ἐπιτελεῖ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοιγομένη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἁψῖδος (εἰκ. 26).

Ἡ εἰς τὸν ναὸν εἴσοδος γίνεται σήμερον διὰ μιᾶς μόνον ὀρθογωνίου θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παλαιότερον ὅμως ὑπῆρχον δύο ἄλλαι ἀκόμη εἴσοδοι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς μακρᾶς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ: μία κατὰ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ἄλλη μικρὰ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 26 καὶ 27). Σήμερον ἀμφότεραι αὗται εἶναι τειχισμέναι (εἰκ. 26).

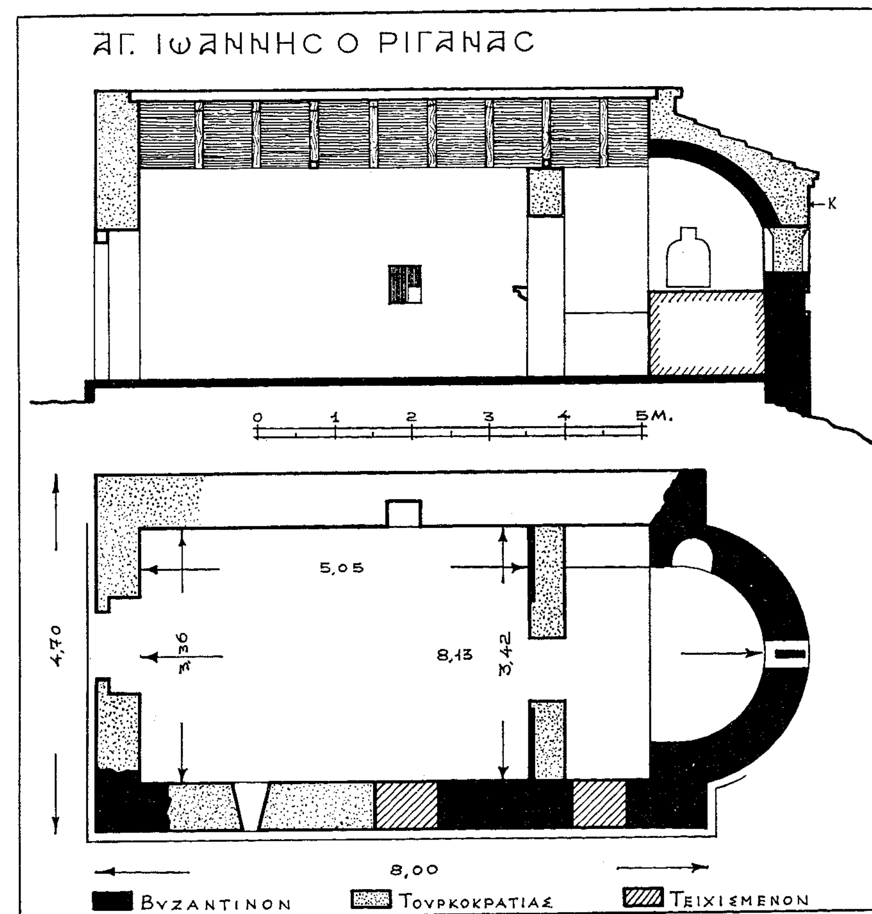
Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ φωτίζεται σήμερον ὑπὸ δύο μικρῶν παραθύρων: ἑνὸς στενοῦ (0.15 μ.) καὶ χαμηλοῦ, ἐν εἴδει τοξωτῆς θυρίδος (πολεμίστρας) (εἰκ. 26), καί ἑνὸς ἐπίσης στενοῦ διλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὸ μέσον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἀρχομένου 0.25μ. ἄνωθεν τῆς Ἁγίας Τραπέζης (εἰκ. 26).

Σύμμεικτα, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 69 - 70 καὶ Εὐαγγελίαν Κ. Φραγκιδάκη, Συμβολὴ εἰς Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1949, σ. 30. Ἐξωκκλῆσι τοῦ Ριγολόγου σώζεται εἰς τὴν περιφέρειαν Ρεθύμνης Κρήτης (Ἀλ. Κ. Χατζηγάκη, Ἐκκλησίες Κρήτης, Ρέθυμνον 1954, σ. 42). Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ἀφ᾿ ἑτέρου ὅτι κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τιμᾶται καὶ ὡς «*κλήδωνας*» ἀλλὰ καὶ ὡς «*φωταρᾶς*» λόγῳ τῶν μεγάλων πυρῶν, τὰς ὁποίας εἴθισται νὰ ἀνάπτουν καὶ νὰ ὑπερπηδῶσιν οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23ης Ἰουνίου πρὸς καῦσιν καὶ ἀφανισμὸν τῶν κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τοῦ ἔτους ἀφθονούντων κωνώπων, φορέων τῆς ἑλονοσίας. Βλ. περὶ «κλήδωνα» καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Κλήδωνες, Παρθενὼν Α΄, 1871-72, σ. 225.

Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπάρχουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἰδιαιτέρως συχνοὶ τοιοῦτοι εὑρίσκονται εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν (Γ. Μέγα, Ἑλλην. ἑορταὶ καὶ ἔθιμα, 1957, σ. 220, Σιτίστα Αἰτωλίας). Παραδείγματά των ἄλλα, ὡς μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ καθ. Ἀθ. Παλιούρας, εἶναι: ἡ τρίκλιτος βασιλικὴ Μάστρου Μεσολογγίου τοῦ 6ου αἰ. (Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22,1967, Χρονικὰ Β΄, σ. 323), ὁ παρὰ τὴν παλαιὰν γέφυραν τοῦ Ἀχελώου σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου ναὸς 18ου-19ου αἰ. τοῦ χωρίου Σπολάϊτα Ἀγρινίου, τὸ παρὰ τὴν Ἐρημίτσαν Ἀγρινίου ἐξωκκλήσιον 19ου αἰῶνος, ὁ πλησίον τοῦ Ἀστακοῦ Ἀκαρνανίας ναΐσκος 19ου αἰῶνος καὶ ἄλλος εἰς Παραχελωΐτιδα τῆς Αἰτωλίας (περ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἀρ. 48, Ἀπρίλιος 1970). Ἐπίσης κατὰ πληροφορίας τοῦ ἐκ Σάμου γέροντος Γεωργίου Κνήτη ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ, πανηγυρίζων τὴν 24ην Ἰουνίου, εὑρίσκεται πλησίον τοῦ κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου χωρίου Βουρλιῶτες.

[1] Ἡ στέγη του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓξ ξύλινα ζευκτά, ἐφ᾿ ὧν ἐπίστρωσις καλάμων καὶ κονιάματος, βαστάζουσα τὴν κεράμωσιν.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὁ μὲν βόρειος εἶναι κεχωσμένος ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος, ὁ δὲ νότιος βαίνει ἐπὶ ἐλαφρῶς (0.12) ἐξεχούσης κρηπῖδος. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι κατεσκευασμένος ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν διὰ

Εἰκ. 26. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

μεγάλων, λαξευτῶν ὀρθογωνίων λίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐκ κτηρίων τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης[1], ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ ἐκ μικροτέρων, ἀκανονίστων, πρακτικῶς ὀρθογωνίων ἢ καὶ πλακοειδῶν λίθων διατεταγμένων περίπου κατὰ ὁριζοντίας στρώσεις (εἰκ. 27, 29). Τόσον ὁ νότιος τοῖχος ὅσον καὶ ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐρειπωθέντες - ἴσως ὑπὸ σεισμοῦ - ἔχουσιν ἐν μέρει

[1] Λίθοι μεγάλοι διαστάσεων 0.40 × 1.23 μ., 0.86 × 0.40 μ.

ἀνακατασκευασθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον κατὰ τὰ ἄνω αὐτῶν μέρη. Τότε δὲ πιθανῶς θὰ ἠνοίχθησαν καὶ τὰ δύο μικρὰ παράθυρα : τὸ πολεμιστροειδὲς καὶ τὸ στενὸν δίλοβον τῆς ἀψῖδος. Δύο μόνον τμήματα τοῦ

Εἰκ. 27. Νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Παροῦσα κατάστασις.

παλαιοῦ ἀρχαίου τοίχου διετηρήθησαν, εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀγούσης εἰς τὸν κυρίως ναὸν θύρας καὶ 2) τὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας (εἰκ. 29). Συνάγω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὰ τμήματα ταῦτα ὑπάρξεως μεγάλων λίθων μεθ᾽ ὁριζοντίων πλίνθων πάχους 0.04 καὶ κονιάματος μεταξὺ τῶν λίθων (τοῦ λιθίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου, ὅπερ καλύπτει τὴν μίαν τῶν δύο τειχισμένων θυρῶν (εἰκ. 27), ὄντος μεταγενεστέρου). Παλαιότερον ἐπίσης τμῆμα τοίχου, ἂν καὶ μὴ τελείως ὁρατόν, λόγῳ ἀσβεστοχρίσεώς του, σώζεται καὶ εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τοῦτο εὐθὺς κάτω τοῦ παραθύρου παρουσιάζεται εἶδος διακοσμητικῆς ζῳφόρου, ὕψους 0.25μ., πλαισιουμένης ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ σειρᾶς ὁριζοντίων πλίνθων (εἰκ. 28). Τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀψῖδος μὲ τὸ στενὸν δίλοβον παράθυρον εἶναι προφανῶς μεταγενέστερον, φέρει δὲ ἐντειχισμένον ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸ γεῖσόν του τὸ μικρὸν

Εἰκ. 28. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

Εἰκ. 29. Νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

μαρμάρινον κιονόκρανον παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου, ὅπερ ἤδη ἀπεικονίσαμεν εἰς τὴν σελ. 94, εἰκ. 5 τοῦ παρόντος τόμου (εἰκ. 30).

Τὸ διασωθὲν παλαιότερον τμῆμα τοῦ ναοῦ ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους, προσεπιμαρτυρεῖ δὲ τοιαύτην παλαιότητα καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ του.

Εἰκ. 30. Τὸ μεταγενέστερον ἀνώτερον μέρος τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ ἐντειχισμένον παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόσμητον, πολὺ ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τέμπλον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι μὲν κτιστόν, φέρει ὅμως κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ τὰ ἑξῆς ἀξιοπρόσεκτα γλυπτὰ μέλη: ἀνὰ ἓν ἐκ λευκοῦ λίθου ἀνάγλυφον θωράκιον πλ. 0.68μ. ἑκατέρωθεν τῆς 0.82 στενῆς καὶ 2.15μ. ὑψηλῆς Ὡραίας Πύλης, στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου κοσμήτου ὕψους 0.095μ. (εἰκ. 31, 32), δι᾿ οὗ τὸ συνολικὸν ὕψος τοῦ κάτω μέρους τοῦ τέμπλου ἀποβαίνει 1.14μ. Ἐντὸς τῶν θωρακίων εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ μέσον ἀνάγλυφος, παχύς, ἰσοσκελὴς σταυρὸς τὰ τρία ἄνω σκέλη τοῦ ὁποίου καταλήγουσιν εἰς ἐξεχούσας

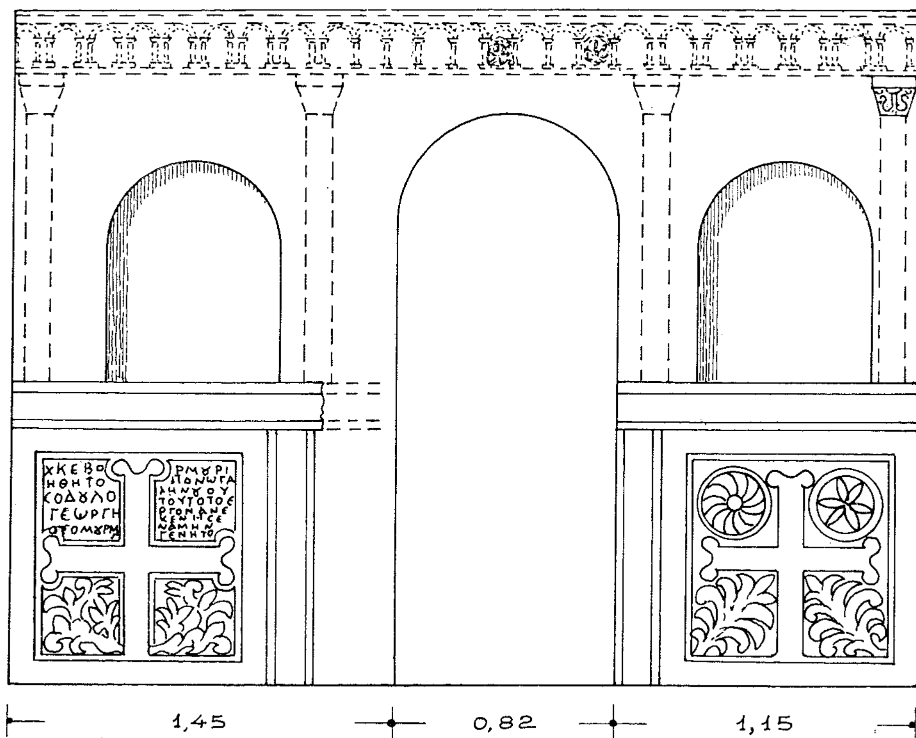

Εἰκ. 31. Τὸ νότιον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 32. Τὸ βόρειον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

σφαίρας, διαμέτρου 0.05μ., εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ πλαισίου καταλειπόμενα τέσσαρα ὀρθογώνια διαμερίσματα τὰ ἑξῆς θέματα : 1) εἰς τὸ νότιον θωράκιον (εἰκ. 31) ἄνω μὲν δωδεκάστροφον πυροστρόβιλον καὶ ἑξάφυλλον ἐντὸς κύκλου ῥόδακα, κάτω δὲ διαγωνίως πρὸς τὰ ἄνω διευθυ-

Εἰκ. 33. Ἡ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν μερικῇ ἀναπαραστάσει. Τὰ θωράκια γλυπτά, τὸ δὲ ἄνω μέρος αὐτῶν κτιστόν.

νόμενον φυλλοφόρον κλάδον. 2) Τὸ δὲ **δεύτερον**, βόρειον, θωράκιον (εἰκ. 32) φέρει εἰς μὲν τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, κατανεμομένην εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πίνακας, κάτω δ' ἐπιπεδόγλυφον φυτικὸν διάκοσμον ἐκφυόμενον ἀπὸ τῆς ῥίζης τοῦ σταυροῦ καὶ πληροῦντα ἁρμονικῶς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν δύο κάτω πινάκων. Τὸ ὑπεράνω τῶν θωρακίων νεώτερον, κτιστὸν τμῆμα τοῦ τέμπλου φέρει ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης ἥτις σημειωτέον δὲν εἶναι τοποθετημένη ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ὀλίγον νοτιώτερον αὐτοῦ (εἰκ. 33) — ἀνὰ μίαν ἀβαθῆ (0.15μ.) καὶ ἄνω ἡμικυκλικῶς ἀπολήγουσαν κόγχην, κατὰ δὲ τὴν Ν.Α. γωνίαν ὑψηλὰ καὶ

εἰς ὕψος 0.92 μ. ἀπὸ τοῦ κοσμήτου ἐντειχισμένον μικρὸν (0.10×0.15 μ.) λοξότμητον ἐπίθημα κιονοκράνου (εἰκ. 33), τοῦ ὁποίου ἡ κεκλιμένη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ τὸ βυζαντινὸν ἀνάγλυφον κόσμημα τῆς εἰκόνος 34. Λόγῳ τῆς θέσεώς του ταύτης εἶναι δυνατὸν τὸ κιονόκρανον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ εἰς κιονίσκον τοῦ παλαιοτέρου ἄνω μέρους τοῦ τέμπλου, ὅπερ θὰ παρέμεινε καὶ με-

Εἰκ. 34. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν κόσμημα.

τὰ τὴν διὰ κτιστοῦ τοίχου ἀντικατάστασιν τοῦ λιθίνου ἄνω μέρους αὐτοῦ. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄνω μέρος τοῦ παλαιοῦ τέμπλου θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο τεμάχια κοσμήτου, τὰ ὁποῖα περιεγράψαμεν εἰς τὰς σελίδας 98-99 καὶ εἰκ. 14, 15 τοῦ παρόντος τόμου, τοσούτῳ, μᾶλλον καθόσον τὸ μικρότερον ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ἀκόμη ὡς βαθμὶς τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τὸ μετὰ τοξυλλίων ἄλλωστε διακοσμητικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον φέρουν τὰ τεμάχια ταῦτα, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν τεθεῖσαν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ (μέσα 14ου αἰ.), διὸ καὶ ἀποκατέστησα τοῦτο εἰς τὴν ἐνταῦθα παρεχομένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 33).

Ἂς ἴδωμεν τώρα τί λέγει καὶ ἡ σχετικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 35, 36) :

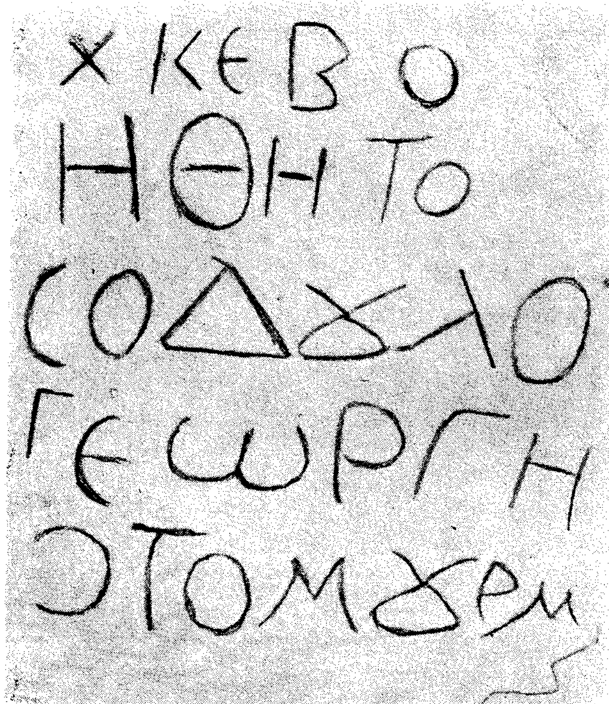
Ἀριστερὸς πίναξ :

Κ(ύρι)ε βο/ήθη το/σο δούλο Γεωργη/ο το Μουρμ/

Δεξιὸς πίναξ :

ρμουρι / Πόνῳ Γαλ/ηνοῦ οὗ/τοῦτο τὸ ἔ/ργον ἀν[ε]/κένησε/ν.

Ἀμὴν γένητο.

Εἰκ. 35. Ἡ ἐπὶ τῶν δύο πινάκων τοῦ βορείου θωρακίου κατανεμημένη κτητορικὴ ἐπιγραφή : ἀριστερὸς πίναξ.

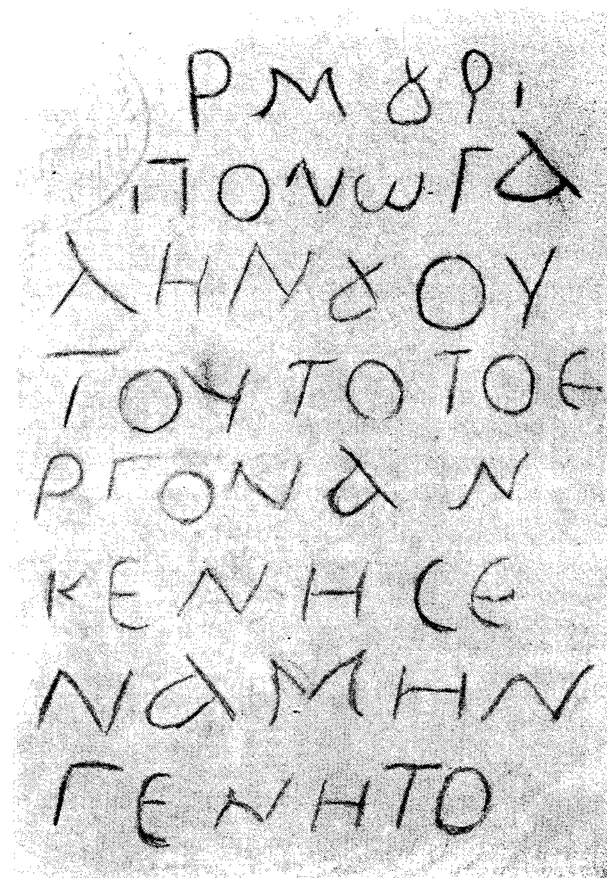
Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ ὀξυνουστάτου Ν. Α. Βέη κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὀλίγων παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς συλλογῆς Μαυροματίου.[1]

Ὡς ἐκ περισσοῦ σημειώνω, ὅτι ἡ ἐν τέλει ἔκφρασις *ἀμὴν γένητο* (=γένοιτο) ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[2].

[1] Δελτίον Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρείας 6, 1901, σ. 384, 389.

[2] Παραθέτω σχετικὰ παραδείγματα ἐξ ἐπιγραφῶν : Ἀττικῆς (C.I.G. 3 (2) ἀρ. 3536.3, 3544.2 : *ὁ γένοιτο ἀμήν*), Μικρᾶς Ἀσίας (IG 4 ἀρ. 8900 : *Γέννυτο, κ(ύρι)ε*

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς συνάγομεν α) ὅτι δωρητὴς τοῦ τέμπλου ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης καὶ β) ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτοῦ «ἀνεκαίνισεν» ὁ τεχνίτης Γαληνός. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαινίσεως προϋπάρχοντος ἀρχαιοτέρου τέμπλου, δι' ἣν ἐδαπάνησεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, ἢ μήπως τό «ἀνεκαίνισεν» ἐτέθη ἐπὶ τὸ λογιώτερον πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐξετέλεσεν; Καὶ ὁ μὲν τεχνίτης Γαληνὸς εἶναι ἄγνωστος ἕως τώρα, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ

Εἰκ. 36. Δεξιὸς πίναξ.

αὐτὸ καὶ διὰ τὸν Μουρμούρην, ὅστις ἀνήκει εἰς οἰκογένειαν ἐπανειλημμένως ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος μνημονευομένην. Οὕτω π.χ. ἀναφέρε-

Ἀμήν), Κρήτης (A. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Ἀθῆναι 1970, σ. 99, στ. 73 στ. 5/6 : *Ἀμὴν γένοιτο*).

ται ὡς Μητροπολίτης Κορίνθου κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ὁ Γαβριὴλ Μορμόριος[1] (κατὰ λογιώτερον βεβαίως τύπον τοῦ Μουρμούρης). Τὸ αὐτὸ ἐπώνυμον εὑρίσκεται ἐπίσης καὶ ἐπὶ βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος[2]. Ἰδίως ὅμως ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον τοῦτο ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰ. Οὕτω Μανουὴλ τις Μουρμούρας ἀναφέρεται τὸ 1245 ὡς κτήτωρ τοῦ ἐν Κρανιδίῳ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος[3]. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πιθανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας καὶ ἴσως ἀδελφοὶ[4] Ἰωάννης καὶ Γεώργιος Μουρμούρης μνημονεύονται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὁ μὲν Ἰωάννης εἰς τὰ ἑξῆς δύο, λατινιστὶ συντεταγμένα παραχωρητήρια πρὸς τὸν Νικόλαον Acciaiuoli, ἤτοι 1) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 10ην Μαΐου 1337 εἰς Γλαρέντζαν[5], εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς «διακεκριμένος ἀνὴρ» ("discretus vir,,) καὶ πρωτοβεστιάριος τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καὶ 2) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 16ην Ἰουλίου 1338 εἰς Νεάπολιν[6] τῆς Ἰταλίας, ὅπου οὗτος ἀναφέρεται ὡς οἰκονόμος ("magister massarius,,) τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας. Ὁ δὲ Γεώργιος Μουρμούρης ἀναφέρεται ὡς ταμίας (thesorieru) τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας εἰς ἔκθεσιν τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1361[7] τοῦ Νικολάου de Boiano περὶ τῶν κτημάτων τῆς Μαρίας de Bourbon εἰς τὸν Μορέαν. Ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, λοιπόν, πρέπει πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς, ὁπότε καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τέμπλου, διὰ τὸ ὁποῖον ἐχορήγησεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τοὺς πέριξ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος χρόνους[8].

[1] Joh. Alb. Fabricius, Bibliotheca Graeca, ἔκδ. 4η (J.S. Harler) τ. XI, Ἀμβοῦργον 1808, σ. 625.

[2] Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, Ἀθῆναι 1917, σ. 173, ἀρ. 663 καὶ V. Laurent, Les bulles métriques, Ἑλληνικὰ 6, 1933, σ. 82 ἀρ. 429.

[3] Γ. Σωτηρίου, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 194, ἔνθα ἡ χρονολογία διορθωτέα εἰς 1244 καὶ οὐχὶ 1245. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν (1244) σημειώνει ἐκ παραδρομῆς καὶ ὁ A. Bon, La Morée franque, Paris 1969, σ. 115,442 σημ. 1.

[4] Πρβλ. J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, Paris 1969, σ. 151 σημ. 55.

[5] J. A. Buchon, Nouvelles Recherches historiques, Paris 1845, I, σ. 60 καὶ II, σ. 71, 73, 79 καὶ 103. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 208 σημ. 1, 210 σημ. 6, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document II, σ. 33 στ. 8· βλ. καὶ σ. 35 στ. 38, 39, σ. 52 στ. 15.

[6] J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document III, σ. 57 στ. 10-11.

[7] J. A. Buchon, ἔ. ἀ. II, σ. 53, 72. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 240, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document VIII, σ. 151 στ. 2· βλ. καὶ σημ. 55.

[8] Ἐντεῦθεν προκύπτει καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ναὸς εἶναι ἀρχαιότερος τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ., ὡς ἤδη ὑπεδήλου καὶ τὸ περιγραφὲν σωζόμενον παλαιὸν τμῆμα τῆς τοιχοποιίας του (βλ. σ. 117).

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 126) ὅτι ἡ οἰκογένεια Μουρμούρη ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι καὶ τοῦ 17ου αἰ. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον[1] καὶ ἐκτὸς αὐτῆς[2], εἴτε ἀκριβῶς ὅμοιον, εἴτε καὶ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον[3]. Πόσον δὲ ἐπεκράτει εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἡ οἰκογένεια Μουρμούρη μαρτυρεῖ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἐπισκοπὴν Μεθώνης τοπωνύμιον τοῦ Μούρμουρα[4], τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', τοῦ 1212.

[1] Εἰς τὸ χειρόγραφον Par. 36, φ. 172 τοῦ 1455, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ Πελοποννήσου, ἀναφέρεται Νικωλάκης τις Μουρμούρις (J. Darrouzès, Obits et colophons, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον τ. Α', 1965, σ. 304). Ἐξ ἄλλου ἐκ Ναυπλίου κατάγονται οἱ ἐκ χειρογράφων τοῦ 16ου αἰ. παραδιδόμενοι ἀντιγραφεῖς α) «Κορνήλιος ὁ Ναυπλιεὺς τῶν Μουρμουρέων υἱὸς Ἀνδρέου» ἐργαζόμενος ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1550-1563 (M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 233 καὶ 234), β) «Ἰωάννης τῶν Μουρμουρέων ὁ ἐκ Ναυπλίας πόλεως» (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 180) — ὁ τελευταῖος οὗτος δύναται πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας ἐν Δόξῃ τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (ἀρ. 5) εἰκονιζόμενον εἰς στάσιν δεήσεως (M. Chatzidakis, Icônes de St. - Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut, Venise 1963, σ. 23 καὶ 27) —, γ) Ὁ «Νικόλαος Μούρμουρις ἐκ Ναυπλίου» ἐργαζόμενος καὶ οὗτος ἐν Βενετίᾳ γνωστὸς καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 353. Πρβλ. καὶ Μ. Λαμπρυνίδης, Ἡ Ναυπλία, β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1950, σ. 90-91). Τέλος ἐκ Ναυπλίου ἐπίσης κατάγονται οἱ Γεώργιος καὶ Μανόλης Μόρμορης, σκληρῶς ἀγωνισθέντες ἐναντίον τῶν Τούρκων (Μ. Λαμπρυνίδης, ἔ. ἀ.). Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Μανόλης, πάππος τοῦ ποιητοῦ Τζ. Βεντράμου, «στ' Ἀνάπλι ἦτον πλούσιος, σὲ βιὸς πολλὰ μεγάλος, εἰς τὸν Μορέα δὲν βρίσκετον ὡσὰν ἐκεῖνον ἄλλος. Κύρ Μανοὴλ εἶχε ὄνομα, Μούρμουρης ἡ γενιά του» (Τζ. Βεντράμου, Ἱστορία Φιλαργυρίας μετὰ τῆς Περηφανίας παρὰ Γ. Ζώρᾳ, ΕΕΒΣ 24, 1954, σ. 307 στ. 259-261, τοῦ 16ου αἰ.).

[2] Εἰς ἐκδοτήριον γράμμα τοῦ 1344 ἀναφέρεται σακελλάριός τις Μουρμουρᾶς τῆς Μητροπόλεως Σερρῶν (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 5, σ. 125, P. Papageorgiou, B.Z. 3, 1894, σ. 296 καὶ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 68). Εἰς Ζάκυνθον, ἐπίσης, καὶ ἐπὶ οἰκοσήμου εὐπατριδῶν τῆς Ἑνετοκρατίας (κῶδ. 17 Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρείας) ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον Μούρμουρας (βλ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. 6, 1909, σ. 471), ἐνῷ εἰς τὰ βιβλία τῆς παλαιᾶς ἀδελφότητος ἀναφέρεται εἷς Zuane Mormori κατὰ τὰ ἔτη 1556, 1558, 1562 καὶ 1567. Τέλος εἰς τὴν Κρήτην τὸ ἐπώνυμον αὐτὸ ἐφέρετο ὑπὸ δικηγόρου ἐξ Ἡρακλείου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Γεώργιος Χορτάτζης ἀφιέρωσε τὴν Ἐρωφίλην του.

[3] Γεώργιος τις Μουρμουριάρης ἀναφέρεται εἰς πωλητήριον ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1305, ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Σερρῶν (P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1946, σ. 47, Acte ἀρ. 7).

[4] Ἐπιστολὴ XV, 55, P.L. 2, CCXVI, στ. 583-584. Πβλ. καὶ A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 426.

ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΟΥ

Τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τῆς Ἰθώμης ἱδρυμένον χωρίον Μαυρομάτι χωρίζεται διὰ τῆς διασχιζούσης αὐτὸ καὶ πρὸς τὴν Ἀρκαδικὴν Πύλην ἀγούσης δημοσίας ἁμαξιτοῦ εἰς δύο ζώνας: μίαν ἀνωτέραν πρὸς Β., ἔνθα ἡ ἐκκλησία Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ καὶ παλαιότεραι οἰκίαι ὡς καὶ ἡ κρήνη τῆς Κλεψύδρας καὶ μίαν κατωτέραν. Τὸ ὅριον τῶν δύο τούτων ζωνῶν ἀποτελοῦσιν οἰκίαι παρατεταγμέναι κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ.

Αἱ ἐν λόγῳ οἰκίαι, νεώτεραι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι διώροφοι καὶ τριώροφοι, τοῦ ἄνω ὀρόφου εὑρισκομένου εἰς τὴν στάθμην τῆς ὁδοῦ, ἐπειδὴ ὁ δημόσιος δρόμος εἶναι χαραγμένος εἴς τινα ὀφρὺν τῆς κλιτύος. Ἡ κάτωθεν τοῦ ὁρίου τούτου περιοχὴ τῆς κλιτύος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰδιωτικὰ κτήματα τῶν Μαυροματαίων, πλήρη πυκνῶν δένδρων καὶ θάμνων (βάτων, ἀγρίων κορομηλιῶν, λυγαριῶν, πρίνων, κλπ.), βοηθοῦντος καὶ τοῦ ἐκ τῆς ὑπεράνω Κλεψύδρας χεομένου ὕδατος. Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὑπῆρχον εἰς τὸ ὑπήνεμον τοῦτο μέρος πλείονα κτίσματα, κυρίως ἐκκλησιαστικά, ὅθεν καὶ μέχρι πρό τινος ἡ τοποθεσία αὕτη ἐχαρακτηρίσθη ὡς «Καλογερικά».[1] Τινὰ τῶν κτηρίων τούτων, διατηρούμενα ἄλλα ἐν θεμελίοις καὶ ἄλλα εἰς ὕψος, σημειοῦνται ἐνδεικτικῶς ἤδη εἰς τὸν τοπογραφικὸν χάρτην τῆς Expédition Scientifique de Morée καὶ εἰς τὸ ἐπισυνημμένον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Οἰκονομάκη τοπογραφικὸν διάγραμμα. Τὰ ἐν λόγῳ κτήρια, μετὰ δυσκολίας προσιτὰ λόγῳ τῆς πυκνῆς βλαστήσεως, κατώρθωσα ἐν μέρει νὰ ἐκκαθαρίσω τὸ 1971 καὶ δημοσιεύω κατωτέρω ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ δυτικωτάτου.

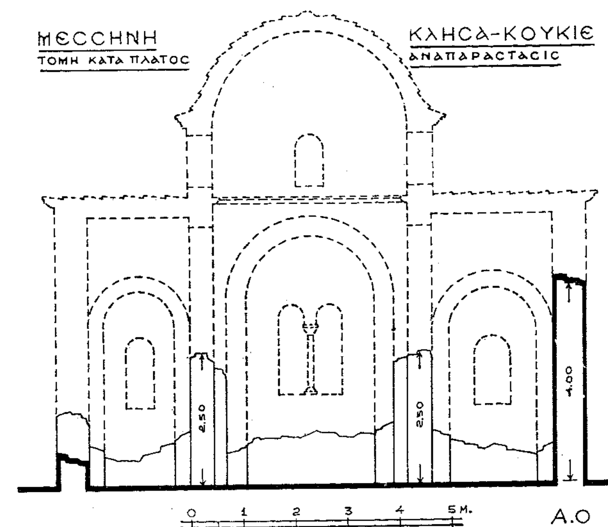
ΚΛΗΣΑ — ΚΟΥΚΙΕ

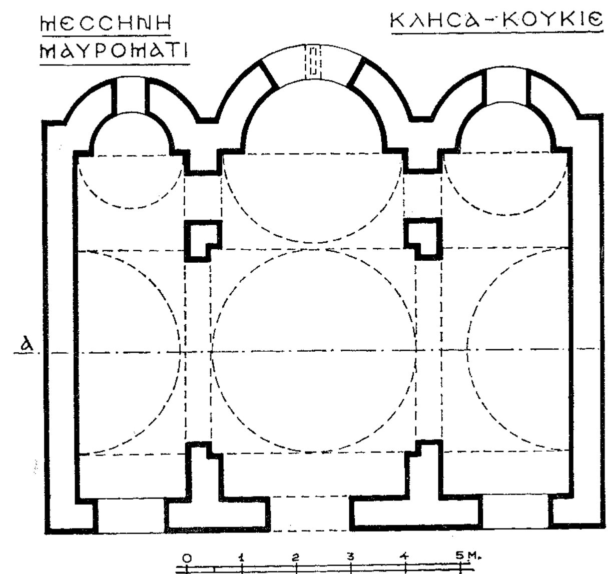
Τὸ κτήριον τοῦτο σημειούμενον ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Expédition[2] διὰ τοῦ γράμματος ο εὑρίσκεται εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Σταύρου Παπαβασιλείου, καλεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Κλησά - Κούκιε.[3] Τὸ κτήριον τοῦτο εἶναι κατε-

[1] Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται πράγματι ἤδη τὸ 1879 ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου Στ. Οἰκονομάκη, δημοσιεύσαντος ἐν Καλάμαις Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, σ. 46.

[2] Abel Blouet καὶ ἄλλοι, Expédition Scientifique de Morée, I, Paris 1831, πίν. 22.

[3] Ἡ λέξις Κούκιε εἶναι ἀλβανικὴ καὶ σημαίνει κόκκινος (πρβλ. G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der albanishen Sprache, Strassburg, 1891, ἐν λ. kuk = rot), ἑπομένος ὁ λαὸς τὴν ὠνόμασε Κόκκινη Ἐκκλησιὰ ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν ἐρυθρῶν πλίνθων, τὰς ὁποίας περιέχει ἡ τοιχοποιία της. Ἔχομεν ἄλλωστε παραδείγματα ἐκκλησιῶν ὀνομασθεισῶν ἐκ τοῦ πλινθίνου ὑλικοῦ των (Κόκκινη Ἐκκλησιὰ Βουλγαρελίου, Α. Ὀρλάνδος, Ἠπειρ. Χρονικὰ 2, 1927, σ. 153 - 169, Κόκκινη Ἐκκλησιά ἔξωθι τοῦ Γερακίου, Μ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεία τῆς Λακεδαίμονος,

Εἰκ. 37. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Κλησὰ-Κούκιε.

σκευασμένον δι' ἀρχαίων λίθων, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς Expédition εὑ-

Εἰκ. 38 Ὄψις ἀπ' Ἀνατολῶν τοῦ Ἱεροῦ, περιβαλλομένου ἀπὸ ὑψηλὰ δένδρα.

ρίσκοντο εἰς τὴν πλαγίαν του πλευρὰν πλείονα κιονόκρανα καὶ βάσεις λευ-

---

Λακωνικὰ Α', 1932, σ. 22. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustića Βουλγαρίας, B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 2). Ἡ ἀλβανικὴ αὕτη ὀνομασία προέρχεται ἐκ τῆς ἐποικήσεως Ἀλβανῶν ἐν Μεσσηνίᾳ, ὅπου ἐξηπλώθησαν οὗτοι ἀφοῦ διῆλθον τὸν Ἰσθμὸν ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1348-1380) (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά 3, 1926, σ 41. Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Α', 1961, σ. 26). Κατὰ τὸν Ἰω. Ποῦλον (Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν, εἰς Κορινθίαν, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 3, 1941-50, σ. 40-42) ἡ ἐποίκησις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1418 χρόνους, ὁπότε κατελύθη ἡ κυριαρχία τῶν Ἀλβανῶν εἰς Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου. Ἀναλυτικὸν κατάλογον τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἀλβανικῶν τοπωνυμίων παρέχουν οἱ D. Georgakas καὶ W. A. McDonald, Τοπωνύμια τῆς Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου, Πελοποννησιακὰ Στ', 1968, σ. 209 ἑ., ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ Κλίσια-Κούκια, οὐχὶ ἡ ἰδική μας, ἀλλὰ τῆς Πυλίας (σ. 313, ἀρ 8933).

κοῦ μαρμάρου καὶ πορφυροῦς λίθος μὲ ὡραῖα κυμάτια. Εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του πλησίον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον δὲν σώζεται, ὑπῆρχεν ἓν σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ πλείονα ἰωνικά. Μετὰ τὸν ἐνεργηθέντα καθαρισμὸν τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐνεφανίσθη, ὡς ἡ παρατιθεμένη κάτοψις αὐτοῦ δεικνύει (εἰκ. 37). Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς

Εἰκ. 39. Δυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ Κλησὰ-Κούκιε.

κατόψεως ταύτης πρόκειται περὶ τρικλίτου ναοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, διαστάσεων 10,2 × 8,38 μ., ἕκαστον κλῖτος τοῦ ὁποίου καταλήγει πρὸς Ἀν. εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μέση, μεγαλυτέρα, τῶν ἄλλων, ἔχει διάμετρον 2,50 μ. καὶ ἐλαφρὰν ὑπερύψωσιν, διετρυπᾶτο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ διλόβου παραθύρου ἐνῶ αἱ ἄκραι ὑπὸ μονολόβου (εἰκ. 38). Τὰ κλίτη εἶναι ἀνισοπλατῆ· διότι ἐνῷ τὸ βόρειον ἔχει πλάτος 1,95 μ. τὸ νότιον μετρεῖ 2,30 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη πλάτους προκύπτει πιθανῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ νότιος τοῖχος, μετρηθεὶς ὑψηλότερον, ἔχει πολὺ ἀποκλίνει τῆς κατακορύφου λόγῳ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ἀναπτυχθέντος δένδρου συκῆς, τὸ ὁποῖον ἐπέφερε τὴν ἀπόκλισιν αὐτὴν καὶ ἑπομένως τὴν διεύρυνσιν τοῦ κλίτους.

Ἕκαστον κλίτος φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν θύραν εἰσόδου ἀνοίγματος

1,20 (τὸ βόρειον) (εἰκ. 39), συγκοινωνεῖ δὲ πρὸς τὸ μέσον διὰ τοξωτῆς θύρας πλάτους 0.75—0.80 μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 40). Νάρθηκος

Εἰκ. 40. Ἄποψις τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτω ἀριστερὰ κεχωσμένη ἡ θύρα συγκοινωνίας τοῦ ἄκρου πρὸς τὸ μέσον κλῖτος.

λείψανα δὲν εὑρέθησαν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο τοιούτου, ὡς ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς πλείστους ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς[1] (εἰκ. 41).

[1] Ναοὶ ἄνευ νάρθηκος: Ἀσώματος καὶ Ἅγ. Νικόλαος Πλάτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-9, πίν. XI, XV), Ἅγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης (ἔ. ἀ. πίν. XI), ναὸς Μεταμορφώσεως Ἀθηνῶν (Εὑρετ. Β΄, σ. 75 εἰκ. 71), Ἅγ. Ἰω. Θεολόγος Ἀθηνῶν (δικιόνιος) (Εὑρετ. Β΄, σ. 74 εἰκ. 68), Ἅγ. Ἰω. Καρέας Ἀθηνῶν (Εὑρετ. Γ΄, σ. 157 εἰκ. 208), Ἅγ. Νικόλαος Κάτω Λιοσίων (Εὑρετ. Γ΄, σ. 215 καὶ 258), Ἅγ. Μιχαὴλ Συννάδων Σκοπέλου (ΑΔ 19, 1964, Χρον. σ. 288, 289 καὶ 292), Λαμπαδιστὴς Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου, εἰκὼν ἔναντι σ. 108), Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (A. Rachénov, Les églises de Mésemvrie, σ. 97, εἰκ 53, Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tasić, Glasnic Scop. III, καὶ 1928, σ. 83, A.

Ὁ ναὸς ἐκαλύπτετο κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα αὐτοῦ διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν βαινουσῶν παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα αὐτοῦ. Κατωτέρω ὅμως φαίνεται ὅτι ἐστεγάζετο διὰ τρούλλου, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐν τετραγώνῳ ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους ὕπαρξις τεσσάρων γαμματοειδῶν πεσσῶν (μὲ ἐξωτερικὰς διαστάσεις τοῦ γάμμα 0.80 καὶ 0.90 μ.), διατηρουμένων μέχρις ὕψους 2.50 μ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι τὸ δυτικὸν τμῆμα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐστεγάζετο δι᾽ ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τοῦ ὁποίου ὡς ἀνατολικὸν μὲν σκέλος ἐχρησίμευεν ἡ πρὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ καμάρα, ὡς δυτικὸν δὲ βραχυτέρα καμάρα τοποθετημένη μεταξὺ τῶν δυτικῶν πεσσῶν, οἵτινες στηρίζουν τὸν τροῦλλον. Πρόκειται ἑπομένως περὶ σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ. Ὁ τροῦλλος θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο κυλινδρικὸς ἀφοῦ τοιού-

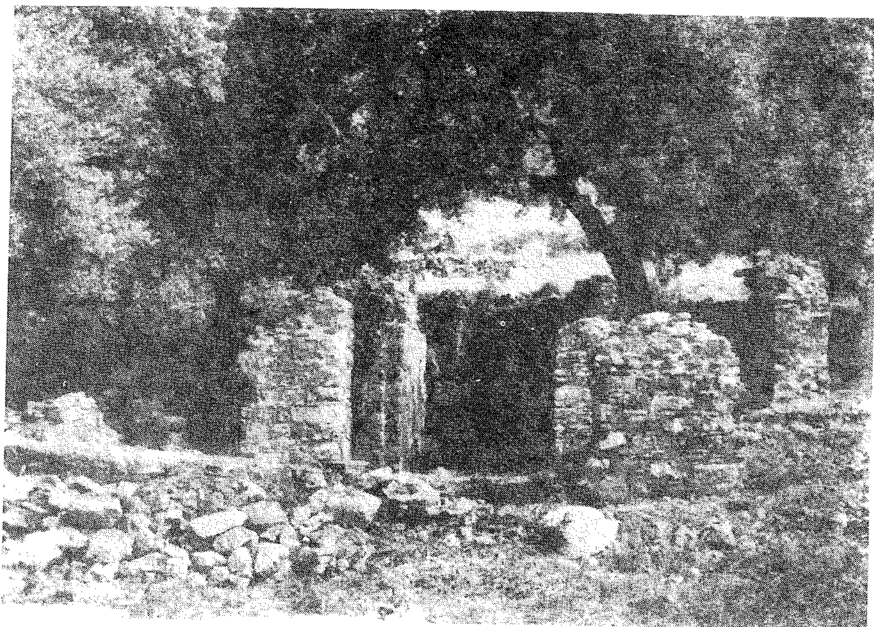

Εἰκ. 41. Κλησὰ - Κούκιε. Δυτικὴ ἄποψις.

Mavrodinov, L' église à nef unique et l' église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 75. Ὁ αὐτὸς καὶ ἐν Atti del V Congr. Intern. di Studi Bizantini, πίν. 68 II).

τον σχῆμα τρούλλου συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ[1].

Ὁμοίαν διάταξιν ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ τρούλλου, ὡς εἶναι

Εἰκ. 42. Κλησὰ-Πόρτη. Ἄποψις ἀπὸ δυσμῶν (φωτογραφία τοῦ 1960).

ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Κλησὰ - Κούκιε[2], παρουσιάζει καὶ ὁ ἔξωθι τῶν τειχῶν καὶ

[1] Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουν οἱ ναοί: Σκριποῦ (Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1931, σ. 130 εἰκ. 10), Ἅγ. Γερμανὸς Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζ. καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ (Νύκλι) Τεγέας (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 146 εἰκ. 7 καὶ Σπ. Λάμπρος, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. ΣΤ΄, σ. 901), Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (ΑΒΜΕ τ. Θ΄, σ. 7 εἰκ. 4, σ. 10 εἰκ. 7), Ἅγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας (A. Rachénov, Les églises de Mésemvrie, Sofia 1932, σ. 89-98), οἱ ναοὶ Ἁγ. Ἀθανασίου Γερακίου (Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1964, εἰκ. 198), Ἁγ. Σώζοντος Γερακίου (G. Millet, L'école grecque, εἰκ. 91), ὁ ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Σκάλας (Ἀλάϊμπεη) Λακωνίας (G. Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 128 καὶ Μ. Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Λακεδαίμονος, Λακωνικὰ 1932, σ. 29), Ἅϊ-Στράτηγος Μπουλαριῶν Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, 1964, εἰκ. 2), Ἐπισκοπὴ Μάνης (Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 84 εἰκ. 5), ναὸς Ζούρτσας (G. Millet, ἔ. ἀ.), Ἅγ. Παῦλος στὴ θάλασσα, Κρήτης (Κ. Λασσιθιωτάκης, Κρητ. Χρον. ΚΓ΄ (1971) σ. 102, εἰκ. 102).

[2] Ἡ ὀρθὴ παλαιὰ ἀλβανικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος, ὡς μὲ ἐβεβαίωσαν ἀλβανομαθεῖς, εἶναι: Κλίσιε-Κούκιε, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ Μαυροματίου τὴν ἐξηλλήνισαν εἰς Κλησὰ - Κούκιε, διατηρῶ καὶ ἐγὼ τὴν τελευταίαν ταύτην.

εἰς ἀπόστασιν 10΄ πρὸς Β. τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἐπὶ τῆς πρὸς Μεγαλόπολιν ἀγούσης καὶ τοὺς πρόποδας τῆς Ἰθώμης ἀκολουθούσης ὁδοῦ κείμενος ἐρειπωμένος ναός, ὁ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομαζόμενος Κλησὰ - Πόρτη, λόγῳ βεβαίως τῆς πρὸς τὴν εἰρημένην Πύλην γειτνιάσεώς του.

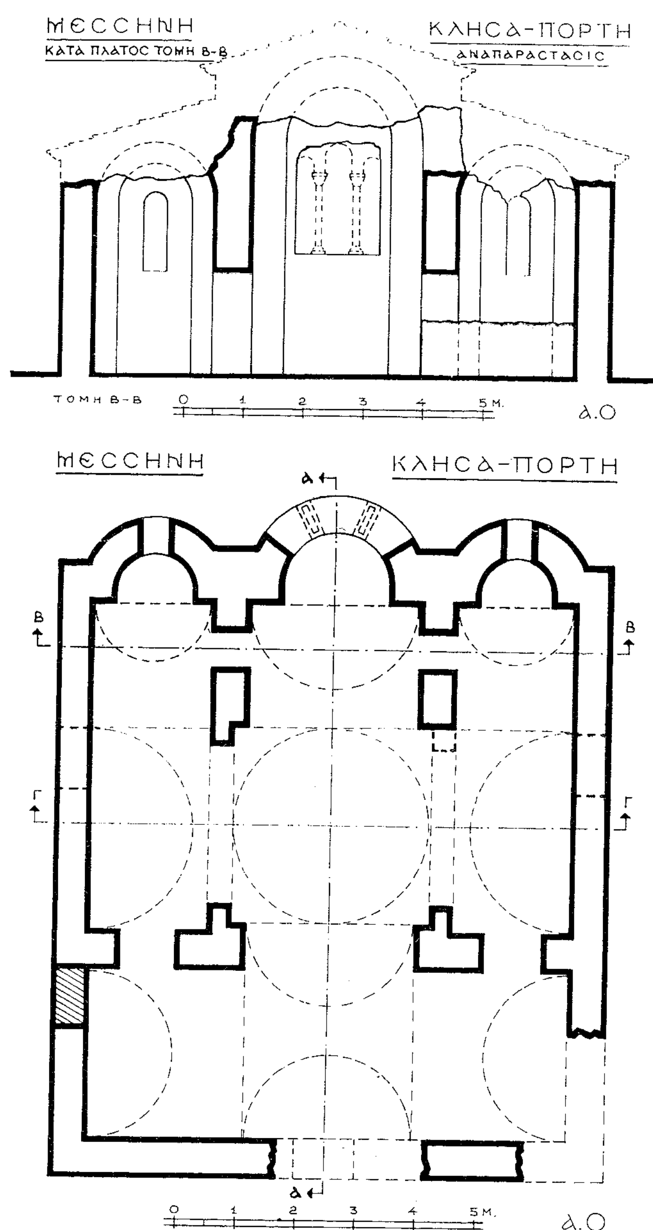
ΚΛΗΣΑ—ΠΟΡΤΗ

Ἡ ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ ὀλίγον κάτωθεν τῶν ἄριστα διατηρουμένων τειχῶν τῆς Μεσσήνης ἐκτισμένη ἐκκλησία[1] αὕτη, ἂν καὶ πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἠρειπωμένη (εἰκ. 42) διατηρεῖ ἐν τούτοις μερικοὺς τοίχους της μέχρις ὕψους τεσσάρων καὶ πλέον μέτρων ἀλλ' ἔχει πολλαχῶς ἐπιχωσθῆ, ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς κλιτύος διὰ τῶν βροχῶν καταρρευσάντων χωμάτων. Τὸ σύνολον τοῦ ἐρειπίου, μὲ τὰς ὑψηλὰς καὶ φουντωτὰς δρῦς καὶ τοὺς πρίνους ποὺ τὸ περιβάλλουν καὶ τὸ σκεπάζουν, δὲν στερεῖται γραφικότητος ἀκόμη δὲ καί τινος μυστηρίου. Λυπηρὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐσχάτως ἓν τῶν διαμερισμάτων του χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ἀχύρων κατοίκου τινος τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαυρομάτι.

Τὸν ναὸν ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὸ 1960, ἀνέλαβον δὲ τότε, τῇ βοηθείᾳ καὶ τοῦ συνοδεύοντός με Γεωργίου Δεσποίνη, καὶ τὸν ἐκ τῶν χωμάτων μερικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἐπιτύχω τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῆς κατὰ πλάτος αὐτοῦ τομῆς. Ὡς δ' ἐκ τῶν σχεδίων τούτων φαίνεται πρόκειται περὶ περίπου τετραγώνου τρικλίτου ναοῦ μετὰ νάρθηκος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 9.20×10.30 μ. τοῦ ὁποίου ἕκαστον κλῖτος καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν, καλῶς διατηρουμένην ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἁψῖδα ἱεροῦ. Πῶς ἀκριβῶς ἦτο διαμορφωμένη ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ δὲν γνωρίζομεν· διότι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ 8×2.71 μ. εὗρος νάρθηκος (ἐσωτερικῶς μετρουμένου) ἔχει καταρρεύσει εἰς ἀρκετὸν μῆκος, φαίνεται ὅμως πιθανώτατον, ὅτι θὰ ἦτο ἀρχικῶς συνεχής, διακοπτόμενος μόνον ἐν τῷ μέσῳ ἤτοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὑπὸ μιᾶς μόνης θύρας εἰσόδου. Δὲν ἀποκλείεται ἐν τούτοις νὰ ἠνοίγετο καὶ ἄλλη θύρα ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, ἥτις σήμερον ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου καταρρεύσει (εἰκ. 42). Πάντως διακρίνεται ἀσφαλῶς σήμερον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς του ἡ ἄλλοτε ὕπαρξις θύρας ἀνοίγματος 0.88 μ., ἥτις ἀργότερον ἐτειχίσθη.

Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐπικοινωνία ἐγίνετο διὰ τριῶν θυρῶν ἀνοιγομένων ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὸν νάρθηκα ἀπὸ

[1] Ἡ ἐκκλησία αὕτη δὲν σημειοῦται εἰς τὸ γενικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, τὸ ὁποῖον παρέσχε τὸ 1831 ἡ Expédition Scientifique de Morée (πίν. 22).

Εἰκ. 43. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς Κλησὰ-Πόρτης.

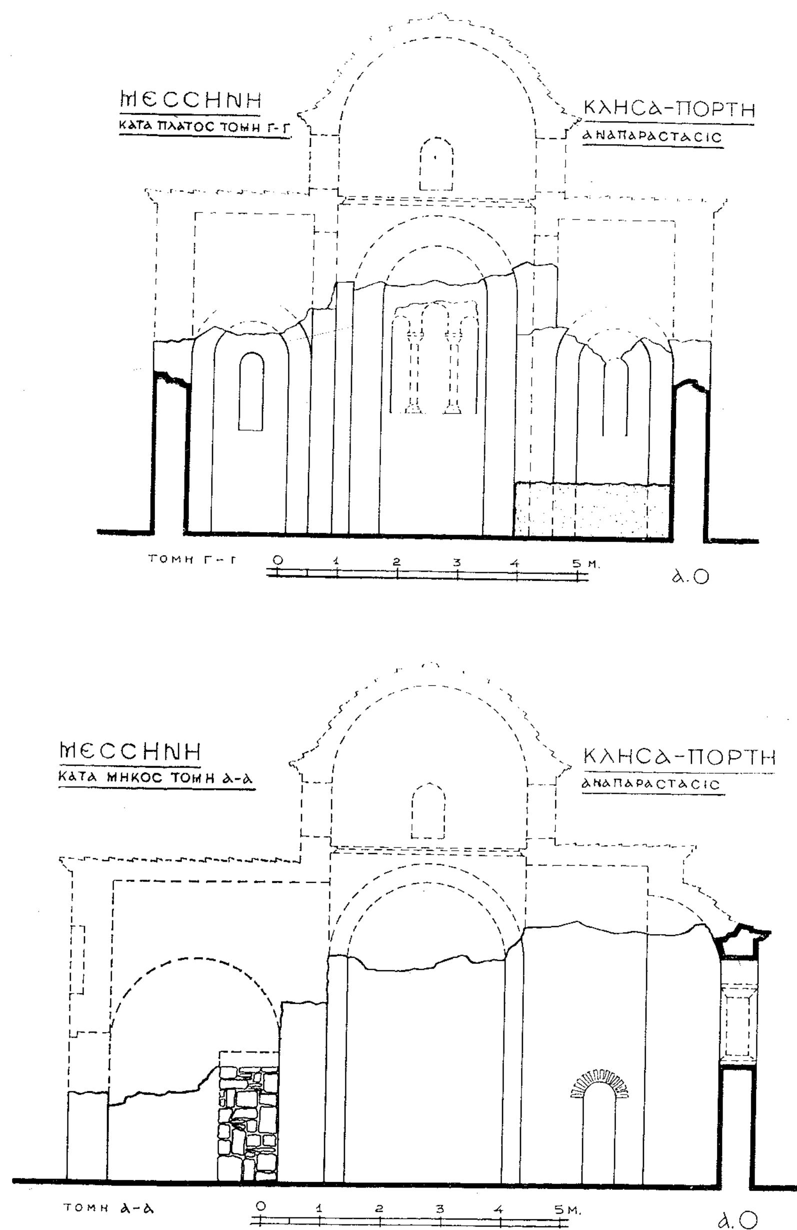
τοῦ κυρίως ναοῦ τοίχων τῶν κλιτῶν. Καὶ αἱ μὲν δύο πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἄγουσαι θύραι ἔχουσιν ἀντιστοίχως ἄνοιγμα 0.90 μ. ἡ βόρειος καὶ 0.97 μ. ἡ νοτία, ἐνῷ ἡ τοῦ μέσου κλίτους ἐσχημάτιζεν ἴσον περίπου πρὸς τὸ τοῦ κλίτους τούτου ἄνοιγμα.

Τὰ δύο πλάγια κλίτη, ὁλικοῦ μήκους 5.50 μ. καὶ πλάτους 1.95 μ. ἐκαλύπτοντο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας, ἥτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διακρίνονται ὅμως σαφῶς αἱ γεννήσεις αὐτῆς εἰς ὕψος 3.40 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Τὰ κλίτη ἔφερον κατὰ τὰς ἐξωτερικάς των πλευρὰς ἀνὰ ἓν παράθυρον· τοῦ νοτίου ἐξ αὐτῶν διακρίνεται σαφῶς μία παραστὰς εἰς ἀπόστασιν 2.60 μ. ἀπὸ τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 44).

Ἀμφότερα τὰ πλάγια κλίτη καταλήγουν εἰς ὑπερυψωμένας ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας διατρυπωμένας ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου. Πρὸς τὸ μέσον κλῖτος συνεκοινώνουν τὰ πλάγια ἀφ' ἑνὸς διὰ μικρᾶς τοξωτῆς θύρας πλάτους 0.62μ. καὶ ὕψους 1.70μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερὸν (εἰκ. 45) ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ μεγάλων, κατὰ μῆκος βαινόντων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων πλάτους 0.43 μ., ἅτινα μετὰ τῶν ἄκρων τῶν καλυπτουσῶν τὸ μέσον κλῖτος καὶ τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος κατὰ μῆκος καμαρῶν, ὑπεβάσταζον πιθανώτατα τροῦλλον ἐσωτερικῆς διαμέτρου ± 3.30 μ. Ὁ μὴ σωζόμενος πλέον τροῦλλος οὗτος θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικός, ἀκολουθῶν τὸν κανόνα τῆς πρὸς τὰς κυλινδρικὰς ἀψῖδας τοῦ ἱεροῦ ὁμοιομόρφου διαπλάσεως.

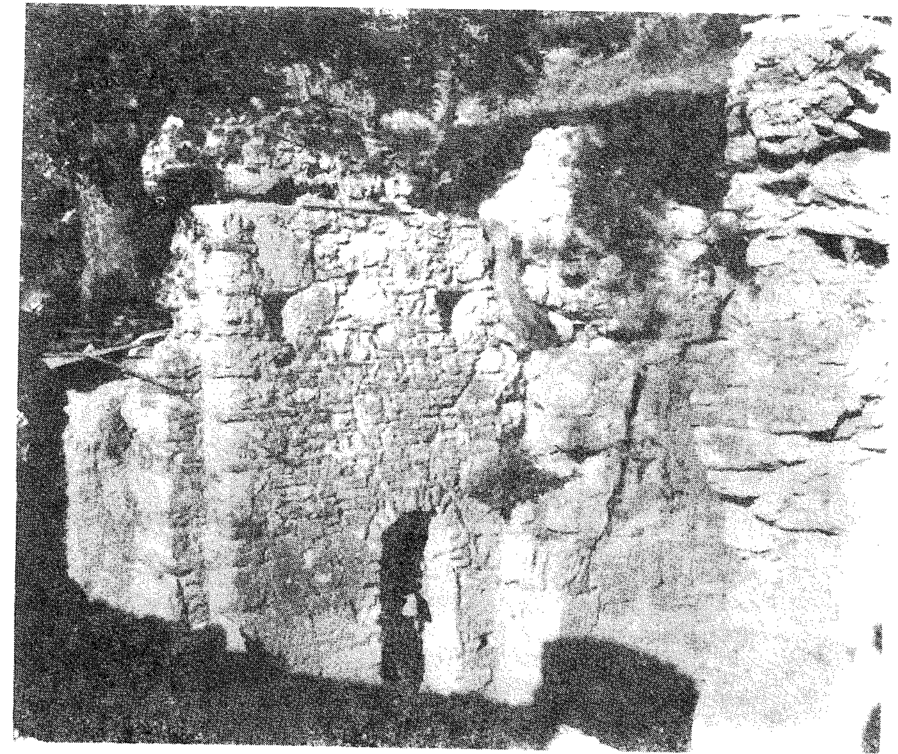
Τὸ μέσον κλῖτος, πλάτους 2.68 μ. καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ὑπερυψωμένην ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, διαμέτρου 1.75 μ. καὶ βέλους 1.17 μ. τῆς ὁποίας ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου πιθανώτατα παραθύρου, σήμερον κατεστραμμένου (εἰκ. 44). Τῆς κόγχης ταύτης σώζεται ἐν μέρει τὸ καλύπτον αὐτὴν τεταρτοσφαίριον, τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ γεννήσεις εἰς ὕψος 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Διακρίνεται δ' ἐπίσης ἐπὶ τῆς εἰκόνος 45 καὶ ὁ ἐσφηνωμένος κορμὸς μεγάλης κοκορεβιθιᾶς, ὅστις ἔχει διαρρήξει τὴν συνοχὴν τῶν τοίχων καὶ ἀπειλεῖ νὰ κρημνίσῃ ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ. Εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης εὑρέθη ἡ βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἀποτελουμένη ἐκ μαρμαρίνου ραβδωτοῦ ποδὸς ἀρχαίου περιρραντηρίου (εἰκ. 46), ὕψους 0.70 καὶ κάτω διαμέτρου 0.35 μ. Τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἑκατέρωθεν μικρὸν τμῆμα τῶν γεννήσεων. Ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ μήκους 2.16μ. διεκόπτετο ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος τρούλλου, θὰ συνεχίζετο ὅμως μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος πιθανώτατα πρὸς Δυσμὰς καὶ εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος.

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῶν τομῶν (εἰκ. 43,44) τοῦ ναοῦ προκύπτει ὡς πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι οὗτος θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου. Τοῦ σταυροῦ τούτου τὸ μὲν ἀνατολικὸν σκέλος κατελάμβανε τὸ κυρίως ἱερὸν καταλῆγον εἰς τὴν ἡμικυλινδρι-

Εἰκ. 44. Κλησὰ-Πόρτη. Τομαὶ κατὰ πλάτος (ἄνω) καὶ κατὰ μῆκος (κάτω).

κὴν κόγχην, τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος ἔφθανον μέχρι τῶν ἀντιστοίχων ἐξωτερικῶν τοίχων, τὸ δὲ δυτικὸν θὰ κατελάμβανε τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος. Τέλος τὰ συμπληροῦντα τὸ ἐγγεγραμμένον σχέδιον πλάγια παραπληρωματικὰ διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο τὰ μὲν ΒΑ. καὶ ΝΑ. διὰ καμαρῶν

Εἰκ. 45. Κλησὰ-Πόρτη. Ὄψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας (σημερινὴ κατάστασις). Διακρίνεται καὶ ἡ ἀναπτυχθεῖσα κοκορεβιθιά.

αἵτινες ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ΒΔ. καὶ ΝΔ. διὰ καμαρῶν βαινουσῶν καθέτως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένου οὕτω εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ λεγομένου σταυρεπιστέγου τύπου[1].

[1] Ἡ σταυρεπίστεγος κάλυψις εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ εἰς νάρθηκας σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν : π.χ. ναὸς Ἁγ. Γερμανοῦ Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Μεταμόρφωσις Κορωπίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Θ', 1961, εἰκ. 9), Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης (ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, εἰκ. 2), Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν 11ου αἰ. (Michel-Struck, Ath. Mit. 31, 1906, εἰκ. 1, 2, 4), Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Χώνικα, ἀρχαὶ 12ου αἰ. (A. Struck, Ath. Mit. 34, 1909, πίν. IX), Ἁ-

Ὁ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἱστάμενος τροῦλλος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικὸς δεδομένου ὅτι κατὰ κανόνα ἡ διάπλασίς του ἠκολούθει τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 46. Ποὺς ἀρχαίου μαρμαρίνου περιρραντηρίου χρησιμεύσαντος ὡς βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐντὸς τοῦ νάρθηκος συνέχισις τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ· τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς τὸν κάτωθεν καὶ πρὸς Β. τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[1], ὁ τροῦλλος τοῦ ὁποίου παρουσιάζει πρόσθετον στήριξιν διὰ σφενδονίων.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν ἡ περιγραφεῖσα διάταξις εἶναι ἡ ἀρχική. Δὲν ἀποκλείεται δηλ. ὁ τροῦλλος, τόσον ἐνταῦθα, ὅσον καὶ τῆς Κλησὰ-Κούκιε νὰ προσετέθη ἀργότερον ἐπὶ μιᾶς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας αἱ καμάραι ἔβαινον συνεχῶς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ μέχρι τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος. Ἡ προσθήκη τοῦ τρούλλου τούτου ἐπέβαλε τὴν κατάργησιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν.

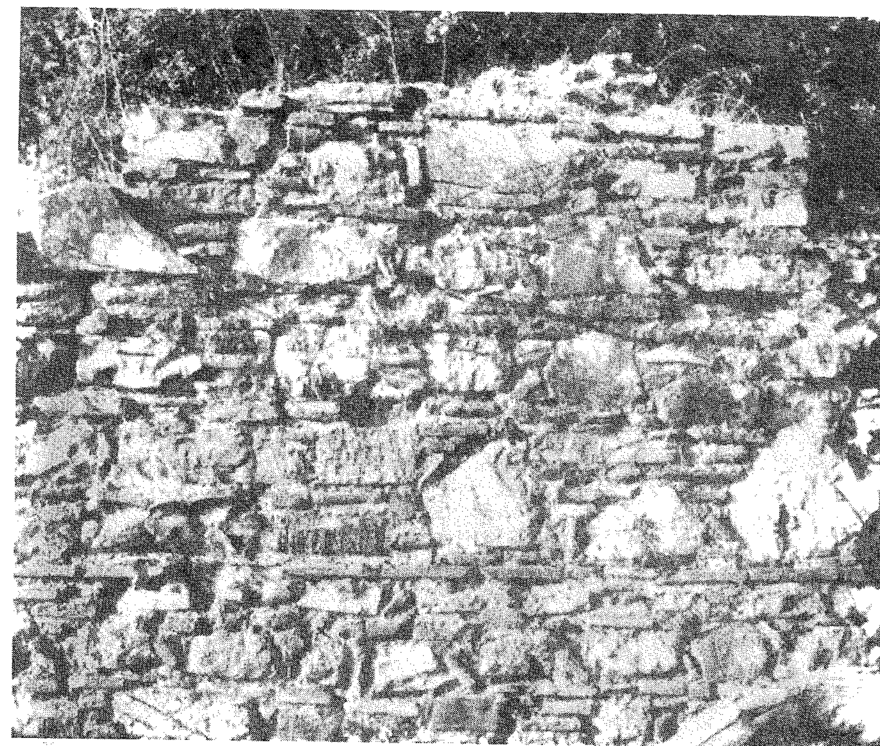
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοποιίαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 47), αὕτη ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων μὲν λίθων ἀλλὰ καθ' ὁριζοντίους καὶ περίπου ἰσοϋψεῖς δόμους τεταγμένων χωριζομένους δι' ὁριζοντίων σειρῶν ὀπτοπλίνθων, πάχους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.02 ἕως 0.025μ. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλαι τετράγωνοι πλίνθοι ἐν τῷ ναῷ 0.28 × 0.28 καὶ πάχους 0.035 μ., φέρουσαι διαγωνίους χαραγάς. Σημειοῦμεν ἐν τέλει, ὅτι ὀδοντωτὴ ταινία περιθέει ἄνω τὴν μέσην ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐτὴ περίπου χαλαρὰ τοιχοποιία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κλησὰ - Κούκιε, ἥτις, ἔχουσα τὸν αὐτὸν καὶ ἡ Κλησὰ - Πόρτη, ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμον, ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, θὰ εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος, ἀναγομένη καὶ αὐτὴ εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους καὶ πιθανῶς εἰς τὸν 11ον ἢ τὸ πολὺ τὸν 12ον αἰῶνα.

για Μονὴ Ἀργολίδος, μέσων 12ου αἰ. (A. Struck, αὐτόθι πίν. XI). Μονὴ Ὁσ. Μελετίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 59, εἰκ. 12), Ταξιάρχης Καλυβίων Καρύστου, 1150 (Ν. Μουτσόπουλος, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελ. 8, 1961, σ. 233), Προφήτης Ἠλίας Κονιδίτσης Λακωνίας (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἑλληνικὰ 15, 1957, σ. 94), Ταξιάρχης Μεσαριᾶς Ἄνδρου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Η', 1955-56, σ 28). Πρβλ. καὶ Γ. Δημητροκάλλην, Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Β', 1964, σ. 196 ἑ.

1. Εὑρετήριον Μεσ. Μνημείων Ἑλλάδος τεῦχ. Β', 1929, σ. 74 εἰκ. 68.

ΜΕΓΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

Ὀλίγον ἀνατολικώτερον τῶν ἀνωτέρω διεκρίνετο ἐν μέσῳ πυκνῆς βλαστήσεως μέγα ὀρθογώνιον βυζαντινὸν κτήριον βαῖνον ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, τὸ ὁποῖον μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατώρθωσα νὰ ἀποκαλύψω καὶ

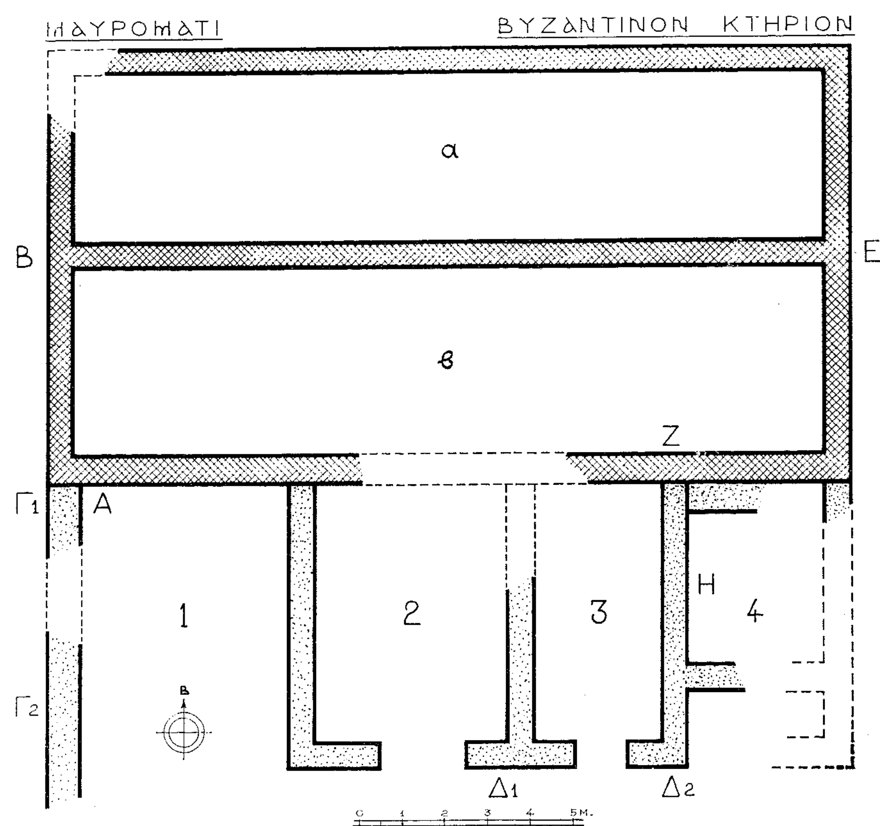

Εἰκ. 47. Τοιχοποιία τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Κλησὰ - Πόρτης. Ἄνω δεξιὰ διακρίνεται τὸ ἄνοιγμα παραθύρου.

νὰ ἀποτυπώσω (εἰκ. 48). Τοῦ κτηρίου τούτου τοῖχοι τινὲς διατηροῦνται εἰς μέγα ὕψος, ὡς π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία εἰς ὕψος 6 μ. (εἰκ. 51) καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ εἰς ὕψος 2.50 μ. (εἰκ. 52).

Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κάτοψις παρουσιάζει μέγα ὀρθογώνιον μήκους 19μ. καὶ πλάτους 9.60 μ., τὸ ὁποῖον διαιρεῖται κατὰ μῆκος διὰ τοίχου πάχους 0.65 μ. εἰς δύο περίπου ἰσοπλατῆ κλίτη, ἐξ ὧν τὸ βόρειον ἔχει ἐσωτερικὸν πλάτος 4.60 μ., τὸ δὲ νότιον 4.40 μ. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ κτίσματος τούτου δὲν διατηρεῖται καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μῆκος, ἀλλὰ διακόπτεται εἰς τὸ μέσον εἰς μῆκος, 6-7 μ. (εἰκ. 50). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι πάχος 0.65 μ. Τὰ δύο ταῦτα

στενομήκη διαμερίσματα δὲν παρουσιάζουσι θύραν ἐπικοινωνίας, διότι ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος σώζεται συνεχής. Μία ἢ δύο ἴσως θύραι εἰσόδου εἶναι πιθανὸν νὰ ἠνοίγοντο εἰς τὸ ἐλλεῖπον μέσον τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Εἰκ. 48. Κάτοψις τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ κτηρίου.

Ἰδιατέρως ἐνδιαφέρουσα παρουσιάζεται ἡ τοιχοδομία τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ κτηρίου, ἀνατολικῆς (εἰκ. 49) καὶ δυτικῆς (εἰκ. 52, 53 καὶ 54) καὶ τῶν παρὰ τὰς γωνίας σωζομένων τμημάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 50, 51) διότι εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων κατὰ τὰς γωνίας καὶ περαιτέρω δι᾿ ὀρθίων ὀρθογωνίων λίθων τοποθετημένων κατ᾿ ἀποστάσεις καὶ σχηματιζόντων πιθανώτατα σταυρούς, ἀναλόγους πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους συνηντήσαμεν εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ νεκροταφείου (βλ. σ. 105). Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κτηρίου ἀγνοῶ. Πάντως ἀργότερον προσεκτίσθησαν εἰς τὸν νότιον τοῖχον του καθέτως τὰ ὑπ᾿ ἀριθμοὺς 1, 2, 3 καὶ 4 διαμερίσματα, ἐκτελεσμένα

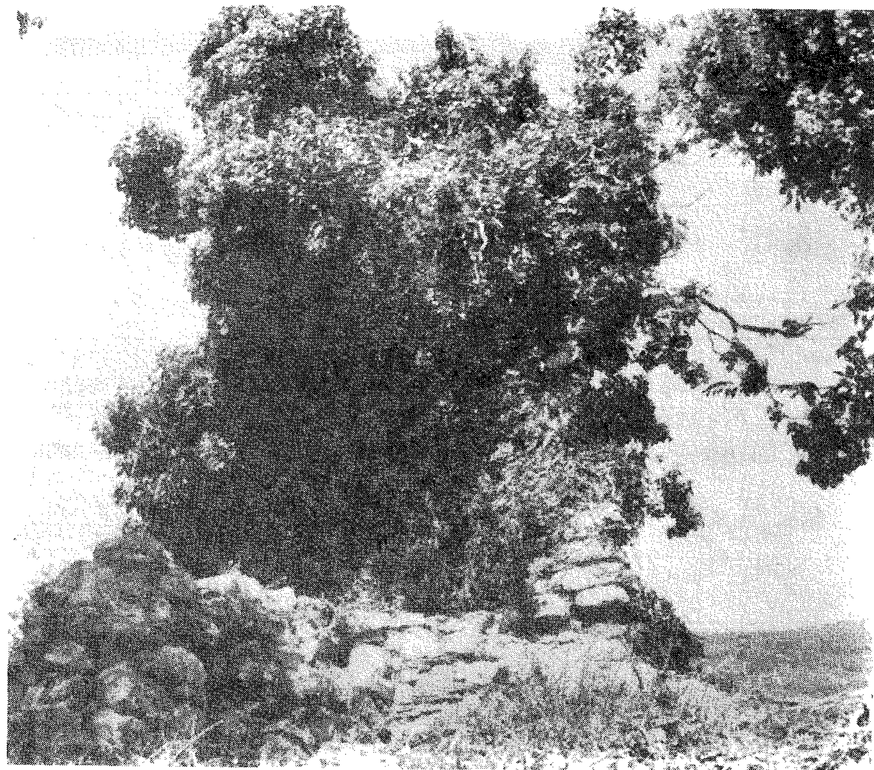

Εἰκ. 49. Βυζαντινὸν κτήριον. Ἀνατολικὴ πλευρά.

Εἰκ. 50. Βυζαντινὸν κτήριον. Νοτία πλευρά.

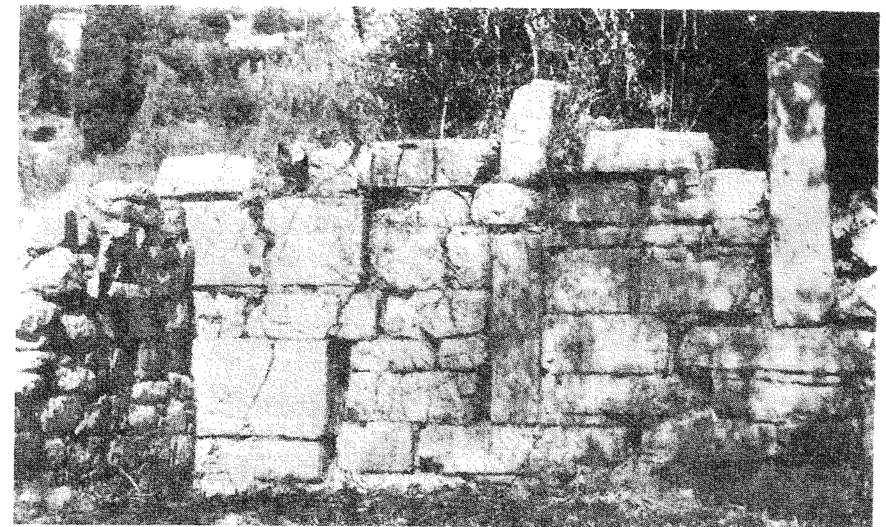
διὰ παλαιῶν μὲν καὶ αὐτὰ ὀρθογωνισμένων λίθων κατὰ τὰς γωνίας ἀλλ' εὐτελεστέρων καὶ ἀκανονίστων κατὰ τοὺς ἐνδιαμέσους τοίχους (εἰκ. 51). Τὰ οὕτω δημιουργηθέντα ὀρθογώνια διαμερίσματα, φέροντα θύρας εἰσόδου πρὸς Νότον, παρουσιάζουσι τὴν μορφὴν καμαροσκεπῶν κελλίων, τὰ ὁποῖα,

Εἰκ. 51. Βυζαντινὸν κτήριον. Σῳζόμενον ὕψος κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου.

μὴ ἀποκαλυφθέντα περαιτέρω, θὰ συνεχίζοντο ἀκόμη πρὸς Ἀνατολάς, διατεταγμένα πιθανῶς πέριξ αὐλῆς. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ μονῆς βυζαντινῆς, ἴσως αὐτῆς ταύτης τῆς πρώτης Μονῆς Βουλκάνου[1], ἡ ὁποία ἱδρύθη εἰς τὸ ὑπήνεμον τοῦτο μέρος. Πάντως σήμερον ἀκόμη ἡ παράδοσις ὀνομάζει τὸ κτήριον τοῦτο "μετόχι,, τῆς Μ. Βουλκάνου[2] ἐπιβιῶσαν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Προσθέτει δὲ μάλιστα ἡ παράδοσις ὅτι εἰς ἓν τῶν κελλίων, πιθανὸν τὸ ὑπ' ἀρ. 1, ἦτο ἐντοιχισμένη ἡ ἑξῆς ἐπι-

[1] Ὡς ὑπέθεσε σχετικῶς καὶ ὁ Ἀθ. Πετρίδης, Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1020.
[2] Σημειοῦται ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ΠΜ, παρὰ τὸ σημερινὸν ρέμα εἰς τὸν χάρτην τοῦ Στ. Οἰκονομάκη, Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879.

Εἰκ. 52. Βυζαντινὸν κτήριον. ΝΔ. γωνία.

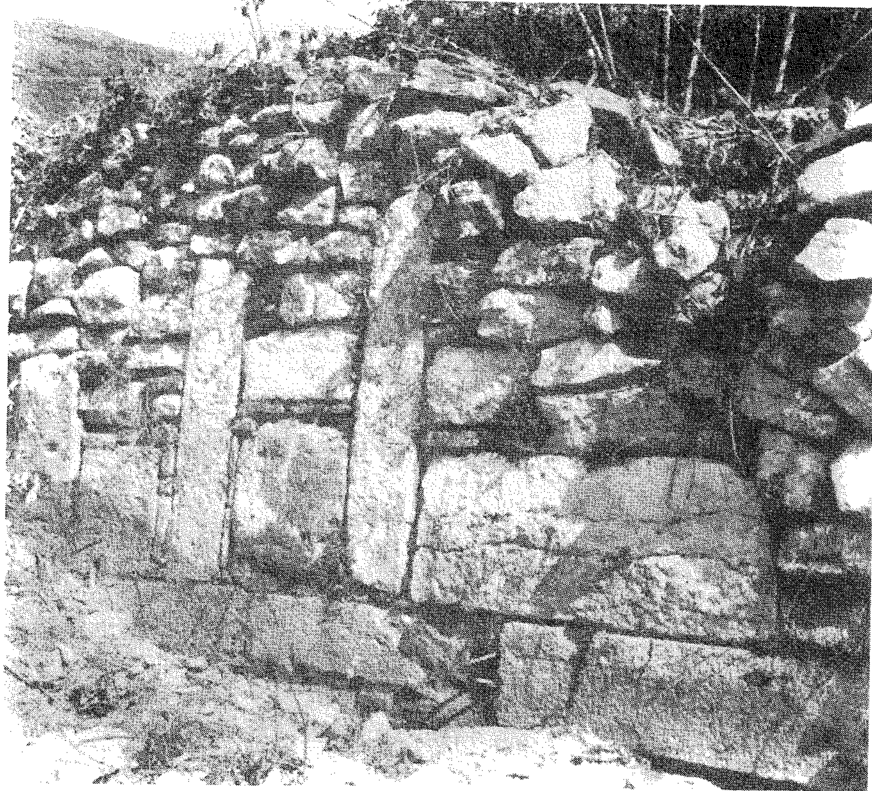

Εἰκ. 53. Βυζαντινὸν κτήριον. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

γραφὴ[1] χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 1712 καὶ λέγουσα : "*Μνήμη θανάτου χρησίμευσε τῷ βίῳ ΑΨΙΒ*„.

Τὸ Μετόχι φέρεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τὸ 1700 ἢ 1712 ἕνεκεν ἔριδος μεταξὺ μοναχῶν καὶ Τούρκων, ὧν 3-4 ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν πρώτων.

Ὡς ναὸς τῆς μονῆς καὶ ἔπειτα τοῦ μετοχίου τούτου θὰ ἐχρησίμευεν

Εἰκ. 54. Βυζαντινὸν κτήριον. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

ὁ ὀλίγα μέτρα ἀνατολικώτερον κείμενος, μετὰ μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος, καὶ νῦν κατεστραμμένος βυζαντινὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἀκόμη, ἐπὶ ὀρθίου παραστάτου τῆς θύρας, ἡ ἐπιγραφὴ IG V, 1, 1483[2]: "*Εὐμόλπη χαῖρε Ἀτειμήτου Γ(αΐου) Πομπ(ωνίου) Ἀτειμήτου. Σωζομενῆς.*

[1] Στ. Οἰκονομάκης, ἔ. ἀ. σ. 46.

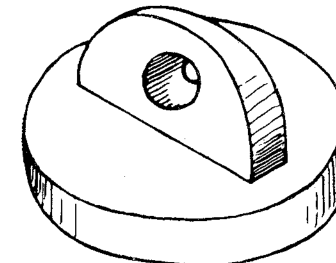
[2] CIG 1496. Πρβλ. καί Ἀθ. Πετρίδην, Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1020, ὅστις λέγει ὅτι "ὁ ναὸς εὑρίσκεται παρὰ τῷ ἀγρῷ Σταματελοπούλου καὶ οὐχὶ μακρὰν τῆς θέσεως ἔνθα εὑρέθη ἑτέρα ἐπιγραφὴ (IG V, 1, 1451). Τὸ ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, τὴν ὁποίαν ὑπομνηματίζων ὁ Boeckh (CIG I, σ. 646, ἀρ. 1318) ἀναφέρει

Δυστυχῶς τὸν ναὸν τοῦτον, καλυπτόμενον σήμερον ὑπὸ μεγάλου σωροῦ πετρῶν δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀποκαλύψω, ὥστε νὰ ἔχω τὸ ἀκριβές του σχέδιον.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἐρείπια βυζαντινῶν μνημείων προσθετέον καὶ ἄλλο διασῶζον ἀκόμη καὶ ἀρχαῖον κίονα καὶ εὑρισκόμενον κάτωθεν τῆς πρὸς τὴν Ἀρκαδικὴν Πύλην ὁδοῦ, μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ Μουσείου καὶ τῆς Πύλης, ἀποκαλούμενον δὲ ὑπὸ τῶν κατοίκων Ἁγία Παρασκευή. Τὸ ἐρείπιον τοῦτο σημειοῦται εἰς τὸν χάρτην τοῦ Οἰκονομάκη διὰ τῶν γραμμάτων Ν.Β. (= ναὸς βυζαντινός).

ΤΥΧΑΙΟΝ ΕΥΡΗΜΑ

Εἰκ. 55. Πηλίνη σφραγίς.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ πηλίνην, στρογγύλην, παλαιοχριστιανικήν, πιθανώτατα, σφραγῖδα (διαμ. 0.053 καὶ πάχους 0.08μ.) μετὰ διατρήτου ἡμικυκλικῆς λαβῆς (εἰκ. 55), φερούσης ἐπὶ τοῦ δίσκου της διὰ βαθέως χαραγμένων ἀρχαΐζόντων γραμμάτων τὴν ἐπιγραφὴν + ΑΚ/ΑΚΙΟ/Υ συνοδευομένην ἐν τέλει καὶ ὑπὸ τοῦ χρίσματος(;). Ὕψος γραμμάτων 0.013μ. Ἡ σφραγὶς αὕτη παρεδόθη τὸ 1965 εἰς τὴν συλλογὴν Μαυροματίου, ὑπὸ τῆς Δίδος Ἀναστασίας Κλεφτογιάννη, ἄγνωστον ποῦ τοῦ χώρου εὑρούσης αὐτήν.

ὅτι «εὑρίσκεται ἐν Μεσσήνῃ εἰς τὸ χωράφιον τοῦ Δημητρίου Σταματελοπούλου εἰς ἕνα λίθον ὄρθιον». Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ παραστάτου τῆς θύρας, ὅστις μένει ὄρθιος καὶ μέχρι σήμερον, τῶν ὑπολοίπων τοίχων τοῦ ναοῦ καταστραφέντων. Ἰδιοκτήτης ὅμως τοῦ χωραφίου εἶναι τώρα ὁ Γεώργιος Κουραμπᾶς. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης βλ. καὶ Στ. Οἰκονομάκην, Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 29.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΤΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

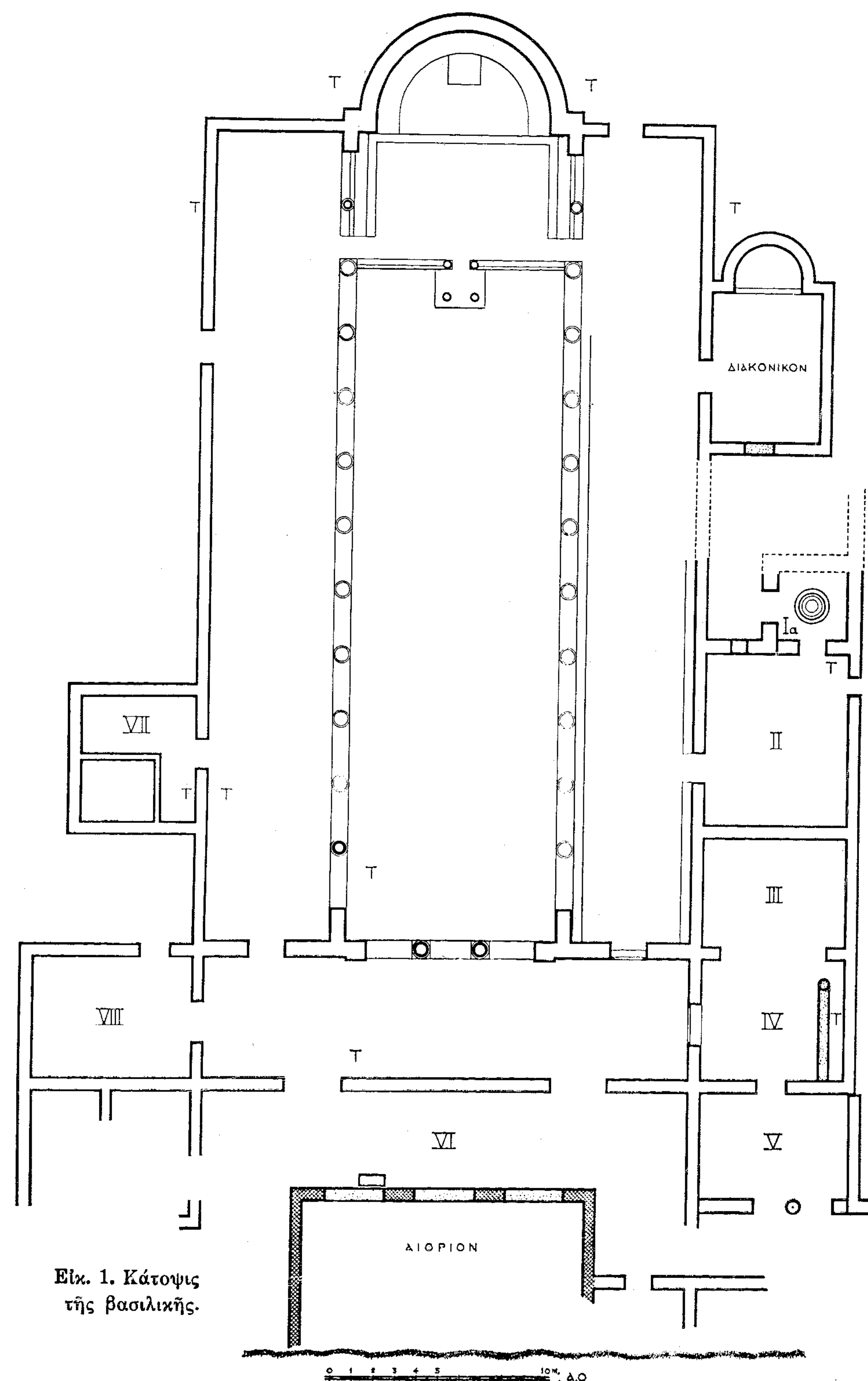
ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΝ ΚΑΙ ΑΙΘΡΙΟΝ

Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1933[1] καὶ τοῦ 1954[2], τὰς ὁποίας ἐνήργησα δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κάτω Σικυῶνος, δὲν εἶχεν ὁλοκληρωθῆ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ μνημείου. Τόσον τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους ὅσον καὶ ὁ νάρθηξ καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ αὐλή, ὡς καὶ ὁ νοτίως τοῦ διακονικοῦ χῶρος εἶχον μείνει ἀνεξερεύνητοι, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως, ἥτις τὰ ἐκάλυπτεν, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῶν ἐπ᾽ αὐτῶν ὑπαρχόντων μεγάλων πεύκων. Ἀποφασισθέντος ἀργότερον, κατ᾽ Ὀκτώβριον τοῦ 1962, ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου, τοῦ εὐπρεπισμοῦ τοῦ ἐν λόγῳ χώρου καὶ κυρίως τῆς ἀποστραγγίσεως τῶν ἐν αὐτῷ λιμναζόντων ὀμβρίων ὑδάτων, παρεσχέθησαν, τῇ συνδρομῇ τῶν τότε βουλευτῶν Κορινθίας κυρίων Κ. Παπακωνσταντίνου καὶ Π. Παπαληγούρα, πιστώσεις πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν Ἀναστηλώσεως. Διὰ τῶν πιστώσεων αὐτῶν, μὲ θυσίαν δυστυχῶς τῶν μεγάλων πεύκων, ἐπετεύχθη ὄχι μόνον ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἀσκάφων μερῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς Δυσμὰς ἐπέκτασις τῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ κτήματος Κορδῆ, συγχρόνως δὲ συνετελέσθη καὶ ἡ περίφραξις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὰς σχετικὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ περιφράξεως ἐπέβλεψε, κατὰ τὰς ὁδηγίας μου, ὁ ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας θεολόγος Παναγιώτης Πυριοβολῆς, ὅστις καὶ ἐκράτησε λεπτομερὲς ἡμερολόγιον.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ποῖα εἶναι τὰ νεωστὶ εὑρεθέντα στοιχεῖα, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς καὶ δυτικῶς τοῦ διακονικοῦ.

Τὸ σπουδαιότερον εὕρημα ἐνταῦθα ἦτο τετράγωνον δωμάτιον (εἰκ. 1, Ια) ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 3.15μ., τοῦ ὁποίου σώζονται ὄρθιοι οἱ 0.65μ. πάχους τοῖχοι τριῶν πλευρῶν, ἤτοι νοτίας, δυτικῆς καὶ βορείου. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη κτιστὸν φρεατοειδές, εὐμέγεθες κατασκεύασμα, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 1.65μ., πάχους ἄνω 0.22μ., ὑψούμενον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος κατὰ 0.60 μ. καὶ ἐσωτερικῶς βαθμιδωτὸν μὲ πρώτην ἄνω βάθυνσιν διαμέτρου 0.90 μ. καὶ δευτέραν διαμέτρου 0.59 μ. Αἱ διαδοχικαὶ

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 81-90.
[2] ΠΑΕ 1954, σ. 219-231.

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς.

βαθμίδες, τρεῖς τὸν ἀριθμόν, ἀποτελοῦσαι καὶ τὴν συμβολικὴν τριπλῆν κατάβασιν καὶ ἀνάβασιν, μετροῦν ἡ μὲν ἀνωτάτη 0.44 μ., ἡ μετ' αὐτὴν 0.35 μ. καὶ ἡ κατωτάτη 0.30 μ. εἰς τρόπον, ὥστε τὸ ὅλον βάθος ἀπὸ τοῦ πυθμένος μέχρι τοῦ ἄνω χείλους νὰ ἀποβαίνῃ ± 1.10 μ. (εἰκ. 2, 3, 4).

Τὰ ἐξ ὀπτοπλίνθων τοιχία τοῦ κατασκευάσματος τούτου, ὅπερ εἶναι προφανῶς κολυμβήθρα, ἦσαν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἐκ πρασινωποῦ (καρυστίου;) μαρμάρου, πλάτους περίπου 0.15 μ. καί πάχους 0.01 - 0.015 μ. Ὁ πυθμὴν ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνον μεγάλης πλακὸς ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου.

Κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐπενδύσεως σώζεται στρογγύλη ὀπὴ (διαμέτρου 0.04μ.) διήκουσα ὁριζοντίως εἰς βάθος 0.95μ. καὶ προωρισμένη πιθανώτατα διὰ τὴν εἰσροὴν τοῦ χρησίμου διὰ τὸ βάπτισμα ὕδατος.

Σημειωτέον ἐπίσης, ὅτι κάτωθεν τῆς κολυμβήθρας εὑρέθη ὀχετὸς καλυπτόμενος ὑπὸ κεραμίδων, διήκων ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς κολυμβήθρας μέχρι τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ἔνθα στρέφεται πρὸς ἀνατολάς, ὅπου ἐπιστοποιήθη καὶ ὁ ἀναβλυσμὸς ὑπογείου ὕδατος (βλ. εἰκ. 2).

Κολυμβῆθραι κυλινδρικοῦ σχεδίου εἶναι μᾶλλον σπάνιαι ἐν Ἑλλάδι[1], εὑρίσκονται δὲ συνηθέστερον εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς[2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς Τρεβήρους (Trier)[3].

Τὸ δωμάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἡ κολυμβήθρα, καὶ ἑπομένως ὁ σχετικὸς χῶρος εἶναι τὸ κυρίως Βαπτιστήριον ἢ Φωτιστήριον[4] ἐμφανίζει δὲ σήμερον τὸ δάπεδον αὐτοῦ κεκαλυμμένον διὰ κορασανίου, προοριζομένου ὡς ὑποστρώματος μὴ ὑφισταμένης πλέον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως, τῆς ὁποίας ὅμως διακρίνονται τὰ ἴχνη τῶν ἁρμῶν τῶν πλακῶν. Διὰ μαρμαρίνων πλακῶν θὰ ἦσαν ἐπίσης ἐπενδεδυμένοι καὶ οἱ περιβάλλοντες τὸ δωμάτιον τοῖχοι (εἰκ. 3), ἐξ ὧν διετηρήθησαν καλῶς θραύσματα παρὰ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας τὸ δωμάτιον συνεκοινώνει πρὸς τὸν βορείως κείμενον συνεχόμενον θάλαμον (εἰκ. 1) πιθανώτατα τὸ ***χρισμάριον***[5], ἤτοι τὸ δωμάτιον, ὅπου ὁ νεοφώτιστος, ἐνδυόμενος λευκὸν ἱμάτιον, ἐδέχετο παρὰ τοῦ

[1] Παραδείγματα βλ. παρὰ A. Khatchatrian, Les Baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 198 (Συβρίτου Κρήτης), ἀρ. 199 (Ἐπιδαύρου).

[2] A. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 218 (Leptis Magna), ἀρ. 246 (Tigzirt), ἀρ. 250 (Καρχηδόνος, Damous - el - Karita), ἀρ. 261 (Tipasa).

[3] A. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 310. Πρβλ. καὶ K. Kempf, Actes du Ve Congrès Intern. Arch. Chrét. 1954 (1957) σ. 70, εἰκ. 5.

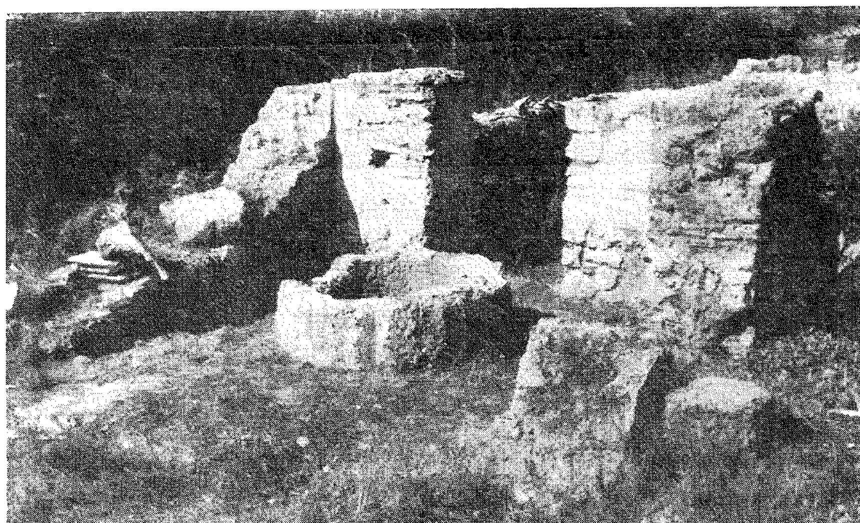
[4] Βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, Ἀρχ. Ἐφ. 1966, σ. 42.

[5] Πρβλ. Ἀ Ὀρλάνδον, αὐτόθι. Πρβλ. καὶ A. Orlandos, Actes du Ve Congrès Intern. Arch. Chrétienne 1954 (1957), σ. 201 καὶ 204.

ἐπισκόπου τὸ χρῖσμα, δηλαδὴ τὴν σφραγῖδα δωρεᾶς τοῦ Ἁγ. Πνεύματος[1].

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου.

[1] Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγικὴ κατήχησις (Migne, Ε. Π., τ. 33, στ. 1087 ἑ.).

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ βαπτιστηρίου ἀπὸ Β.Α.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας μετὰ τῶν ἀναβαθμῶν της.

Τό τε βαπτιστήριον καὶ τὸ χρισμάριον συγκοινωνοῦσι πρὸς δυσμὰς μὲ μέγαν ὀρθογώνιον χῶρον (εἰκ. 1, II) πλάτους 6.60μ. καὶ μήκους 7.95μ. διὰ θυρῶν, ἐξ ὧν ἡ τοῦ χρισμαρίου ἐτειχίσθη ἀργότερον. Ἐκτὸς τῶν θυρῶν αὐτῶν ὁ χῶρος II φέρει ἀκόμη δύο ἄλλας θύρας, ἐξ ὧν ἡ μὲν παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ στερουμένη κατωφλίου, ἐτέλει τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὸ νότιον κλῖτος τῆς βασιλικῆς, ἡ δὲ ἄλλη, πολὺ στενοτέρα (0.75 μ.) καὶ ἀνοιγομένη πλησίον τῆς Ν.Α. γωνίας του ἦτο βοηθητικὴ συγκοινωνίας πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

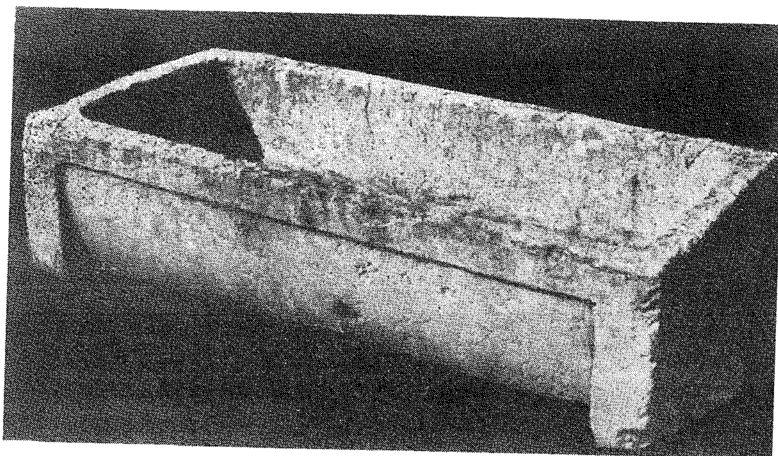
Ὁ χῶρος II ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὑπὸ ΚΥΡΙΛΛΟΥ τοῦ Ἱεροσολύμων ὀνομαζόμενον ἐξώτερον οἶκον ἢ προαύλιον, ἔνθα ἐτελεῖτο τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος, τὸ συνιστάμενον εἰς εὐχὰς πρὸς τοὺς κατηχουμένους, ἐξορκισμοὺς καὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως. Ὁ χῶρος οὗτος δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιστοιχῇ καὶ πρὸς τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς βασιλικῆς τοῦ Καουσιὲ Ἀντιοχείας μνημονευόμενον πιστικόν[1], ὅπερ δηλοῖ τὸν χῶρον ὅπου ἀπηγγέλλετο ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως.

Ἔτι περαιτέρω πρὸς δυσμὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὀρθογώνια διαμερίσματα (III, IV, V) τῶν ὁποίων δὲν δύναμαι νὰ καθορίσω τὸν ἀκριβῆ προορισμόν. Ἐντὸς τοῦ χώρου IV ὑπάρχει τοιχίον πάχους 0.55μ. ἐκτισμένον εἰς ἀπόστασιν 0.63μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου μετὰ τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἓν εἶδος κρυφῆς ἀποθήκης. Τὸ διαμέρισμα IV συγκοινωνεῖ διὰ θύρας μετὰ κατωφλίου πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, καὶ δι' ἑτέρας θύρας μὲ προθάλαμον (V) διαστάσεων 4.85 μ.×6.60 μ. καταλήγοντα εἰς δίβηλον στηριζόμενον ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἀρχαίου πωρίνου κίονος.

Ἔτι περαιτέρω ἀπεκαλύφθησαν οἱ τοῖχοι ἑνὸς ἀκόμη ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ὅπερ ἔφθανε μέχρι τοῦ μὴ εἰσέτι ἀπαλλοτριωθέντος κτήματος Κορδῆ. Οἱ βόρειοι τοῖχοι τοῦ προθαλάμου (V) καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν χώρου ἀπετέλουν τμῆμα τοῦ νοτίου ὁρίου τῆς πρὸ τοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένης αὐλῆς τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ βόρειον ὅριον ἐσχημάτιζεν ἡ πρὸς δυσμὰς προέκτασις τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς[2]. Πόσην ἀκριβῶς ἔκτασιν εἶχεν ἡ αὐλὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, διότι συνεχίζεται καὶ μέχρι τοῦ κτήματος Κορδῆ. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἀποκαλυφθὲν ὀρθογώνιον κτήριον, τοποθετημένον συμμετρικῶς ὡς πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.10 μ. ἀπὸ τῶν πλαγίων (Β. καὶ Ν.) καὶ 4.45 μ. ἀπὸ τοῦ μὲ δύο θύρας εἰσόδου ἐφωδιασμένου τοίχου τοῦ νάρθηκος[3]. Τὸ κτήριον τοῦτο μὲ πάχος τοίχων πλαγίων 0.60 μ. καὶ προσθίου 0.65 μ. εἶχεν ἐξωτερικὸν πλάτος 14.20 μ., ἡ δὲ

[1] D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, 1947, σ. 284 - 285.
[2] Βλ. σχετικῶς καὶ τὰ ἐν σελ. 83 τῶν ΠΑΕ 1933 γραφέντα.
[3] Βλ. καὶ κάτοψιν ΠΑΕ 1933, σ. 82 εἰκ. 1.

ἀνατολικὴ πλευρά του διετρυπᾶτο ἀπὸ τρία, τοξωτὰ ἀναμφιβόλως, ἀνοίγματα μεταξὺ ὀρθογωνίων πεσσῶν (0.60×1.40μ.), ἐνῷ αἱ δύο πλάγιαι πλευραὶ ἦσαν κλεισταί. Ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα ἀντικατάστασιν τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων συνήθως κιονοστηρίκτων στοῶν τοῦ αἰθρίου — διότι περὶ αἰθρίου πρόκειται βεβαίως — τῶν βασιλικῶν διὰ κλειστοῦ μᾶλλον κτηρίου, ἤτοι περίπτωσιν μο-

Εἰκ. 5. Λικνόσχημος πώρινος λουτήρ.

ναδικήν, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω[1], αἰθρίου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχεν ἡ φιάλη, ἥτις ὅμως δὲν εὑρέθη. Τὰ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ αἰθρίου ἐτειχίσθησαν ἀργότερον (εἰκ. 1).

Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τοῦ βορειοτέρου ἐκ τῶν τριῶν μνημονευθέντων ἀνοιγμάτων λικνόσχημος πώρινος λουτὴρ (εἰκ. 5), (μήκους 1.20μ., πλάτους 0.55μ. καὶ ὕψους 0.32μ.), προερχόμενος ἀσφαλῶς ἐξ ἀρχαίου γυμνασίου[2], ὡς συνάγεται τόσον ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ἐργασίας του, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως διαστάσεων καὶ μορφῆς, αἵτινες εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τῶν λουτήρων τῶν γυμνασίων, ἐν οἷς ἀπενίπτοντο μετὰ τὰ ἀγωνίσματα οἱ ἀθληταί[3]. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὁ εἰρημένος λουτήρ, ὁ ὁποῖος εὑρέθη κατὰ χώραν, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς λουτὴρ ἀπονίψεως τῶν πιστῶν πρὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὸν

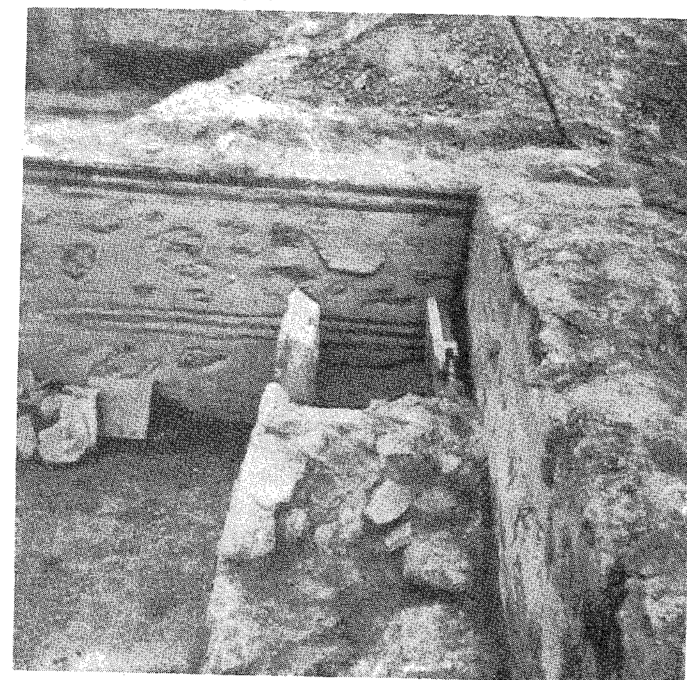
[1] Βλ. τὰ σχετικὰ περὶ αἰθρίων εἰς Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', 1952, σ 94 ἑ.

[2] Τοὺς λουτῆρας τῶν γυμνασίων οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζον λ η ν ο ύ ς, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ ἐκ Δελφῶν (Inscr. de Delphes 1417 A, στ. 147).

[3] Βλ. ὁμοίους λουτῆρας εἰς τὰ ἀρχαῖα γυμνάσια Πριήνης (W i e g a n d - S c h r a d e r, Priene, Berlin 1904, σ. 271, εἰκ. 278, περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π. Χ., τοῦ κάτω Γυμνασίου), Νεμέας (C. B l e g e n, AJA 31, 1927, σ. 430, εἰκ. 8), Ἐρετρίας (AJA 11, 1896, σ. 156 εἰκ. 3) καὶ ἄ.

νάρθηκα[1], ὅπως σχετικῶς λέγει καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ[2] περὶ *λουτήρων ὕδατος πεπληρωμένων, οἵτινες ἑστήκασι πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας ἵνα νίψῃς τὰς χεῖρας σου.*

Τέλος τὰ ἔξωθι τοῦ βορείου κλίτους πλευρικὰ διαμερίσματα VII καὶ VIII ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου, ἐπιστοποιήθη δὲ καὶ πάλιν, ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν VII ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη ὑγροῦ, πιθανώτατα ἐλαίου, καθόσον ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν τεμάχια πίθων καὶ ἀνεκαλύφθη δεξαμενή, ἥτις καὶ λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῆς προωρίζετο διὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐλαίου[3]. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διαμέρισμα VIII, τοῦτο θὰ ἦτο πιθανῶς σκευοφυλάκιον ἢ δωμάτιον ἀναμονῆς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ διαμέρισμα IV τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ συνεχομένου πρὸς δυσμὰς τοῦ ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ἀντιστοίχου πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν V τῆς νοτίας πλευρᾶς.

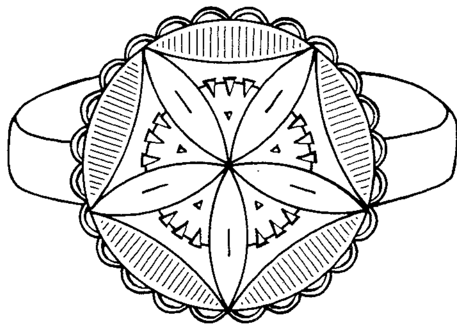
Εἰκ. 6. Βυζαντινὸς κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασθεὶς ἔξωθεν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

[1] Παράβαλε ὁμοίαν περίπου θέσιν ὀρθογωνίου λουτῆρος πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΕ 1966, σ. 9) καὶ Βραυρῶνος (Ε. Σ τ ί κ α ς, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1954, εἰκ. 75).

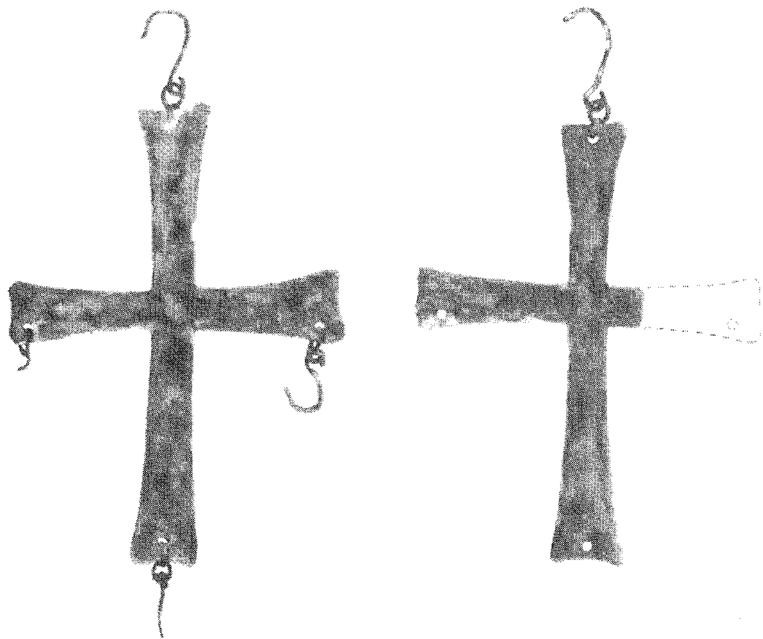
[2] Ὁμιλία τρίτη περὶ Ἐλεημοσύνης (M i g n e, E. Π. τ. 49, στ. 294).

[3] Βλ. ΠΑΕ 1933, σ. 84.

Τάφοι. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν (1933, 1954, 1962) εὑρέθησαν πολλοὶ μεταγενέστεροι τάφοι, τόσον πέριξ τῆς μεγάλης ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὅσον καὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ διακονικοῦ[1] καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ μέσου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰ νεωστὶ σκαφέντα διαμερίσματα (II καὶ IV). Αἱ θέσεις τῶν τάφων σημειοῦνται ἐπὶ τῆς γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 1) διὰ τοῦ γράμματος Τ. Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ βασιλική, μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφήν της[2] βεβαίως, ἐθεωρεῖτο ὡς τόπος ἱερὸς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς ταφεῖον τῆς σχετικῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Οἱ τάφοι ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὀρθογώνιαι θῆκαι

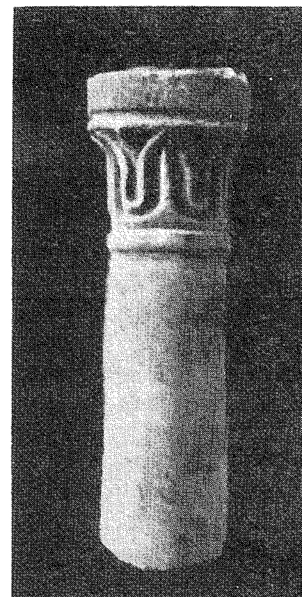
Εἰκ. 7. Δίσκος χαλκοῦ δακτυλίου μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

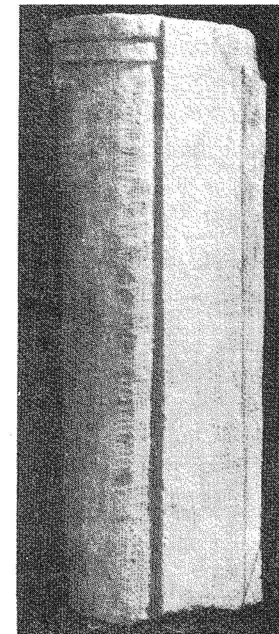
Εἰκ. 8. Χαλκοῖ σταυροὶ μετ' ἀγκίστρων δι' ἁλύσεις κατὰ τὰ τέσσαρα ἄκρα των.

[1] Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 226.
[2] Βλ. κατωτέρω.

(εἰκ. 6), ἐχρησιμοποιήθη δὲ διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν ὑλικὸν εἰλημμένον κυρίως ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς βασιλικῆς. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω τάφους συνελέγησαν καὶ θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων, εἰς δύο δ' ἐξ αὐτῶν χαλκοῖ δακτύλιοι, ἐξ ὧν ὁ μὲν διαμέτρου 0.018μ. φέρει ἐπὶ τῆς σφενδόνης αὐτοῦ δίσκον μετ' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐντὸς κύκλου καὶ ἑκατέρωθεν ἐξέχοντα καρδιόσχημα[1], κοσμούμενα

Εἰκ. 9. Κιονίσκος ἐκ στηρίγματος τῆς Ἁγ. Τραπέζης τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 10. Τὸ ἥμισυ ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

δι' ἐγχαράκτων ἑλίκων, ὁ δὲ (εἰκ. 7) διαμέτρου 0.022μ. δίσκον (διαμ. 0.019μ.) φέροντα ἐλαφρῶς ἐγχάρακτον διακόσμησιν ἐκ πενταφύλλου ῥόδακος ἐντὸς κύκλου μὲ σχέδια ἀτράκτων κατὰ τὴν περιφέρειαν συνενούντων τὰς κορυφὰς τῶν φύλλων τοῦ ῥόδακος, κόσμημα σύνηθες ἰδίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἴτε εἰς γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἴτε εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα. Εὑρέθησαν ἐπίσης καὶ κρίκοι, κατιωμένα νομίσματα καὶ ἓν ἐξάρτημα μήκους 0.06μ. Ἐκ τῶν εὑρεθέντων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν νονισμάτων ἓν μόνον, χαλκοῦν, ἀρκετὰ καλῆς διατηρήσεως, εἶναι τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969 - 976μ.Χ.), τὸ ὁποῖον μᾶς χρονολογεῖ περίπου καὶ τὸν σχετικὸν τάφον κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, χρόνους χρησιμοποιήσεως τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου.

Εὑρέθησαν ἐπίσης, δύο χαλκοῖ σταυροί (ὕψους 0.25μ. καὶ πλάτους

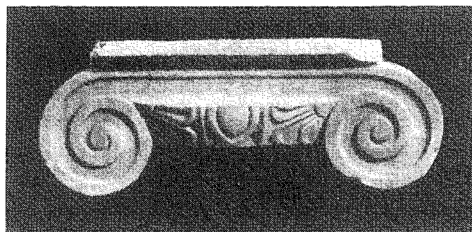
[1] Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 231.

0 18μ.,) μὲ καμπύλα ἄκρα κεραιῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμονται ἁλύσεις (βαστάγια), ὧν σώζονται εἰσέτι τὰ πρῶτα ἄγκιστρα τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ τὴν ἐξάρτησιν τῶν σταυρῶν ἄγνωστον πόθεν (εἰκ. 8).

Γλυπτά. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς εὑρέθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ νοτιοδυτικοῦ χώρου πλείονα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἤτοι:

1) Κίονες: α) Κορμοὶ κιόνων ἀρραβδώτων, ὧν εἷς ἀκέραιος (ὕψους 2.425μ.) προερχόμενοι βεβαίως ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς. β) Κολοβὸς κιονίσκος, ἀναμφιβόλως στηρίγματος Ἁγίας Τραπέζης, ὡς ἀποδεικνύει ἡ μικρὰ διάμετρος αὐτοῦ καὶ ἡ διακόσμησις[1] τοῦ κιονοκράνου του (μέγιστον σωζόμενον ὕψος ±0.50 μ.) (εἰκ. 9). γ) Τὸ ἥμισυ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (μεγίστου σωζομένου ὕψους 0.78μ., πλάτους 1.43 μ. καὶ μήκους 0.33μ.) (εἰκ. 10), παρουσιάζον κατὰ τὸ εὐθύγραμμον μέρος του μείωσιν (κάτω 0.16 μ. καὶ ἄνω 0.14μ.).

2) Κιονόκρανα: Ἓν ἰωνικὸν κιονόκρανον (εἰκ. 11) ὡς καὶ δύο χωριστὰ ἐπιθήματα κιονοκράνων (εἰκ. 12, 13), ὅμοια πρὸς τὰ εὑρεθέντα καὶ ἤδη δημοσιευθέντα[2], ὡς καὶ ἄλλο ἰωνικὸν κιονόκρανον, ὅπερ φέρει τὸ ἐπίθημα συμφυὲς καὶ κοσμούμενον δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου μεταξὺ δύο γωνιαίων φύλλων ἀκάνθης. Θραῦσμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀνήκοντος εἰς ἕνα τῶν κιόνων τοῦ τριβήλου, τῶν στεφομένων ὑπὸ ἡμιτόμων κριῶν[3].

Εἰκ. 11. Ἰωνικὸν κιονόκρανον.

3) Ἐπίκρανα τετραγώνου πεσσοῦ φέροντα ἐπὶ τῶν τεσσάρων λοξοτμήτων πλευρῶν των ἀνάγλυφα ἐναλλὰξ φύλλα καλάμου καὶ ἀκάνθης (διαστάσεις: ἄνω τετραγώνου 0.42 × 0.42, κάτω 0.33 × 0.33, ἐφ' οὗ καὶ τετράγωνος τρόμος γόμφου, ὕψ. 0.095 μ.) (εἰκ. 14). Εἶναι ἄγνωστον εἰς ποίους πεσσοὺς ἀνῆκον τὰ ἐπίκρανα ταῦτα. Τὸ ἓν τῶν ἐπικράνων τούτων εὑρέθη ἐντὸς τοῦ δωματίου II καὶ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς στέλεχος χαμηλοῦ τινὸς πεσσοῦ ἄγνωστον ποίας χρήσεως.

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 86, εἰκ. 5.

[2] Πρβλ. καὶ τὸν ἱερέα Πρεῖσκον ἀναφερόμενον ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἰσθμίας (I.G. IV, 4, 202), ὡς καὶ Πρεῖσκον ἀρχιερέα ἐν ἐπιγραφῇ ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς (I.G. IV 4, 203, στ. 3, 28). Βλ. ἐπίσης καὶ Πρεῖσκον ἀρχιερέα ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς Ἀσίας (I. G. Rom. I, ἀρ. 27 45, 260, 810, 1353, III ἀρ. 101, 290, 522, 609, 610, καὶ ἄ., IV, ἀρ. 629, 653, 1457, 1640).

[3] Βλ. εἰκόνα ΠΑΕ 1933, σ. 85, εἰκ 4.

4) Βάσις διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 15). Ἡ βάσις αὕτη φαίνεται ὅτι ἐλαξεύθη ἐπὶ παλαιοτέρου λίθου μαρμάρου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῆς ἐπιφανείας ἐπιγραφή:

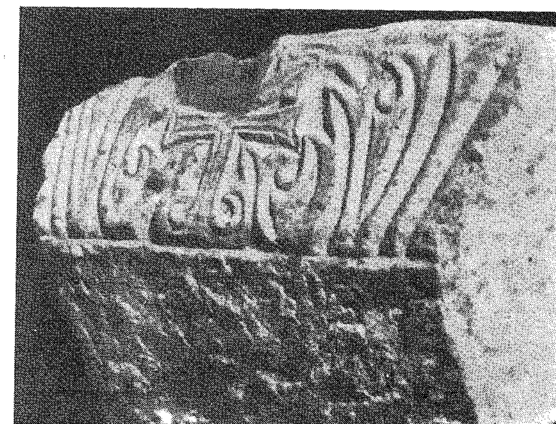
ΠΡΕΙΣΚΟΣ Ὕψος γραμμάτων: 0.07μ.
ΑΡ]ΧΙΕΡΕΥΣ Διάστιχον: 0.04μ.

Ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος Πρῖσκος θὰ ἦτο ἀρχιερεὺς[1] ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ Γ' ἢ Δ' αἰ. μ.Χ., ὡς συνάγεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κολοβὴ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου στίχου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐπιφάνεια, ἐφ' ἧς ἐλαξεύθη ἡ ἐπιγραφὴ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν θὰ ἐγίνετο ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ χριστιανοῦ ἀρχιερέως. Ὁ ἀμφικιονίσκος οὗτος θὰ προέρχεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐκ τοῦ μεγάλου, τριλόβου, παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

5) Θωράκια: α) Θωράκιον (εἰκ. 16) τεθραυσμένον ἄνω καὶ δεξιὰ (σωζομένων διαστάσεων 0.55 × 0.32μ. καὶ πάχους 00.7 μ.), ὅπερ διατηρεῖ τὸ εὐρύ του πλαίσιον ἀποτελούμενον ἐξ ἐπιπέδου ταινίας καὶ κυματίου. Ἡ ταινία φέρει κατὰ τὴν μίαν τῶν πλευρῶν της χαρακτὸν κυματιστὸν βλαστὸν μετὰ φύλλων κισσοῦ, κάτωθεν ἑνὸς κύματος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μικρὸς ἀμφορεύς. Τὸ πλαίσιον

Εἰκ. 12. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

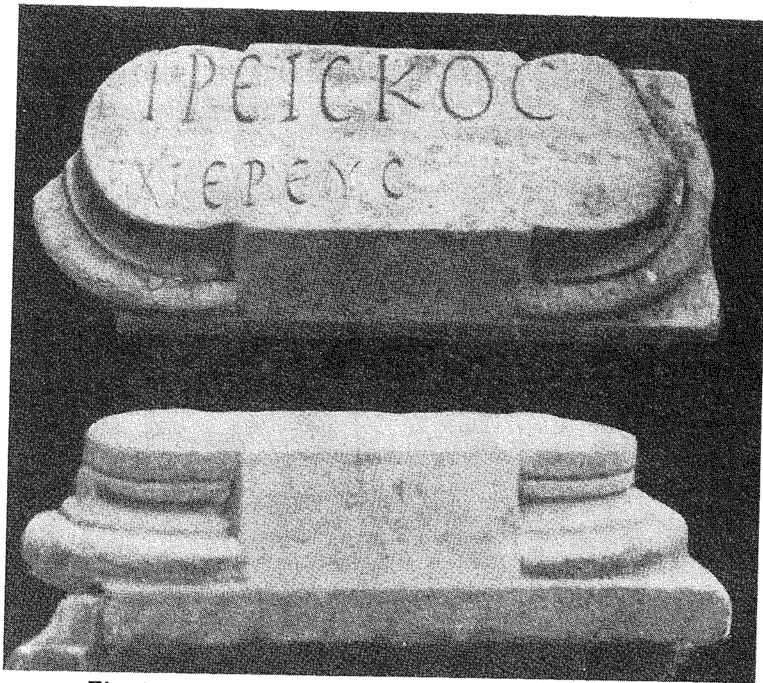

Εἰκ. 13. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

περιέβαλλε πίνακα κοσμούμενον διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος· δι' ἐναλλὰξ ὁριζοντίως καὶ καθέτως διευθυνομένων φολίδων ἐκ διπλῆς ταινίας μὲ βάθος τῶν φολίδων ἁδρῶς καὶ ἀνωμάλως ἐξειργασμένον ἵνα δεχθῇ τὴν ἔνθεσιν ἴσως ἐγχρώμου ὕλης. β) Ἄλλο ὁμοίου φολιδωτοῦ σχεδίου τεμάχιον θωρακίου, τὸ ἐσωτερικὸν τῶν φολίδων τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ τεσσάρων σταυρικῶς διατεταγμένων τριφύλλων (εἰκ. 17). γ) Τὸ κολοβὸν θωράκιον τῆς εἰκ. 18 παρέχει μίαν τρίτην[1] παραλλαγὴν φολιδωτοῦ κοσμήματος, ὧν τὰ μὲν ἱππεύουν ἐπὶ τῶν δέ, φέρουν δὲ ἐσωτερικῶς τρίφυλλα. δ) Θωράκιον τεθραυσμένον καὶ αὐτό (εἰκ. 19). Τούτου

Εἰκ. 14. Ἐπίκρανον τετραγώνου πεσσοῦ.

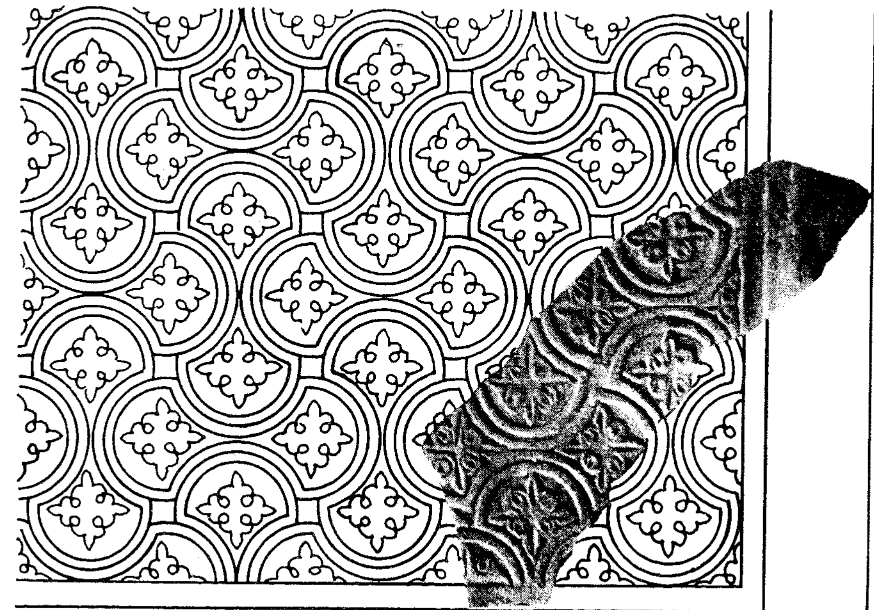
Εἰκ. 15. Ἐνεπίγραφος βάσις ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Ἄποψις καὶ πλαγία ὄψις.

1. Τὸ κόσμημα αὐτό, σύνηθες διὰ θωράκια παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπαντᾷ καὶ εἰς θωράκιον ἐκ Ρόδου (ΑΒΜΕ ΣΤ', 1948, σ. 17, εἰκ. 11) καὶ εἰς ἄλλο προερχόμενον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀρχ. Δελτίον 12, 1929, σ. 51, εἰκ. 55) καὶ ἐκ τῆς Καταπολιανῆς Πάρου.

σώζεται μόνον μία γωνία, ἔχουσα κάτω εὐρὺ πλαίσιον διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων πλεκομένων πρὸς σειρὰς τετραγώνων. Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καμπυλόπλευρα ρομβοειδῆ κενὰ πληροῦνται διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων

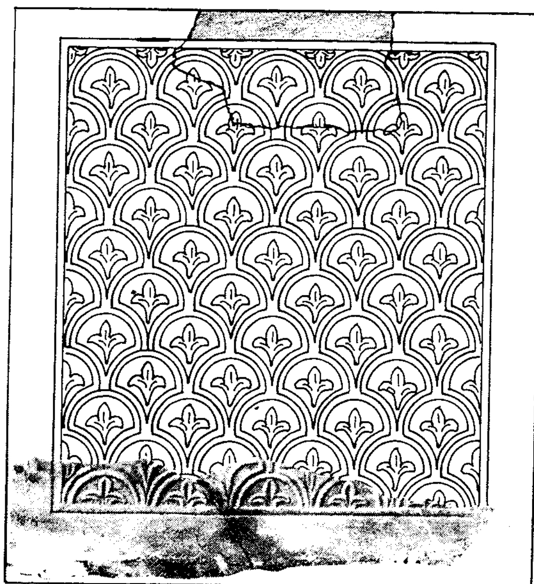

Εἰκ. 16. Τεθραυσμένον θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

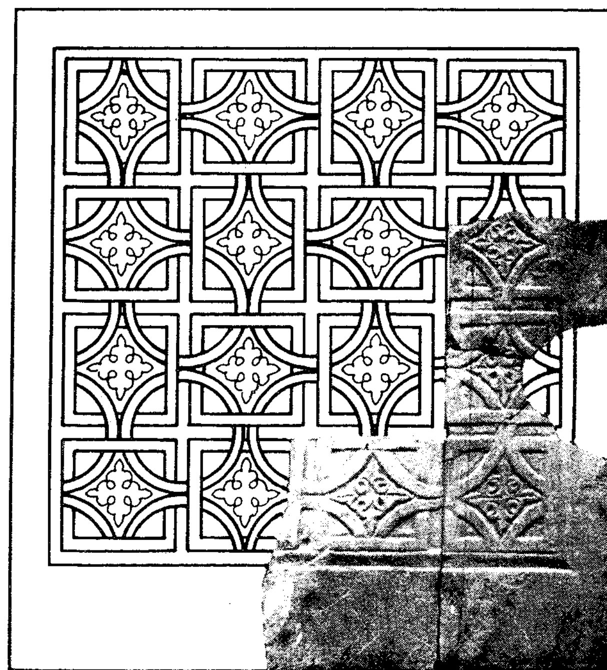

Εἰκ. 17. Θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

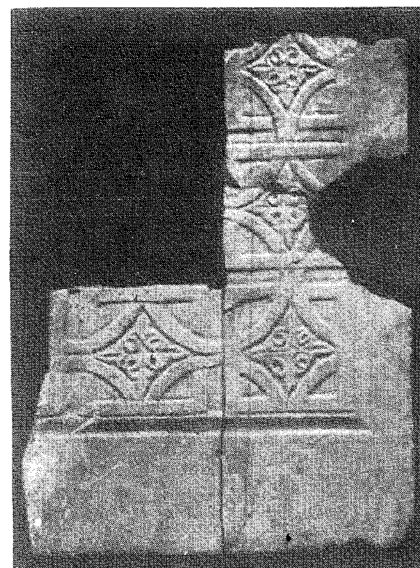
τριφύλλων. (Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: 0.25 × 0.35μ., τοῦ δεξιοῦ: 0.25 × 0.38μ., τὸ πάχος ἀμφοτέρων 0.025μ.)

Εἰκ. 18. Ἄλλη παραλλαγὴ θωρακίου μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

Εἰκ. 19. Θωράκιον.

Εἰκ. 20. Τὰ σωζόμενα τεμάχια τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 19.

Σημειώνομεν ἐν τέλει καὶ τὴν εὕρεσιν καὶ χρησιμοποίησιν εἰς τὰ νεώτερα κτίσματα ὁλοκλήρων ἢ τεμαχίων πωρίνων ραβδωτῶν σφονδύλων δωρικοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου συνάγομεν ἐκ τούτων καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τὴν γειτονικὴν προϋπαρξιν.

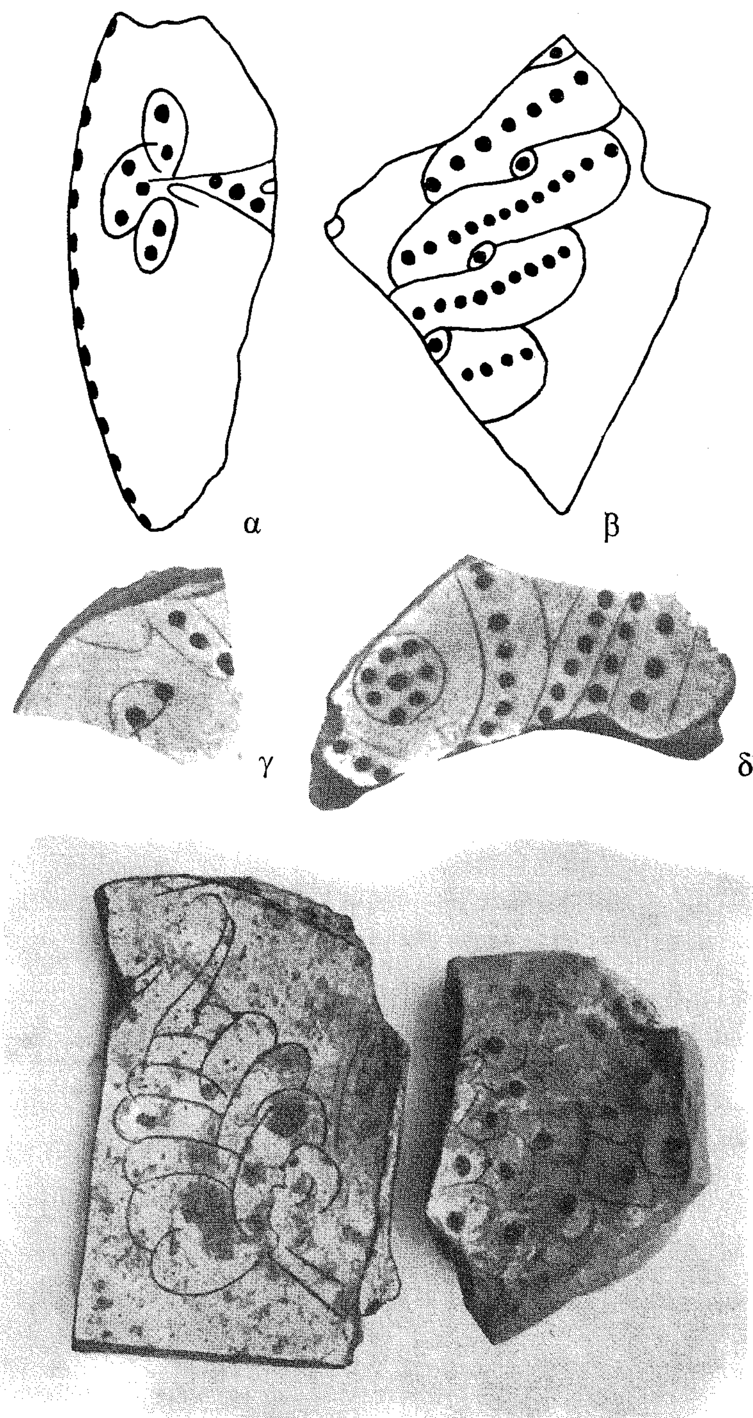
ΑΓΓΕΙΑ

Ὡς ἤδη ἐπανειλημμένως ἔχομεν ἀναφέρει εἰς τὰς σχετικὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν[1] ἡ βασιλικὴ τῆς Κάτω Σικυῶνος μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Σλάβων (;) καταστροφὴν αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον τῆς κοινότητος Νέας Σικυῶνος, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει καὶ ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους[2]. Περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ σχήματος τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἰδίως τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς βασιλικῆς ὡμιλήσαμεν ἤδη ἀρκετὰ ἐκτενῶς[3]. Οἱ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς βασιλικῆς ἀναφανέντες τάφοι, πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ, ἦσαν ἢ ἁπλῶς κιβωτιόσχημοι μὲ χρῆσιν ἀρχαίου ὑλικοῦ ἢ καὶ ἁπλαῖ κάθετοι ταφαὶ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, σημειούμεναι εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) διὰ τῶν γραμμάτων Τ,Τ,Τ. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων τάφων συνελέγησαν ἀρκετὰ ὄστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων, ὡς καὶ ἓν νόμισμα τοῦ Τζιμισκῆ. Ταῦτα ἀρχικῶς μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βασιλικοῦ, προσφάτως δὲ μετεκομίσθησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου φυλάσσονται καὶ τὰ εἰς τὰ ΠΑΕ 1933, σ. 87 ἀναφερόμενα, παλαιότερον εὑρεθέντα βυζαντινὰ ὄστρακα ἀγγείων.

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 81 ἑξ καὶ ΠΑΕ 1954 σ. 219 ἑξ.

[2] E. Honigmann, Le Synekdémos d' Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (σ. 646, 86).

[3] ΠΑΕ 1954, σ. 226 ἑ.

Εἰκ. 21. Πίναξ λευκοκιτρίνων ὀστράκων διαστιζομένωνὑπὸ παχυρρεύστων σκοτεινοτέρων κηλίδων (κοκκίδων).

Δὲν θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα τὸν λεπτομερῆ κατάλογον τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ὀστράκων, ἀλλὰ θὰ δημοσιεύσωμεν μόνον ἐπιλογὴν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐξ αὐτῶν.

Τὰ εὑρεθέντα ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς πολλὰς κατηγορίας τοῦ ἀκμάζοντος κατὰ τοὺς 11ον, 12ον καὶ 13ον αἰῶνας ἐργαστηρίου τῆς Κορίνθου, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβεν ὁ Ch. Morgan εἰς τὸ Corinth XI, The Byzantine Pottery, Cambridge, Massachusetts 1942.

Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν Κόρινθον καὶ ἑπομένως καὶ τὴν συναφῆ περιοχὴν τῆς Σικυῶνος εἶναι τὰ τῆς εἰκόνος 21 (α, β, γ, δ, ε, καὶ ζ), ἅτινα προέρχονται ἐξ ἀβαθῶν πινακίων μετ' ἐπιπέδου χείλους εἴτε τελείως ἐστερημένων βάσεως, εἴτε μετ' ἐλαφρᾶς τοιαύτης κυκλικῆς. Ταῦτα παρουσιάζουσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν των ὠχρὸν λευκοκίτρινον ἢ ὑποκίτρινον γάνωμα,ἐφ' οὗ ἐχαράχθη διὰ λεπτοῦ ἐργαλείου (τεχνικὴ sgraffito) σχέδιον γεωμετρικόν, συνήθως ἑλίκων ἢ κύκλων ἢ ἄλλων συνθετωτέρων ἑλικοειδῶν (εἰκ. 21 β), ἢ ἁλυσσοειδῶν πλεγμάτων (guilloche), ἢ τέλος συστρεφομένων πλεγμάτων (εἰκ. 21ε), διαστιζομένων ὑπὸ κοκκίδων παχυρρεύστου ἐρυθρομέλανος χρώματος[1]. Τοιαῦτα ἀγγεῖα χαρακτηριζόμενα ὑπὸ τοῦ Morgan[2] ὡς measles ware (ἱλαροπληγῆ) χρονολογοῦνται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ 12ου αἰ[3].

Εἰκ. 22. Ὄστρακον ἀγγείου μὲ λεπτὸν τοίχωμα καὶ ἐγχάρακτον διακόσμησιν.

Μὲ ὅμοια λεπτὰ τοιχώματα εἶναι καὶ ἄλλα χρώματος ὑπολεύκου, ἀνήκοντα εἰς κυάθους, καὶ φέροντα ἐσωτερικῶς ἑλικοειδῆ (εἰκ.22) καὶ ἄλλα κοσμήματα, ἓν δὲ καὶ πιθανῶς τὴν οὐρὰν ἀετοῦ καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τοὺς γαμψώνυχας πόδας του (εἰκ. 23). Ἡ διακόσμησις ἐκτελεῖται εἰς αὐτὰ διὰ λεπτῆς γραμμῆς ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ἐλαφρᾶς χαράξεως.

Εἰς ἄλλην κατηγορίαν ὑπάγονται ἀγγεῖα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ ἔχοντα διάκοσμον ἰσχυρῶς ἐγχάρακτον, γάνωμα ὑποκίτρινον πορτοκαλεόχρουν, καστανὸν ἢ πρασινωπόν,ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται μέλανα τὰ κοσμήματα. Ταῦ-

[1] Μόνον ἓν δεῖγμα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εὑρέθη εἰς τὴν Σπάρτην (Dawkins—Droop, BSA XVII, 1910-11, σ. 23 ἑξ) τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ἐπείσακτον, ἓν ἄλλο δὲ τῶν Ἀθηνῶν θεωρεῖται ὑπὸ τῆς Al. Frantz ὡς μὴ ἀθηναϊκῆς κατασκευῆς. Ἓν τρίτον ἀκόμη παράδειγμα ἐξ Ἀθηνῶν παρέσχεν ἡ γενομένη ὑπ' ἐμοῦ τὸ 1942 ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ (ΑΕ 1964, Χρονικά, σ 42, εἰκ. 78). Τοῦτο ὅμως δεικνύει πολὺ ἀμελεστέραν κατασκευὴν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν στιγμάτων.

[2] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 90 ἑ. εἰκ. 69.

[3] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 95.

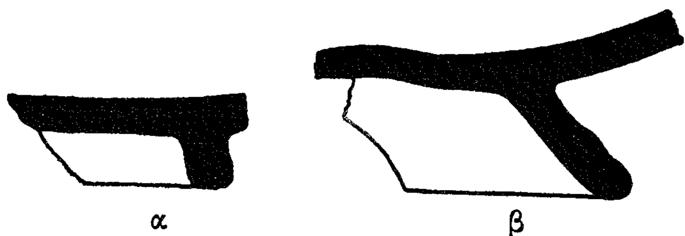
τα εἶναι καὶ τὰ πολυπληθέστερα. Εἶναι παχύτερα τῶν ἄλλων, ἡ δὲ γάνωσίς των παρουσιάζει λάμψιν ἰσχυροτέραν. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι εἴτε πινάκια, εἴτε βαθύτερα σκουτέλια μετὰ κυκλικῆς βάσεως, ἄλλοτε ὑψηλῆς (εἰκ. 24β) καὶ ἄλλοτε χαμηλοτέρας (εἰκ. 24α).

Ἡ διακόσμησις καὶ γάνωσίς των εἶναι πάντοτε ἐσωτερική. Τὸ χεῖλος περιτρέχει ταινία μὲ πλατεῖαν διακόσμησιν (εἰκ. 25) εἴτε ἐκ φύλλων (εἰκ. 25,1),

Εἰκ. 23. Θραῦσμα κυάθου μὲ παράστασιν οὐρᾶς ἀετοῦ καὶ γαμψωνύχων ἄκρων ποδῶν.

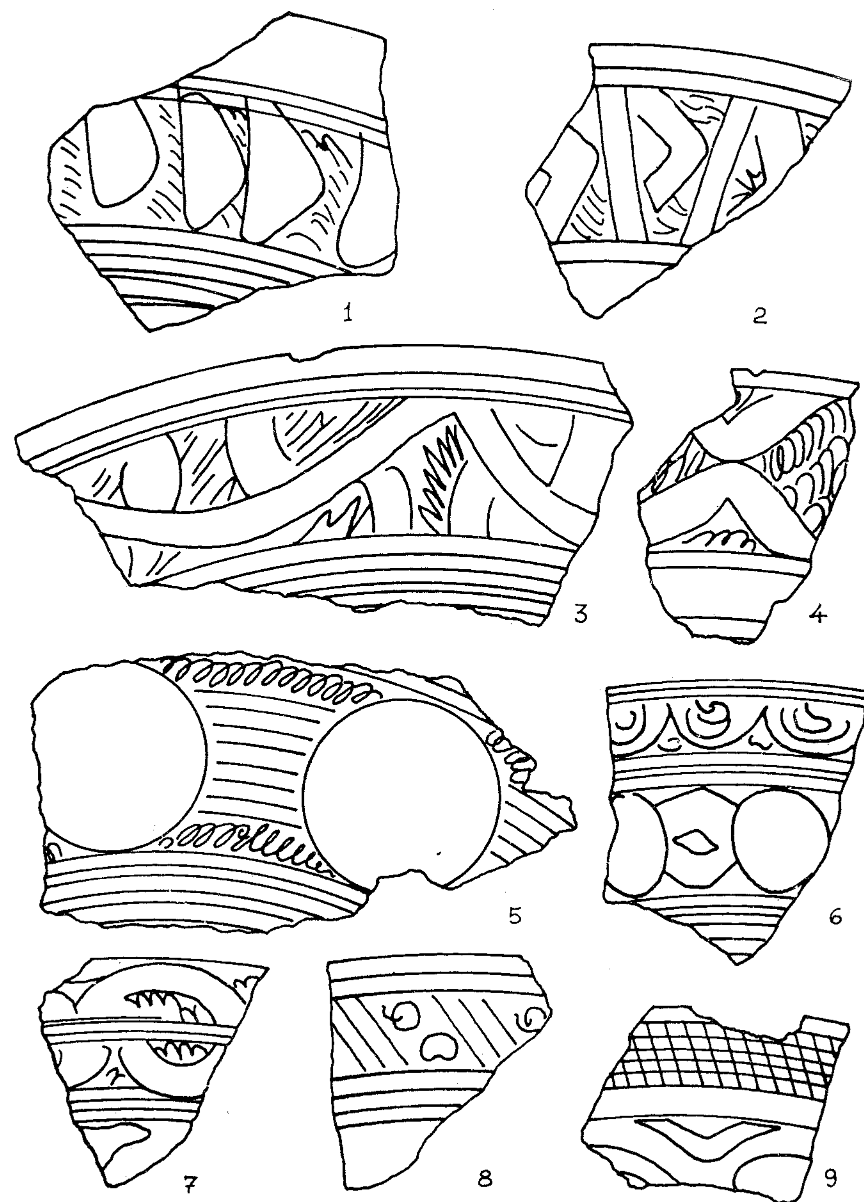
εἴτε ἐκ κουφιζόντων σχεδίων (εἰκ. 25,2), εἴτε ἀκόμη ἐξ ἡμικυκλίων (εἰκ. 25, 3,7) καὶ κύκλων (εἰκ. 25,5,6) τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, ἄλλοτε ὅμως καὶ διαφορετικοῦ (πρασίνου). Ἀμέσως μετὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ χεί-

Εἰκ. 24. Τομαὶ κυκλικῶν βάσεων ἀγγείων, α: χαμηλή, β: ὑψηλή.

λους ἀκολουθεῖ συνήθως σειρὰ τριῶν ἕως πέντε ὁμοκέντρων χαρακτῶν κύκλων (εἰκ 25, 1,3,5) περιβάλλουσα κυκλικὸν κεντρικὸν θέμα (στὺλ médaillon), ἄλλοτε ἁπλοῦν (εἰκ. 27,3) καὶ ἄλλοτε μετὰ γραμμικοῦ κοσμήματος εἴτε ἐκ τετραφύλλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς καμπυλοπλεύρου ὀκταγώνου (εἰκ. 28α), ἔνθα οἱ κατὰ τὸν ἄξονα τῶν φύλλων παρατηρούμενοι μικροὶ διπλοῖ κύκλοι δὲν εἶναι κοκκίδες ἐκ παχυρρεύστου χρώματος ὡς οἱ τῆς εἰκόνος 21, εἴτε ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων[1] (εἰκ. 28β), τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων πληροῦσι

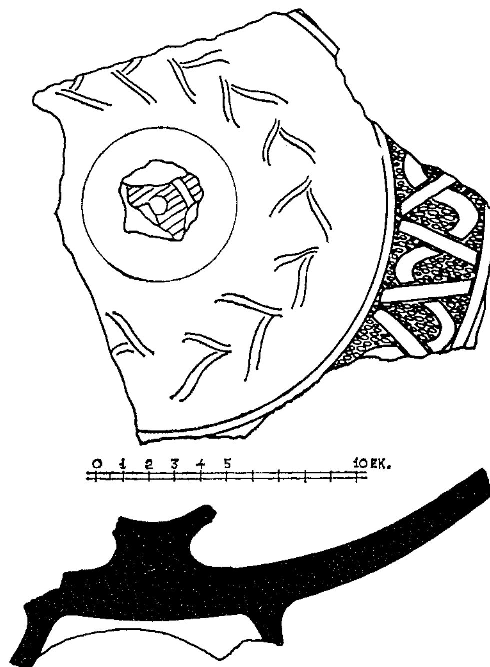
[1] Παρομοίαν διάταξιν κύκλων συναντῶμεν καὶ εἰς ἀγγεῖον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27).

Εἰκ. 25. Ὄστρακα ἀγγείων μὲ ποικίλην διακόσμησιν τοῦ χείλους.

παχεῖαι γραμμαί (εἰκ. 28β), εἴτε τέλος ἐξ ἐραλδικοῦ τινος κοσμήματος, ὅμοιον τοῦ ὁποίου συναντῶμεν καὶ εἰς πινάκιον τῆς Κορίνθου[1] (εἰκ. 27,4).

Ἡ μεταξὺ τῶν κεντρικῶν κύκλων καὶ τοῦ ἔσω χείλους ἐπιφάνεια πληροῦται διὰ κοσμημάτων, ὅπως π.χ. κυπαρίσσων κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 29)[2] ἢ μεγάλων κύκλων ἄλλοτε ἐφαπτομένων καὶ ἄλλοτε χωριζομένων δι' ὁριζοντί-

Εἰκ. 26. Πυθμὴν ἀγγείου παρουσιάζων κατὰ τὸ κέντρον του ἐξέχουσαν ἀπόφυσιν εἰς σχῆμα ὑποδοχῆς.

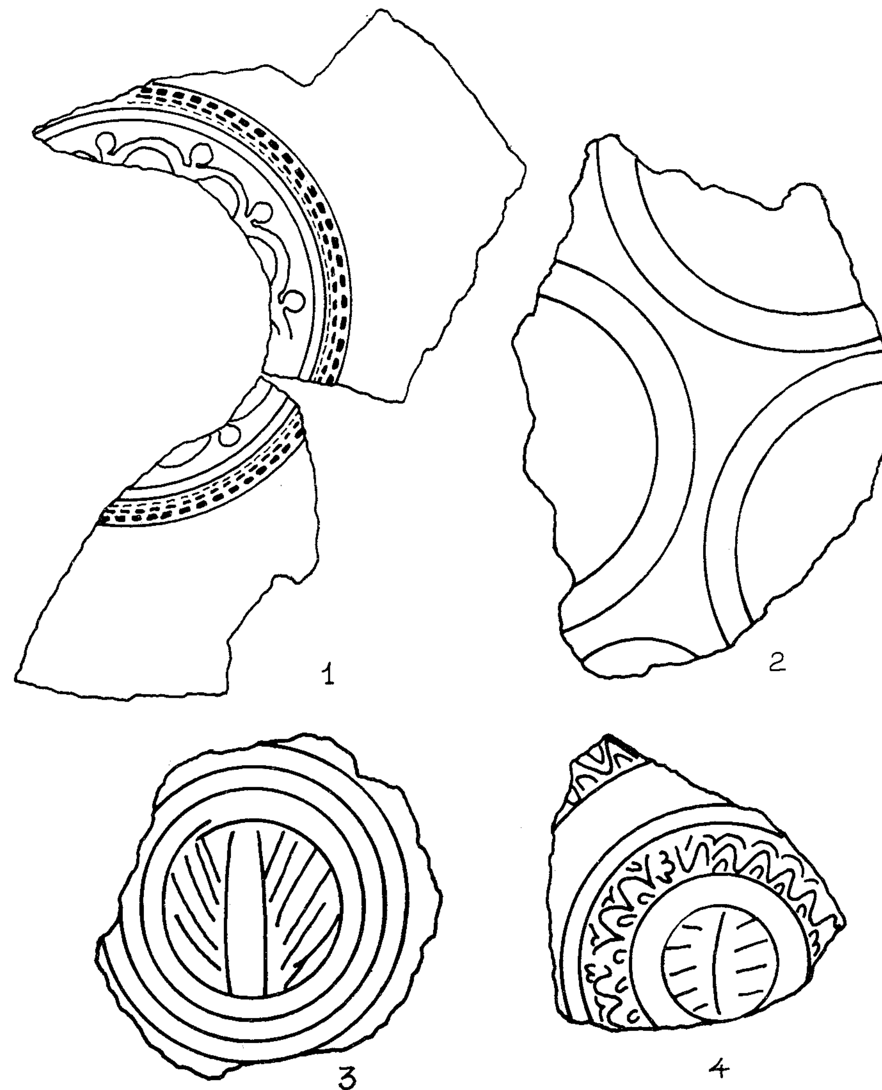
ων ταινιῶν (εἰκ. 25,5,6). Αἱ μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου κυκλοτερεῖς ζῶναι κοσμοῦνται ἐπίσης εἴτε διὰ κουφικῶν μονάδων (εἰκ. 30)[3], εἴτε δι' ἑνὸς πυκνοῦ ἐλευθέρου κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 27,4), εἴτε διὰ

[1] Βλ. παρόμοιον κόσμημα ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Κορίνθου: C h. M o r g a n, ἔ. ἀ. πίν. XXXVI, c, d, XXXVIII, a, d.

[2] Πρβλ. ὅμοιον κόσμημα: H. W a l l i s, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27.

[3] C h. M o r g a n, ἔ. ἀ. πίν. L.

σειρᾶς μεμονωμένων γωνιωδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 26 ἔσω), εἴτε διὰ ταινίας γωνιωδῶν κοσμημάτων συμπλεκομένων μὲ ἕλικα (εἰκ. 26 ἔξω). Ἐνίοτε ἀντὶ

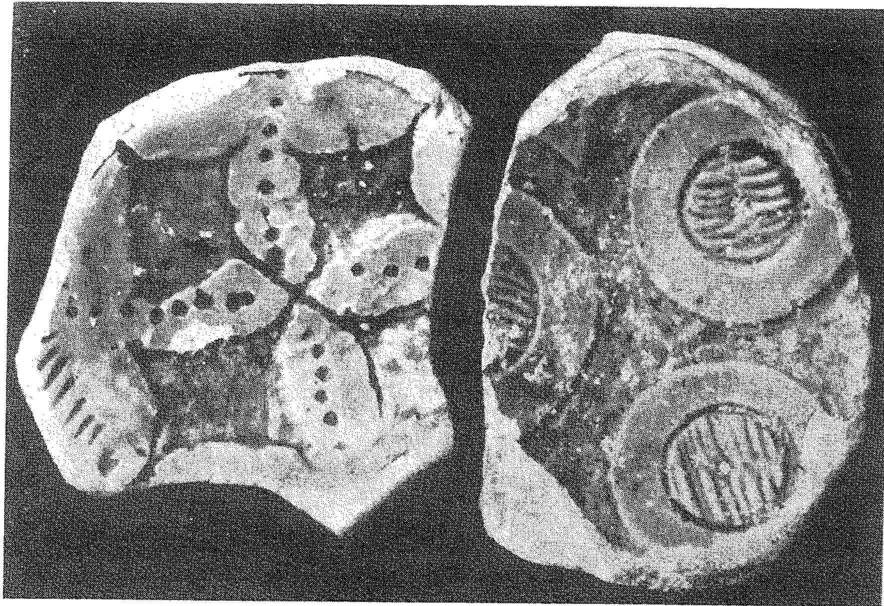

Εἰκ. 27. Κεντρικὰ διακοσμητικὰ θέματα βυζαντινῶν ἀγγείων Σικυῶνος.

κεντρικοῦ μεταλλίου εἰκονίζεται σταυρὸς (εἰκ. 31) μὲ πεπλατυσμένας τὰς κεραίας καὶ καταληγούσας εἰς κομβία, πληρουμένας δ' ἐσωτερικῶς διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ πληροῦνται διὰ λογχῶν.

Ὅμοιον παράδειγμα σταυροῦ μετὰ βελῶν ἔχομεν καὶ ἐκ Κορίνθου[1]. Τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης χρονολογοῦνται περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.[2]

Ἄλλης κατηγορίας λίαν ἐνδιαφέρον ὄστρακον (μεγίστων διαστάσεων 0.156μ. × 0.13μ., πάχους 0.007μ. καὶ διαμέτρου βάσεως 0.12μ.) εἶναι τὸ τῆς εἰκόνος 32 μὲ τελείως διάφορον τῶν προηγουμένων τεχνικὴν ἐκτελέσεως, ἥ-

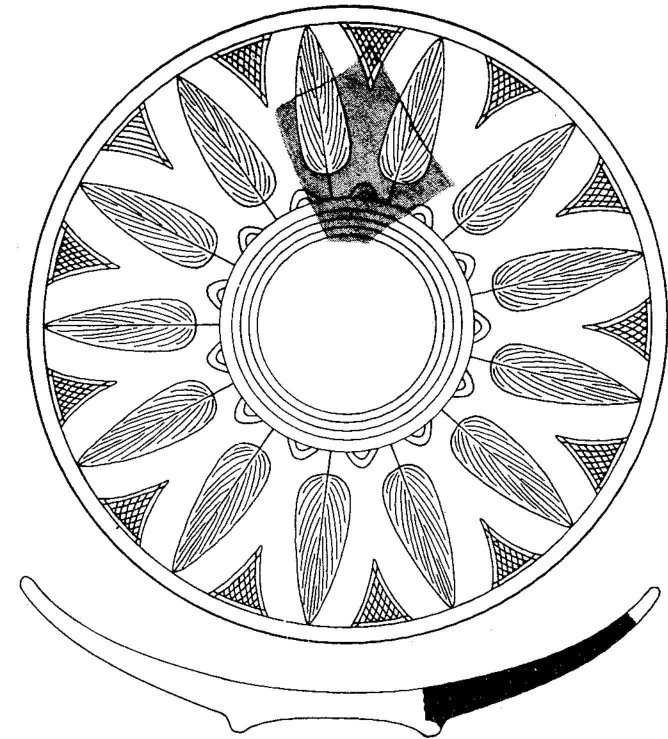

α β

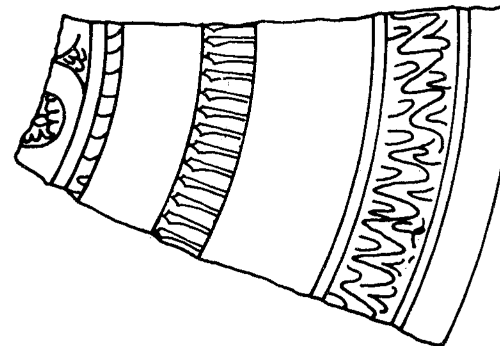
Εἰκ. 28. Κεντρικὰ διακοσμητικὰ θέματα ἐκ τετραφύλλου (α) ἢ τριῶν ἐφαπτομένων κυκλικῶν ταινιῶν περιβαλλουσῶν μετάλλια (β).

τις συνίσταται εἰς τὴν δι' ἐργαλείου ἀπολάξευσιν μέρους τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ πηλοῦ τοῦ βάθους πρὸ τῆς γανώσεως, ὁπότε προκύπτει ἓν εἶδος ἐλαφροῦ ἀναγλύφου μὲ σκοτεινότερον βάθος, ὅπερ ἀναδεικνύει τὴν ἀνοικτόχρωμον διακόσμησιν. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς τεχνικῆς ὀνομάζεται ὑπὸ μὲν τοῦ Morgan «incised ware»[3] ὑπὸ δὲ τοῦ D. Talbot Rice «elaborated incised ware»[4].

[1] Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XLVIII ἀρ. 1437.
[2] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 157.
[3] Corinth XI, σ. 162, σημ. 30.
[4] Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, σ. 34.

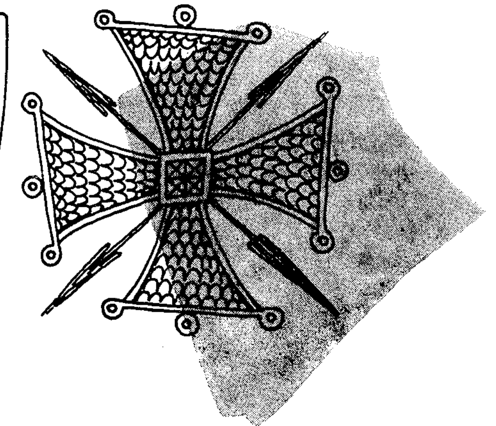

Εἰκ. 29. Πινάκιον μετὰ εὐρέος χείλους ἐκ κυπαρίσσων.

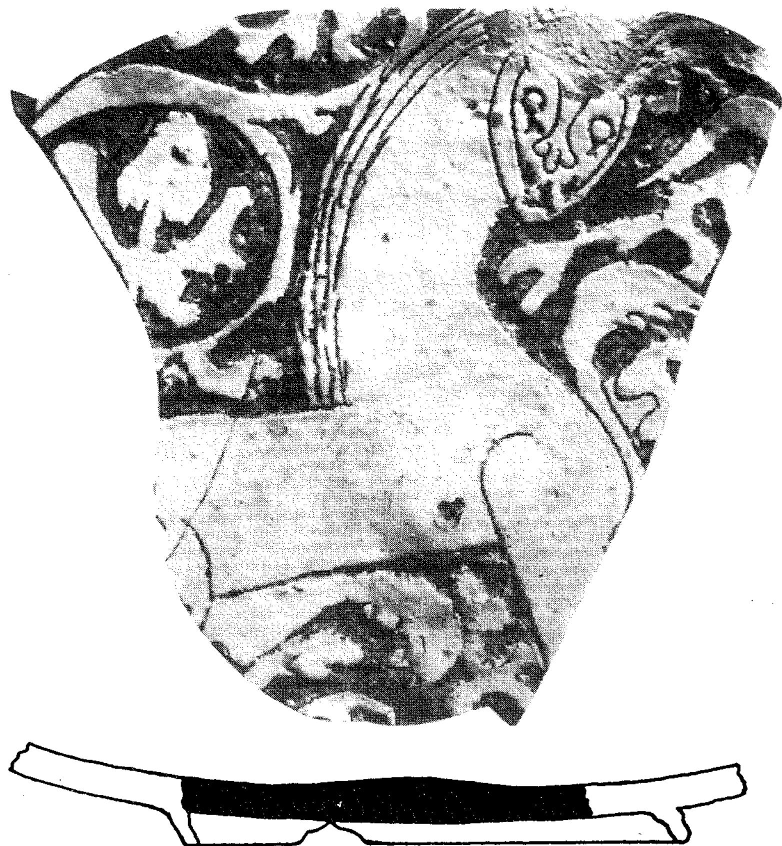
Εἰκ. 30.

Εἰκ. 31.

Ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ὀστράκου εἰκονίζεται λέων πιθανώτατα, ὀκλάζων ἀριστερὰ (εἰκ. 33) μὲ τὸν ἕνα τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακεκλιμένων ὀπισθίων ποδῶν προβαλλόμενον ὑπὸ τὴν κοιλίαν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ σωζόμενα ἄ-

Εἰκ. 32. Τεμάχιον πυθμένος πινακίου μὲ παράστασιν λέοντος ὀκλάζοντος καὶ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν.

κρα μὲ τοὺς ὄνυχας. Τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τοῦ σώματος στηρίζει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ προσθίου ποδός, ἐνῷ τὸν ἕτερον πρόσθιον πόδα ὑψώνει ἀνακεκαμμένον πρὸς τὰ ἄνω κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀρχαίων σφιγγῶν. Ὁ λαιμὸς μὲ τμῆμα τῆς χαίτης ὄπισθεν παρουσιάζει τὴν συνήθη στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἐμπρός, ἥτις προβάλλει κατὰ μέτωπον μὲ ἐντελῶς γεωμετρικὰ ἢ ἐσχηματοποιημένα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου (ρίς, ὀφθαλμοί, ὀδόντες) καὶ τὸ ᾠοειδὲς περίγραμμα. Τῆς κεφαλῆς ἐλλείπει ἡ ἄνω ἀπόληξις μὲ τὰ ὦτα. Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος πληροῦται δι' ἑλικοειδῶν καὶ ἄλλων φυλλωμάτων οὐχὶ τόσον σαφοῦς περιγράμματος.

Τὸ θέμα ζῴου ἀνθρωπομόρφου (σφίγγες, σειρῆνες κλπ.) ἢ φυσικοῦ (συνήθως λέοντος) εἰκονιζομένου ἄλλοτε ὀρθίου καὶ ἄλλοτε καθημένου ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν βαδίζοντος μὲ τὸ σῶμα κατὰ κρόταφον

Εἰκ. 33. Πιθανὴ ἀναπαράστασις τοῦ λέοντος τῆς εἰκόνος 32.

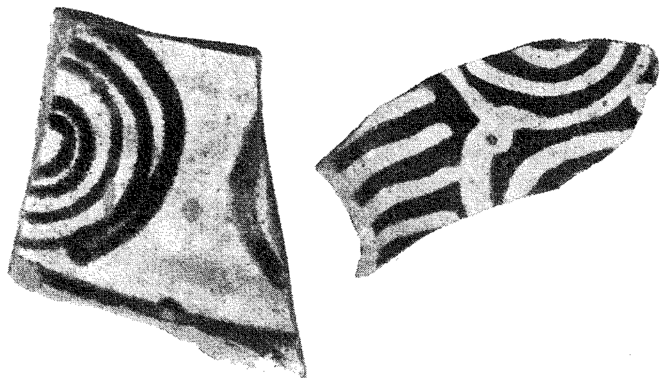
καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸν θεατήν, εἴτε ἐντελῶς κατὰ μέτωπον εἴτε βλέπουσαν κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν[1], ἦτο ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν[2] καὶ τῶν μετέπειτα χρόνων λίαν σύνηθες εἰς τὴν ἀνατολικὴν τέχνην[3], παρίστατο

[1] Ποτήριον ἐκ Κορίνθου, μέσων 12ου μ.Χ. αἰ. Ὁδηγὸς Βυζ. Ἐκθέσεως, ἀρ. 651 καὶ Morgan, ἔ. ἀ. ἀρ. 1283, σ. 131 εἰκ. 204β.

[2] Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν, μυκηναϊκοὶ σφραγιδόλιθοι (Α. Σακελλαρίου, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, Ἀθῆναι 1966, πίν 28, 3β, ε) κλπ.

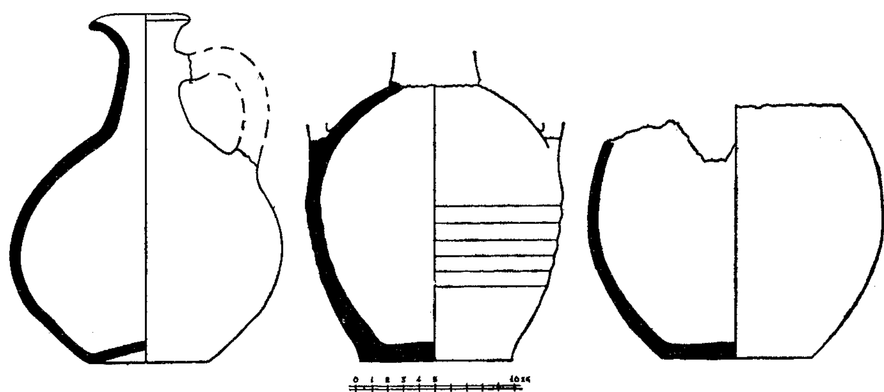
[3] Πλεῖστα παραδείγματα ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνατολιζούσης κεραμεικῆς: H. Payne,

δὲ συνήθως διπλοῦν, καθ' ἑραλδικὸν τρόπον ἑκατέρωθεν μέσου τινος ἀξονικοῦ στοιχείου, κίονος (πρβλ. Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν) ἢ δένδρου (τῆς ζωῆς

Εἰκ. 34. Θραύσματα εὐτελεστέρας ποιότητος ἐζωγραφημένων ἀγγείων.

τῶν Βυζαντινῶν) τοῦ ὁποίου σώζονται πλεῖστα παραδείγματα ἐπηρεασμένα ἐκ τῆς σασσανιδικῆς τέχνης, ἀνήκοντα εἰς τὸν 10ον—11ον αἰ. ἐν Ἀθήναις

Εἰκ. 35. α. Ὑδρία μετὰ προχοῆς καὶ μιᾶς λαβῆς. β. Ὑδρία μετὰ δύο λαβῶν. γ. Ὑδρία σωζομένη μόνον κατὰ τὴν κοιλίαν.

(Γοργοεπήκοος[1], Βυζαντινὸν Μουσεῖον[2], Μουσεῖα: Θηβῶν[3], Αἰγίνης,

Necrocorinthia, Oxford 1931, πίν. 30,5, 37,7, 50,7 (λέοντες ὀκλάζοντες) πίν. 3,1, 30,6 (ζῷα στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω), πίν. 10,6, 13,3, 14, 20,3 (ζῷα βαδίζοντα καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν), πίν. 3,1 (σφίγγες ἀντωπαί).

[1] A. Struck-K. Michel, Ath. Mit. 1906, εἰκ. 19 καὶ Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, εἰκ. 42.

[2] Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1956, πίν. IX, ἀρ. 159.

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 130 εἰκ. 12, σ. 136 εἰκ. 18, σ. 138 εἰκ. 20.

Σμύρνης[1] κλπ.). Ἀπὸ τοιοῦτο ἀνατολικὸν (περσικὸν) θέμα φαίνεται ἀντλῶν τὴν ἔμπνευσίν του καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἡμετέρου ἀγγείου. Παράστασις λεόντων καὶ γενικῶς ζῴων μὲ τὸ σῶμα ὀκλάζον καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὸν θεατὴν εἶναι συνήθης καὶ κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς γλυπτά[2], μικρογραφίας χειρογράφων[3], ἀγγεῖα[4] καὶ εἰς ὑφάσματα[5]

Ἡ γραμμὴ τῆς ἐκτελέσεώς των εἶναι περιποιημένη. Ὁ λέων ἰδίᾳ διετηρήθη σταθερῶς καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰ., ὁπότε αἱ ἀνθρώπιναι μορφαὶ φαίνονται τελείως ἀντικατασταθεῖσαι ὑπὸ τῆς διαρκῶς αὐξανομένης λαϊκότητος ζωϊκῶν σχεδίων, ἀλλὰ τὸ σχέδιόν του, ὅπως τὸ τοῦ ἡμετέρου (εἰκ. 32) δὲν ἔχει πλέον τὴν ποιότητα τῶν παλαιῶν, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ σοβαρὰν διακοπὴν τῆς βυζαντινῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχικὴν πηγὴν τῶν τύπων, δηλ. τὴν Περσίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν σκαλισμένων ἀνθεμίων τοῦ βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνος φαίνεται ἐπίσης ἀμελής, εἶναι πιθανώτερον τὸ ἡμέτερον ὄστρακον νὰ προέρχεται ἐξ ἀγγείου ἐκτελεσθέντος κατὰ τὸν 13ον αἰ. Τὰ παραπληρωματικὰ φυτικὰ κοσμήματα ἔχουν τώρα πλέον γίνει σκληρὰ καὶ δύσκαμπτα.

Ὑπάρχουσι τέλος ἀγγεῖα μὲ παχέα τοιχώματα καὶ ὑποκίτρινον γάνωμα καὶ μὲ ἐσωτερικῶς ἐζωγραφημένα μὲ βαθύτερον χρῶμα (πράσινον ἢ καστανέρυθρον) ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοχρώμου βάθους κοινότυπα σχέδια, γεωμετρικὰ (εἰκ. 34) ἢ ἄλλα ἀσαφῆ. Λόγῳ τῆς εὐτελείας τῆς διακοσμήσεώς των πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς σκεύη οἰκιακῆς ἴσως χρήσεως. Ὅμοιά των ἀγγεῖα εὑρέθησαν καὶ εἰς Κόρινθον, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ Ch. Morgan εἰς τὸν 13ον αἰ.[6]

[1] Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 137, εἰκ. 9.

[2] Ἀνάγλυφον Μουσείου Σόφιας, ἐκ Στάρα Ζαγορᾶς (B. Filov, Altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. 11, 1, 7ου-8ου αἰ.), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀκυληίας, 8ου αἰ. (Ricci-Colasanti, L' arte bizantina in Italia, πίν. 78), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Μεγάρου Ραβέννας, 10ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 75), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης Μητροπόλεως Torcello, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 85), θωράκιον γυναικωνίτου Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 84).

[3] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CX, CXIII, J. Ebersolt, La miniature byzantine, Paris 1929, πίν. XLII.

[4] Ch. Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XLVe.

[5] Μεταξωτὸν ὕφασμα τῆς Μητροπόλεως Maestricht, 10ου-11ου αἰ. (F. Volbach-G. Duthuit-G. Salles, L'art byzantin, Paris ἄ. ἔ., πίν. 93). Μεταξωτὸν ὕφασμα μὲ τὰ ὀνόματα Κωνσταντίνου Η' καὶ Βασιλείου Β' εἰς Düsseldorf, 10ου αἰ. ὅπου εἰκονίζονται ἀντωποὶ λέοντες στρέφοντες τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, εἰκ. 374).

[6] Ch. Morgan, ἔ. ἀ. σ. 80 ἑ.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ τρία μεγάλα ἀγάνωτα ἀγγεῖα (ὑδρίας) εὑρεθέντα εἰς τοὺς τάφους. Ταῦτα εἶναι ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ μὲ λεπτὰ τοιχώματα, εὑρέθησαν δὲ δυστυχῶς καὶ τὰ τρία τεθραυσμένα (εἰκ. 35) εἴτε κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των, εἴτε κατὰ τὸν λαιμόν. Φέρουσι στενὸν λαιμὸν συγκρατούμενον διὰ μιᾶς ἢ δύο καμπύλων λαβῶν (εἰκ. 35β). Εἰς τὴν κοιλίαν ἑνὸς ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται κυκλικαὶ ὁριζόντιαι ραβδώσεις (δακτύλιοι, εἰκ. 35β), γενόμεναι διὰ τοῦ τροχοῦ (εἰκ. 35α).

Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦσαν κοινῆς οἰκιακῆς χρήσεως, χρησιμεύοντα πιθανῶς πρὸς περισυλλογὴν ποσίμου ὕδατος. Παρόμοια ἀγάνωτα ἀγγεῖα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν θέσιν «Σαράντα Κολόννες» τῆς Πάφου Κύπρου, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ εὑρόντος αὐτὰ ἐντὸς ἐπιχώσεως H. Megaw εἰς τὸ 1222[1].

Ὁ πυθμήν των ἄλλοτε εἶναι κοῖλος (εἰκ. 35α) ἄλλοτε δὲ ἐπίπεδος (εἰκ. 35 β,γ). Διαστάσεις: τὸ ἀκέραιον (εἰκ. 35α) ἔχει ὕψος 0,22μ., διάμετρον κοιλίας 0,72μ. τὸ τῆς εἰκ. 35β ἔχει ὕψος κοιλίας 0,175μ., διάμετρον κοιλίας 0.142 μ. καὶ τὸ τῆς εἰκ. 35γ: διάμετρον κοιλίας 0.184, καὶ σωζόμενον ὕψος 0.162μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ. Εἰς τὰ παραδείγματα θωρακίων ὁμοίων πρὸς τὸ τῶν εἰκόνων 16 καὶ 17 προσθετέον καὶ τὸ ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν[2], εἰς δὲ τὰ τῆς εἰκόνος 18 τὸ ἐκ τῆς βασιλικῆς Πανόρμου Κρήτης[3] θωράκιον.

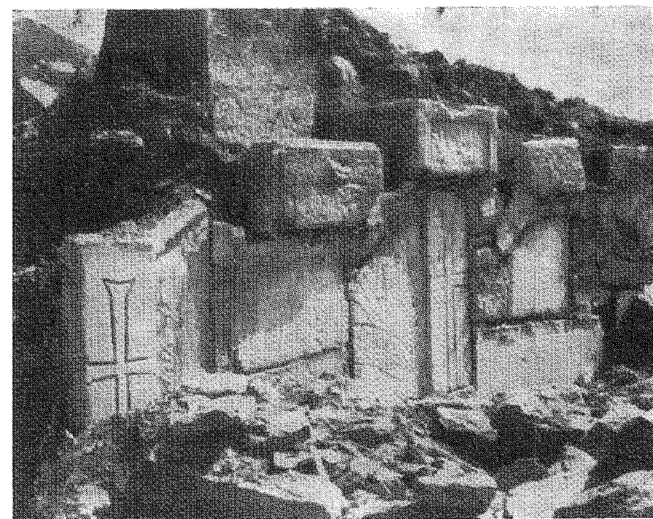
[1] A. H. S. Megaw, Excavations at "Saranda Kolones„ Paphos, 1966-67, 1970-71, ἐν Report of the Deparlment of Antiquities, Cyprus 1971, Nicosia 1971, σ. 124, εἰκ. 3 καὶ 8.

[2] Εἰκὼν ἐν Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχρ. Βασιλικὴ τῆς μεσογ. Λεκάνης, σ. 519 εἰκ. 477, 6.

[3] Εἰκὼν ἐν Ν. Πλάτωνος, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης (Ἑλληνικά, Παράρτ. 9, 1, 1955, σ. 428, πίν. 98,1).

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα μαρμάρινα γλυπτά — membra disjecta παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων — εὑρέθησαν, ἄλλα μὲν (ὁμὰς Α) κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου γενομένων ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως καὶ ἀναπαλαιώσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ προσηρτημένου εἰς αὐτὸν ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Παροικιᾶς Πάρου, ἄλλα δὲ (ὁμὰς Β) κατὰ τὰς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐπίσης ἐνεργηθείσας κατὰ τὸ 1960

Εἰκ. 1. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον ναΰδριον τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου.

καὶ 1961 ἀνασκαφὰς τῆς 1200 περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς Νάουσαν ἀγούσης ὁδοῦ ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω ὁμάδες γλυπτῶν εὑρέθησαν ἐντειχισμέναι ἡ μὲν πρώτη εἰς μεταγενεστέρας στερεωτικὰς προσθήκας τῆς Καταπολιανῆς, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὸ ἀντικαταστῆσαν τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ναΰδριον τοῦ Ἁγ. Ἐλευθερίου (εἰκ. 1), τὸ απο-

τελοῦν μίαν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἔδωσαν τὸ σημερινὸν ὄνομα εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν προγενεστέραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν[1].

Συντομωτάτη μνεία τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν τεμαχίων ἀμβώνων περιελήφθη, τῆς μὲν Α΄ ὁμάδος εἰς τὸν Ε΄ τόμον (1965) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (σ. 23, εἰκ. 16,17), τῆς δὲ Β΄ ὁμάδος εἴς τε τὸ Ἔργον[2] καὶ τὰ Πρακτικὰ[3] τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, δαπάναις τῆς ὁποίας ἐξετελέσθησαν ἀμφότεραι αἱ μνημονευθεῖσαι ἐργασίαι.

Ἐκ τῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν ἀνήκοντα εἰς ἄμβωνας τῆς Καταπολιανῆς εἶναι ὀλίγα, ἐνῷ ἀντιθέτως πολυάριθμα εἶναι τὰ τεμάχια τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων τὰ τεμάχια εὑρέθησαν διεσκορπισμένα, ἐπειδὴ δὲ καὶ δὲν ὑπάρχουσι κατὰ χώραν τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν σχετικῶν ἀμβώνων, ἀγνοοῦμεν ποῦ ἀκριβῶς τοῦ μέσου κλίτους τῶν ἀντιστοίχων βασιλικῶν ἦσαν οὗτοι τοποθετημένοι. Ἐκ διαφόρων ἐν τούτοις ἐνδείξεων δυνάμεθα μετὰ ἀρκετῆς βεβαιότητος νὰ συναγάγωμεν τὸ γενικόν των σχέδιον, ὅπερ ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμβώνων τῶν ἐχόντων δύο συμμετρικῶς καὶ ἀντιρρόπως τοποθετημένας κλίμακας ἀνόδου εἰς τὴν ὑψωμένην κυκλικὴν ἐξέδραν, παραδείγματα τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἄφθονα εἰς τὴν Ξυλόστεγον Παλαιοχριστιανικὴν Βασιλικὴν τῆς μεσογειακῆς Λεκάνης[4].

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Α΄ ΟΜΑΔΟΣ

Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι ὀλιγαριθμότερα τῶν τῆς ὁμάδος Β. Ἐνταῦθα ἀπεικονίζονται δύο τεμάχια (εἰκ. 2 καὶ 3) ἀνήκοντα εἰς τὰ πλάγια πτερύγια τῆς εἰς τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ ἄμβωνος κλίμακος ἀνόδου. Ὅτι δὲ τὰ τεμάχια ταῦτα προέρχονται ἐκ τῶν πτερυγίων ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρῶς κεκλιμένη ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνεια. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 2) εἶναι τεθραυσμένον καθ᾽ ὕψος εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται ἀλυσσοειδὴς πλοχμὸς—συνήθης εἰς γλυπτὰ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος—πλάτους 0.075μ. ὅστις περιθέει τὸ τραπεζιόσχημον πτερύγιον. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ὑψηλοῦ ἰσχυρῶς ἀναγλύφου σταυροῦ, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τοῦ σταυροῦ σώζεται μόνον ἡ μία τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν καταλήγουσα εἰς τριγωνικὴν διαπλάτυνσιν. Ἐπὶ τῆς κεραίας ταύτης

1 Βλέπε τὴν σχετικὴν εἰκόνα εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας 1960, σ. 176, εἰκ. 192 καὶ εἰς ΠΑΕ 1960, πίν. 179α.

2 Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1960, σ.181, εἰκ. 200, 201 καὶ 1961, σ. 192, εἰκ. 196.

3 ΠΑΕ 1960, σ. 251, πίν. 189-191 καὶ 1961, σ. 187 πίν. 147α.

4 Τόμ. Β΄, σ. 538 ἕως 566.

ἵσταται μικρὸν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ἐστραμμένον πρὸς τὸν σταυρόν (εἰκ. 2α, 3α). Τὸ πτηνὸν εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περιστερά, ἀντιστοίχως δ᾽ αὐτῆς, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κεραίας τοῦ σταυροῦ, θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, βλέπουσα ἐπίσης πρὸς τὸν σταυρόν. Αἱ δύο περιστεραὶ ἔχουσιν ἀναμφιβόλως συμβολικὴν ἔννοιαν: συμβολίζουν ψυχὰς ἀπολυτρωμένας ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς τοῦ σώματός των καὶ ἐπιτυγχανούσας τὴν σωτηρίαν των δυνάμει τοῦ σταυροῦ[1], ὅστις ἐνταῦθα μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς του R ἀποτελεῖ τὸ μονογράφημα αὐτοῦ τούτου τοῦ Χριστοῦ. Πλείονα παραδείγματα ἀνὰ μιᾶς περιστερᾶς ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ παρέχουν πολλαὶ σαρκοφάγοι τοῦ 5ου αἰ. τοῦ Μουσείου τοῦ Λατερανοῦ[2] καὶ τῆς Ραβέννας[3], ἀρχαιότερον δὲ καὶ ἐπιτύμβιαι ἐπιγραφαὶ παλαιοχριστιανικῶν κοιμητηρίων, ὡς π.χ. τῆς Δομιτίλλης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ κλειστοῦ P[4], καὶ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Κομοδίλλης[5] (τοῦ ἔτους 431)[6]. Ἡ χρῆσις τῶν ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ πτηνῶν ἢ περιστερῶν[7] διετηρήθη καὶ ἀργότερον[8].

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς περιστερᾶς τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου σῴζεται μικρὸν καμπύλον λείψανον τῆς οὐρᾶς ἑνὸς λατινικοῦ R, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο προσ-

1 Πρβλ. H. M a r u c c h i, Éléments d' archéologie chrétienne, Paris-Rome 1905, τόμ. I, σ. 164.

2 Fr. W. D e i c h m a n n, Repertorium der christl.-antiken Sarkophage I,Wiesbaden 1967, ἀρ. 59 (πίν. 19), ἀρ. 61 (πίν. 19), ἀρ. 653 (πίν. 99), ἀρ. 208 (πίν. 48).

3 G. B o v i n i, "Corpus,, della scultura paleocristiana II,Roma 1968, ἀρ. 30.

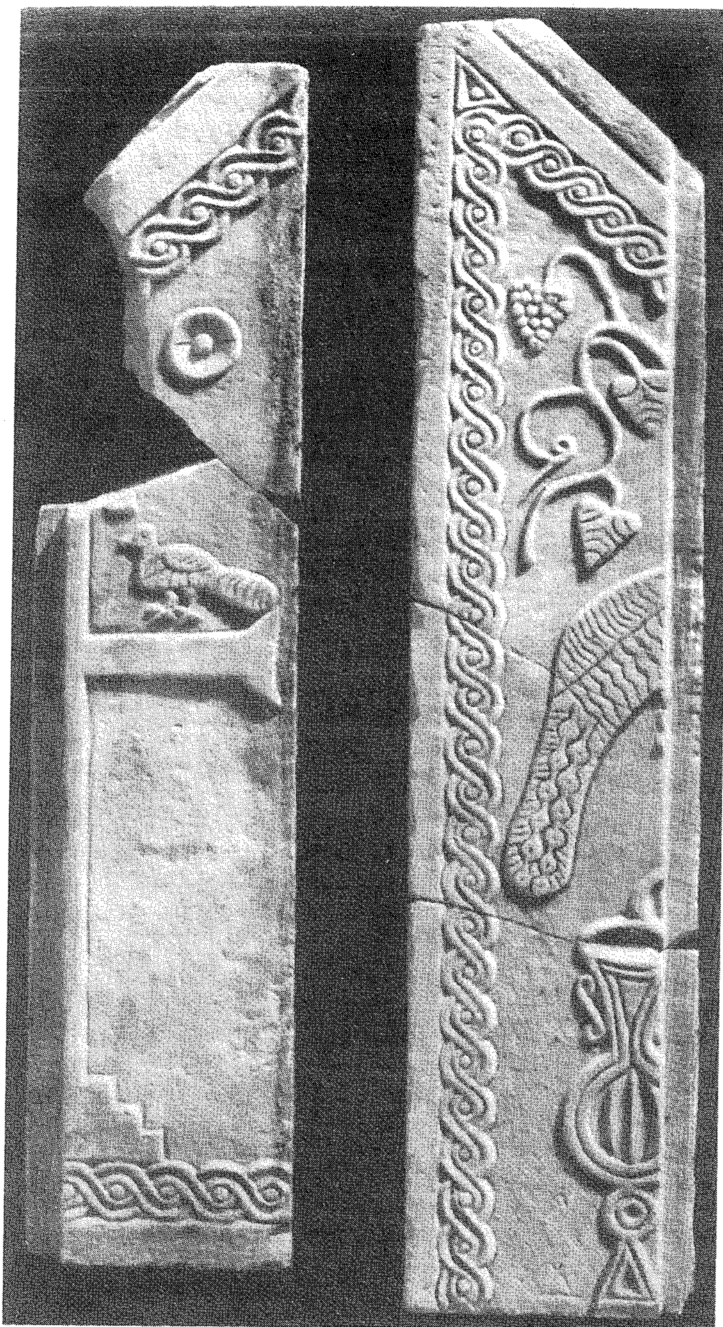
4 P. T e s t i n i, Archeologia cristiana, Roma - Parigi - N. York 1958, σ. 355, εἰκ. 151.

5 Αὐτόθι, σ. 365, εἰκ. 181.

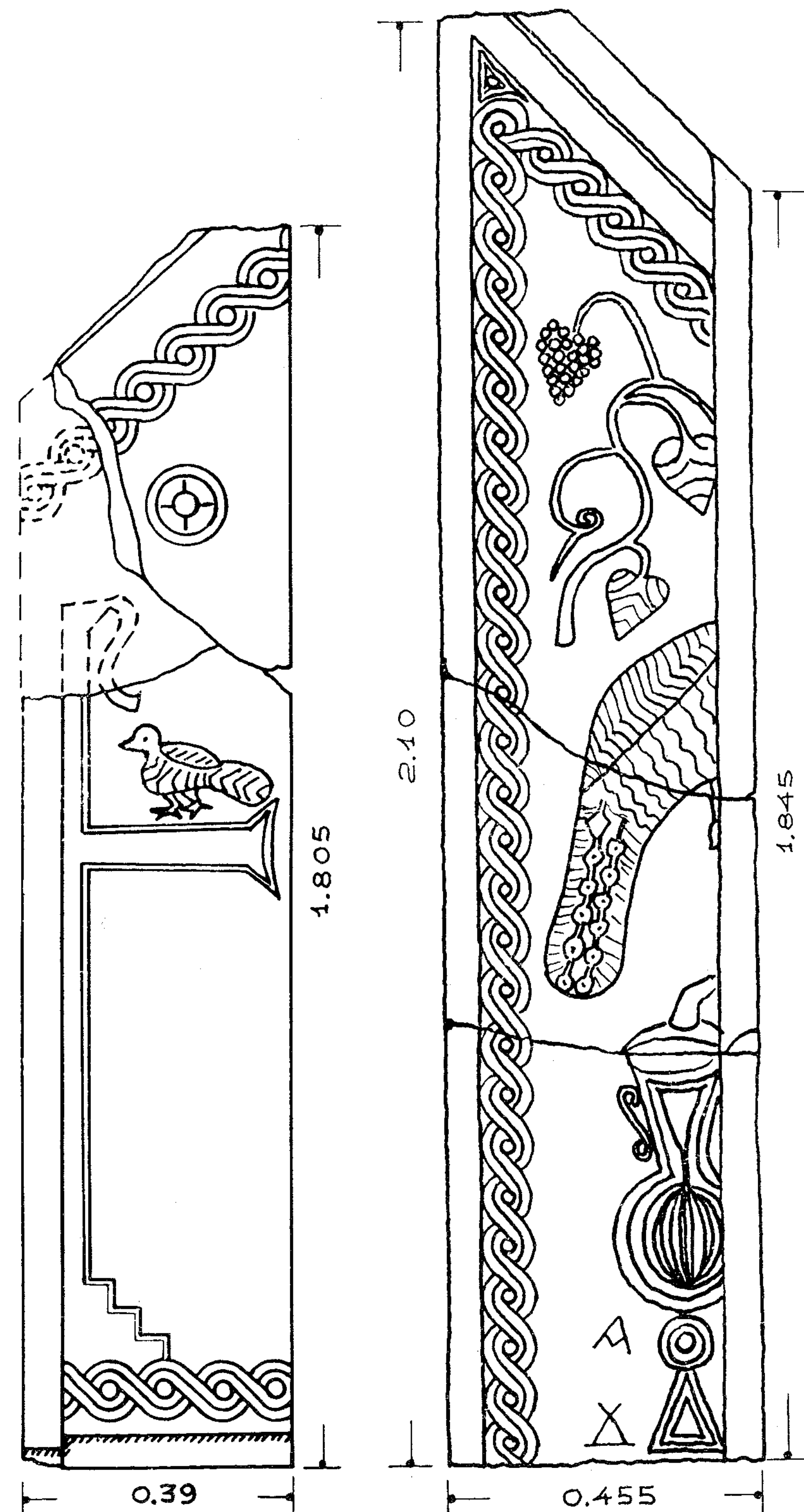
6 Ἀνὰ ἓν πτηνὸν ἑκατέρωθεν τοῦ χρίσματος ἢ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ Α καὶ τὸ Ω παρεμβάλλονται καὶ ἐντὸς ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν M a r u c c h i, ἔ. ἀ. σ. 189 ,223) καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων (βλ. πλεῖστα παραδείγματα σαρκοφάγων ἐκ Ραβέννας εἰς τὸ "Corpus,, della scultura paleocristiana II, ἀρ. 14d, 16b, c, d, 24a, b,c, 28c, 31d, 32 a,b,c, 35a, 37d, 40a, 77a),ἀκόμη δὲ καὶ ἑκατέρωθεν ἀγγείου (βλ. ψηφιδωτὸν δάπεδον βασιλικῆς Μαστιχάρη Κῶ, Ἀ.Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΕ 1966, σ. 97, εἰκ. 97) ἔχοντος καὶ τούτου τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν καλῶν πράξεων τῶν Χριστιανῶν (M a r u c c h i, ἔ. ἀ. σ. 164).

7 Π.χ. τὸ γλυπτὸν τοῦ Μουσείου Κορίνθου (R. S c r a n t o n, Mediaeval Architecture, Corinth XVI, Princeton N.J. 1957, πίν. 20, ἀρ. 12), ὅπερ, περιέργως ὁ Scranton θεωρεῖ ὡς τοῦ 13ου αἰ. ἐνῷ καθ᾽ ἡμᾶς εἶναι παλαιοχριστιανικόν.

8 Ἐπιστύλιον ἐκ Γέρακα τῆς Ἀττικῆς μὲ κουφίζοντα γράμματα (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΕΜΜΕ τεῦχ. Γ', 1927, σ.180, εἰκ. 239). Εἰς τοῦτο τὰ πτηνὰ δὲν εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ κάτωθεν αὐτῶν.

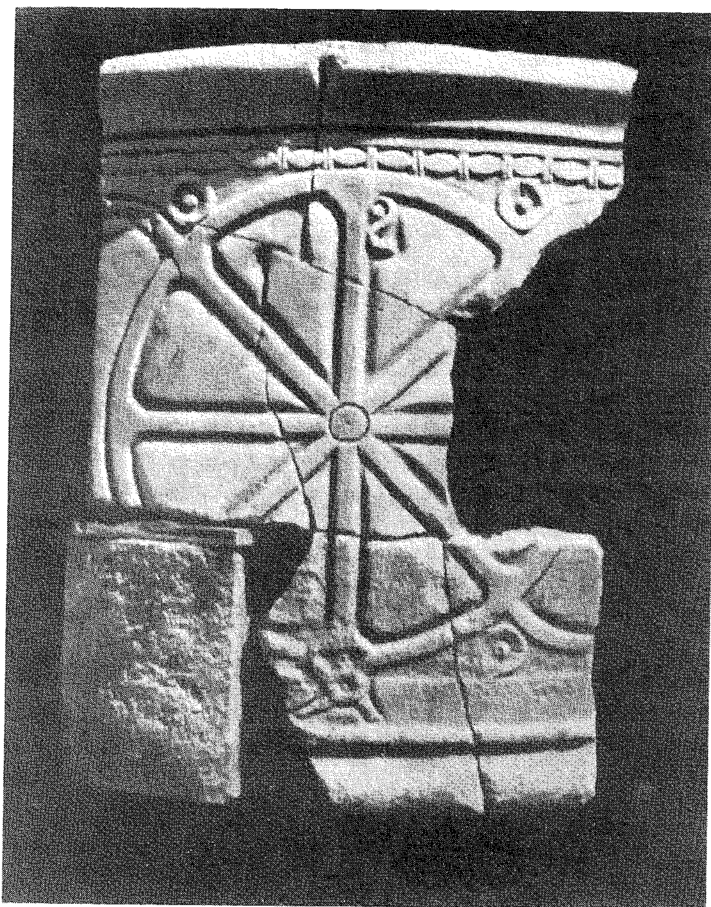

Εἰκ. 2 α, β: Μαρμάριναι ἀνάγλυφοι λωρίδες ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφίαι).

Εἰκ. 3 α, β: Σχέδιον τῶν πτερυγίων τῆς εἰκ. 2.

κεκολλημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ[1], δὲν σῴζεται ὅμως σήμερον λόγῳ θραύσεως τῆς πλακὸς κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο.

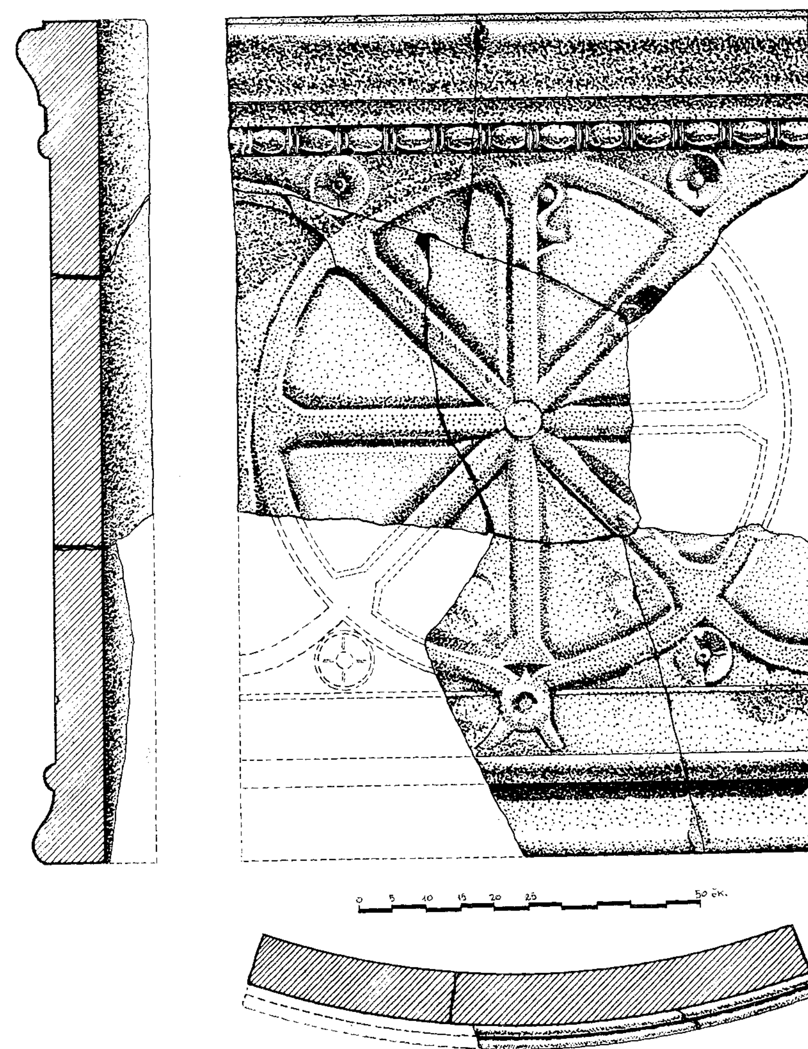

Εἰκ. 4. Τὸ καλύτερον ἐκ τῶν τεσσάρων ἀναγλύφων θωρακίων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφία).

Ἐπὶ τοῦ σῳζομένου εἰσέτι ἄνω τεμαχίου τῆς ἐξεταζομένης κατακορύφου πλακὸς σῴζεται τμῆμα τοῦ ἀλυσιδωτοῦ κεκλιμένου πλοχμοῦ, πλάτους 0.10μ., τοῦ ὁποίου ἡ ἔξω γραμμὴ ἀπέχει τοῦ κεκλιμένου χείλους τῆς πλακὸς 0 10μ. Κάτωθεν τοῦ πλοχμοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τῆς λείας ἐπιφανείας γεγλυμμένος ἔξεργος

[1] Λεπτομερείας περὶ αὐτοῦ βλέπε κατωτέρω.

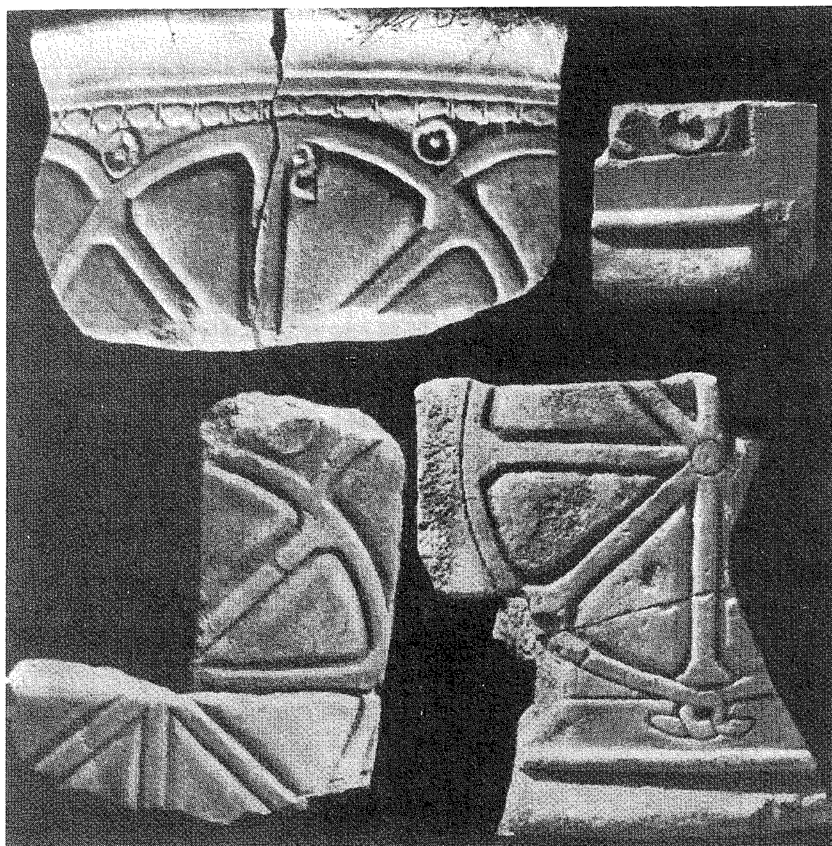
τετράφυλλος ὀμφαλωτὸς ῥόδαξ. Ὅμοιοι ῥόδακες εἰκονίζονται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων[1]. Ἐκ τοῦ σωζομένου τεμαχίου ὑπολογίζεται ἡ γωνία

Εἰκ. 5. Σχέδιον μετὰ τομῆς ὁριζοντίας καὶ κατακορύφου τοῦ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς εἰκ. 4.

[1] Ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΔ 12, 1929, σ. 52, εἰκ. 58), ἐκ τῆς βασιλικῆς Α' Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ΑΕ 1929, σ. 78 εἰκ. 88),

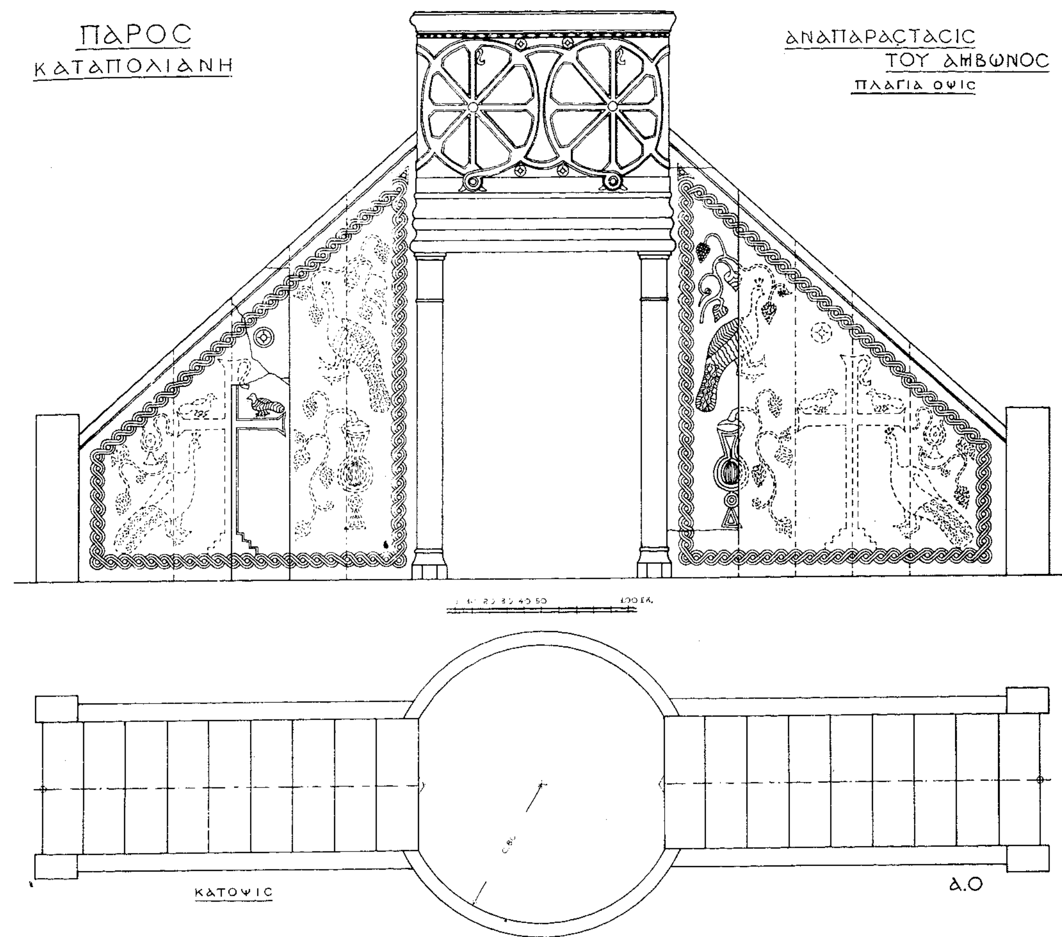
τὴν ὁποίαν κάμνει ἡ κεκλιμένη γραμμὴ τοῦ πτερυγίου πρὸς τὴν ὁριζοντίαν εἰς 42⁰. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῆς πλακὸς μέχρι τῆς ὁριζοντίας ἄνω ἀπολήξεως αὐτῆς εἶναι 1.805μ., τὸ πάχος εἶναι 0.075, τὸ δὲ πλάτος 0.337μ. Ἐὰν ὅμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ

Εἰκ. 6. Τρία ἄλλα διαφορετικὰ τεμάχια ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τεμάχιον κυκλικοῦ θωρακίου ἐκ τοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

(πατούρα) πλάτους 0.052, δι' ἧς ἡ πλὰξ ἐφίλιαζε πρὸς τὴν γειτονικήν, τότε τὸ ὁλικὸν πλάτος ἀποβαίνει 0.39μ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ πτερύγιον ἀπετελεῖτο ἐκ πλειόνων διαδοχικῶν στενῶν κατακορύφων πλακῶν συνενουμένων δι' ὁμοίας ἐγκοπῆς. Τοιαύτη ἐγκοπὴ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ δεύτερον τεμάχιον πτερυγίου (εἰκ. 2β) εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τεμάχιον πτερυγίου τῆς εἰκόνος 2α, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς μίαν μεσαίαν πλάκα τοῦ ἄλλου πτερυγίου, ἥτις ἔφερε καὶ τὸν κυριαρ-

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς.

χοῦντα τῆς διακοσμήσεως τοῦ θωρακίου σταυρόν, ἤτοι τὸ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα "Κυριακὸν Σημεῖον„[1] τὸ τῆς εἰκόνος 2β,3β εἶναι ἄκρον ἀριστερόν. Ἔχει διαστάσεις: πλάτος 0.405, καὶ μετὰ τῆς ἐγκοπῆς 0.455, καὶ ὕψος κατὰ μὲν

[1] Στρωματεῖς 6, II (Migne, Ε. Π. τόμ. 9. στ. 305 Α).

τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν 2.10μ. κατὰ δὲ τὴν δεξιὰν 1.845μ., εἶναι δὲ τεθραυσμένον εἰς 3 τεμάχια καθ' ὕψος καὶ εὑρέθη (ὅπως καὶ τὸ πτερύγιον τῆς εἰκόνος 2α), ἐντειχισμένον ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου. Τὸ πάχος του εἶναι 0.092, ἤτοι κατά τι μεγαλύτερον τοῦ προηγουμένου, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ τεμάχια θὰ εὑρίσκοντο ἐπὶ διαφόρων πλευρῶν τοῦ ἄμβωνος. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τῆς εἰκ. 2β καὶ 3β εἰκονίζεται τὸ κατακόρυφον πλαίσιον τοῦ 0.088 πλάτους πλοχμοῦ μετὰ τῆς ἄνω αὐτοῦ ὀξείας (48^0) γωνίας καὶ μέρους τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ πλοχμοῦ σχηματιζομένου πλαισίου εἰκονίζονται, ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, κάτω μὲν ἐσχηματοποιημένος ἀμφορεὺς[1], ὕψους 1,012μ. ἔχων κωνικὸν τὸ στόμιον μὲ δύο ἑκατέρωθεν, μικρὰς σχετικῶς, κοιλοκύρτους λαβάς, σφαιρικὴν κοιλίαν μετὰ κατακορύφων γλυφῶν καὶ βάσιν τριγωνικήν, συνδεομένην μετὰ τῆς κοιλίας διὰ σφαιροειδοῦς μεταβατικοῦ στοιχείου. Ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ἀμφορέως φαίνεται ἐξερχόμενον πρὸς τὰ ἄνω καὶ δεξιὰ τεμάχιον φυτικοῦ καυλοῦ. Πρέπει ἐνταῦθα νά σημειωθῇ, ὅτι παραπλεύρως τῆς βάσεως τοῦ ἀμφορέως ἔχει χαραχθῆ τὸ γράμμα Δ, ὀλίγον δὲ ἀνωτέρω, παρὰ τὸ σφαιρικὸν στοιχεῖον, τὸ γράμμα Α (εἰκ. 3β)[2]. Ὑπεράνω τοῦ ἀμφορέως εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ἐξέργου παγωνίου (σῶμα, οὐρὰ καὶ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ποδός), συμβολικοῦ καὶ τούτου[3] πτηνοῦ, ἐστραμμένου πρὸς τὰ δεξιά. Ὑπεράνω αὐτοῦ, ἤτοι ἐν τῇ καταλειπομένῃ τριγωνικῇ ἐπιφανείᾳ εἰκονίζονται ἑλικοειδεῖς ὄστλιγγες, ἐξ ὧν ἐκφύονται τρεῖς πυκνοστάφυλοι βότρεις, ἤτοι συμβολικὴ καὶ αὐτὴ παράστασις, ἡ τῆς ἀμπέλου[4].

Αἱ παρειαὶ τῶν πτερυγίων ἀπετελοῦντο, ὡς εἴδομεν, ἐκ πλειόνων κατακορύφων λωρίδων μαρμάρου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγλύφοντο αἱ παραστάσεις. Αἱ λωρίδες ἦσαν μονοκόμματοι ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω, ὡς ἤρχοντο ἐκ τῶν γειτονικῶν λατομείων τῆς Πάρου.

Ἡ ἄνω πλευρά των ἦτο κεκλιμένη σχηματίζουσα πρὸς τὸν ὁρίζοντα[5] γωνίαν 42°. Αἱ μεταξὺ τῶν παρειῶν κλίμακες ἀπετελοῦντο ἐξ ἁπλῶν βαθμίδων ὀρθογωνίου διατομῆς (βλ. κάτοψιν εἰκ.7), τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο τοποθετημένος ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐν-

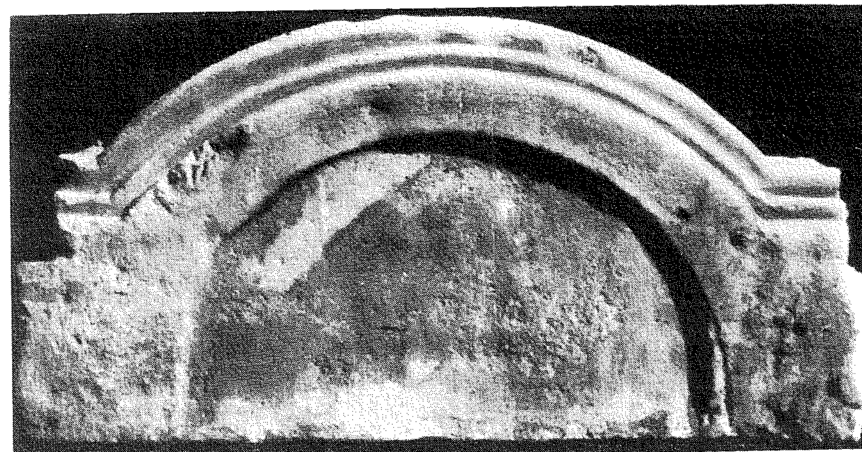
[1] Ὅμοιος πρὸς τοὺς ἐπὶ τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν εἰκονιζομένους (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΠΑΕ 1960, πίν. 185β, 186α).

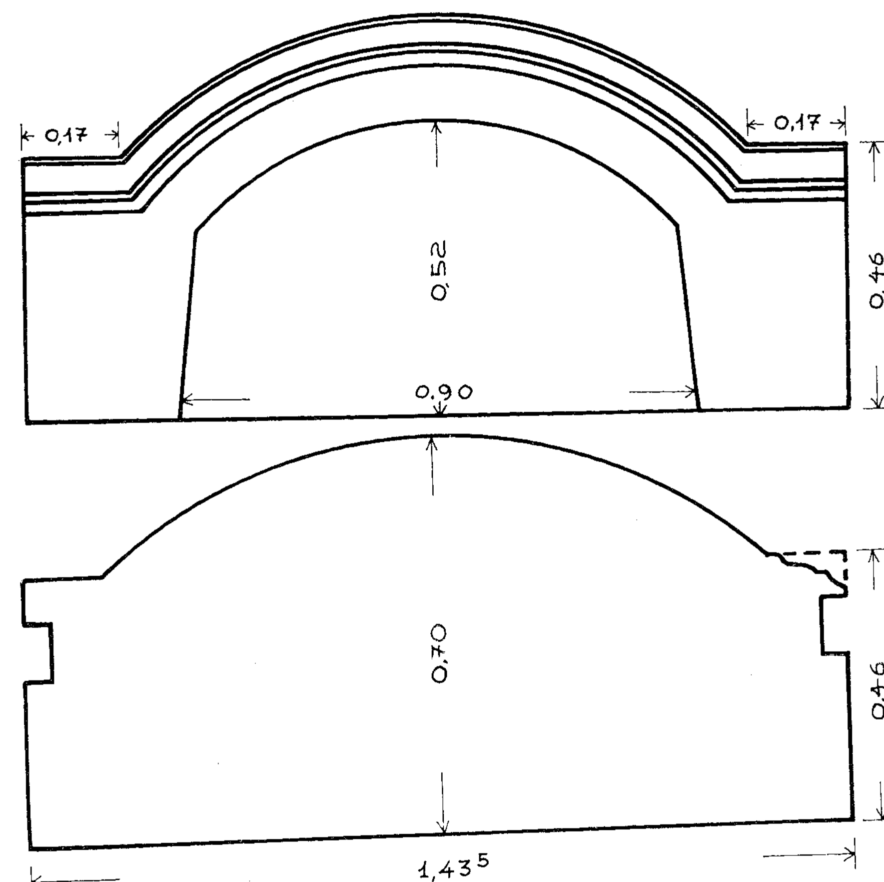
[2] Προφανῶς τεκτονικὰ σύμβολα (Versatzmarken) χάριν εὐκολίας τῶν τεχνιτῶν κατασκευῆς τοῦ ἄμβωνος.

[3] Τῆς «ἀθανασίας» κατά τὸν Ἱερ. Α ὐ γ ο υ σ τ ῖ ν ο ν, De civ. Dei 1. XXI, c. IV.

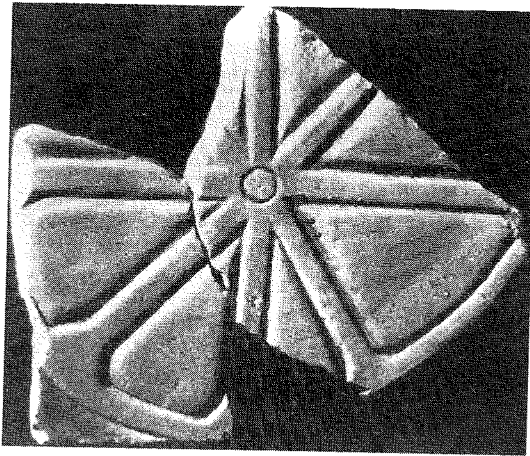
[4] Πρβλ. *Ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ* (Ἰωάν. 15,1).

[5] Ἀναλόγους γωνίας παρουσιάζουν καὶ τὰ πτερύγια τῶν ἀμβώνων: τῆς βασιλικῆς Λάρδου Ρόδου 41°, τῆς βασιλικῆς Torcello 42°, τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων 45°, τῆς βασιλικῆς τῆς Μυτιλήνης 53°, τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτ. Θηβῶν 53°, τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φιλίππων 57°, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ Κηρύκου τῆς Δήλου 63°.

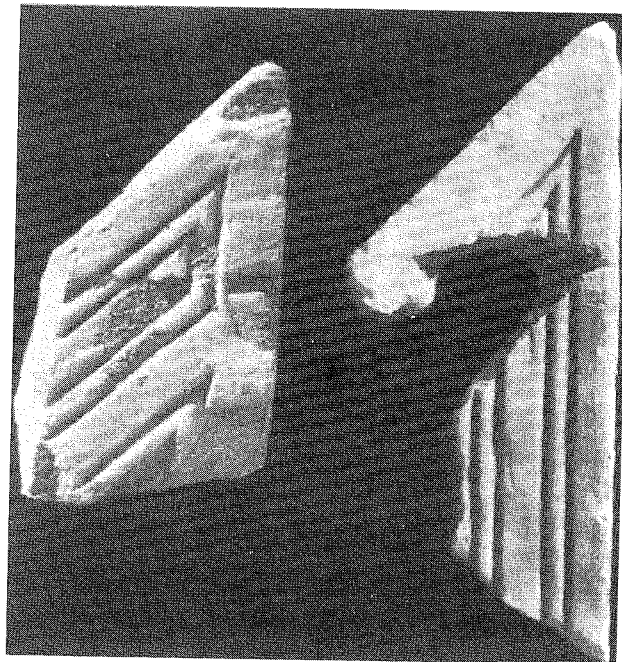

Εἰκ. 8. Ἡ βάσις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου. α,β: κάτω ὄψις. γ: ἄνω ὄψις.

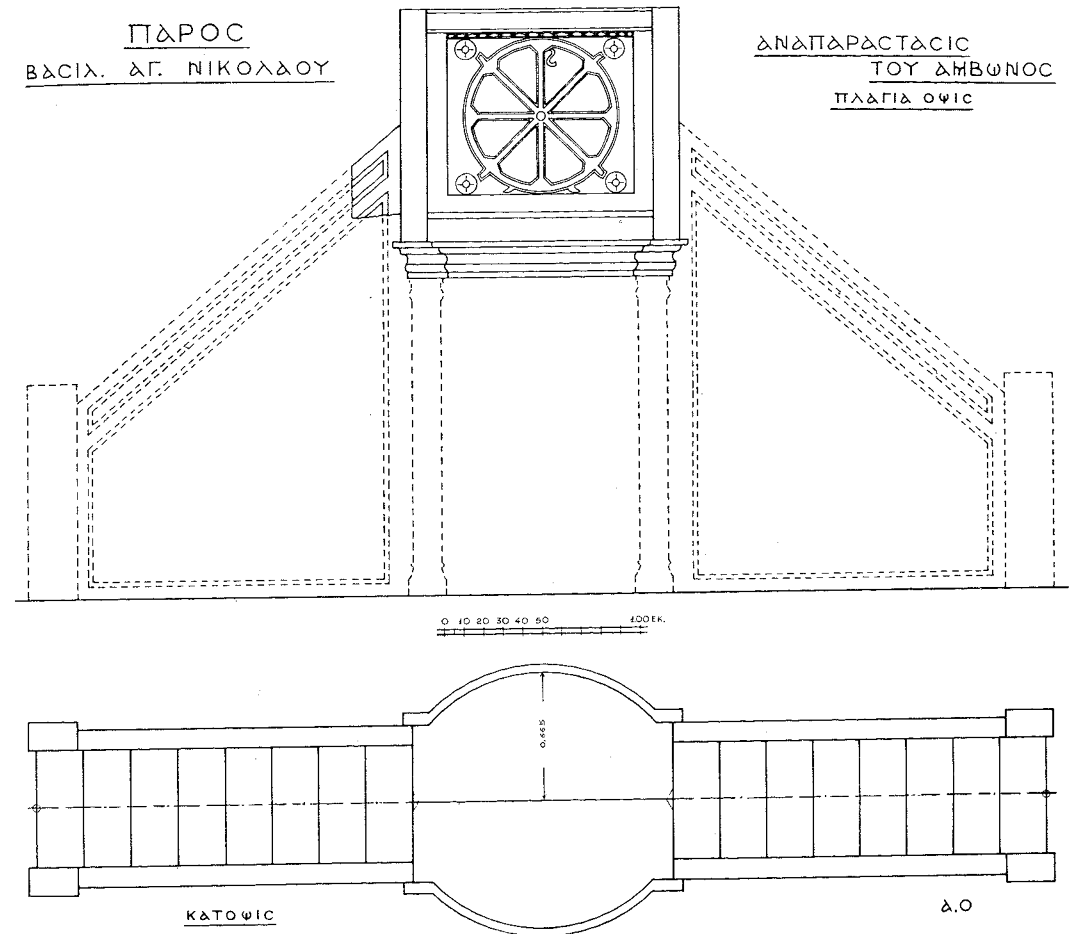

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον θωράκιον ἐξώστου, ἀνῆκον εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Εἰκ. 10. α: τμῆμα κεκλιμένου ἀναγλύφου πλαισίου πτερυγίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Νικολάου β: τμῆμα κεκλιμένου πλαισίου τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα ἄμβωνος.

ταῦθα ἦτο κυκλικός. Τούτου ἡ μὲν βάσις δὲν σώζεται, συμπεραίνομεν ὅμως περὶ τῆς κυκλικότητος αὐτοῦ ἐκ τῶν διασωθέντων καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βαινόντων ἀναγλύφων μαρμαρίνων θωρακίων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν καμπυλότητα ἐσω-

Εἰκ. 11. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ διπλῆς κλίμακος ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου σώζονται: α) τεμάχιον τοῦ πλαισίου τῆς κεκλιμένης πλευρᾶς τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 10), β) ἓν θωράκιον (εἰκ. 9), γ) τὸ ἥμισυ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξώστου (εἰκ 8).

τερικῆς ἀκτῖνος 0,80μ. (εἰκ. 7). Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἀκτὶς αὕτη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀκτῖνα καμπυλότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει βάσις ἄμβωνος (εἰκ. 8), εὑρεθεῖσα ἐντειχισμένη εἰς τὸ νεώτερον τέμπλον τῆς προσκεκολλημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, περὶ

τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Πάντως ἡ σωζομένη βάσις μᾶς ὑποβοηθεῖ διὰ τῆς κατακορύφου τομῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἡμετέρου ἄμβωνος, ὅστις θὰ ἀνῆκε πλέον εἰς τὸν μεγαλύτερον ναὸν τῆς Καταπολιανῆς, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀγνοεῖται ἡ ἀκριβὴς ἐν τῷ ναῷ θέσις.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν θωρακίων:

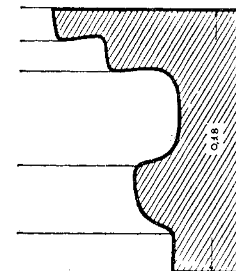
Τὰ θωράκια τοῦ ἐξώστου (εἰκ. 4,5,6) στεφόμενα ὑπὸ λεσβίου κυματίου ὕψους μετὰ τοῦ ὑπ᾽ αὐτὸ ἀστραγάλου 0.127μ., πάχους δὲ 0.12μ. κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου, βαίνουσιν ἐπὶ βάσεως σχήματος ἀντεστραμμένου λεσβίου κυματίου, ὕψους 0.145 καὶ πλάτους κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου 0.122, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ ἐπίπεδος ταινία ὕψους καὶ πάχους 0.085μ. τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ κορμός, πάχους 0.08μ.

Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τῶν καμπύλων θωρακίων κοσμεῖται ἄνω μέν, ἤτοι ὑπὸ τὸ λέσβιον κυμάτιον τῆς στέψεως, ὑπὸ χθαμαλοῦ, ἐπιπέδου ἀστραγάλου (εἰκ. 4,5,6), κάτωθεν δ᾽αὐτοῦ ὑπὸ μεγάλων κύκλων διαμέτρου 0.86μ. καὶ παρυφῆς πλάτους 0.045μ. περιβαλλόντων τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ σταυροῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται οἱονεὶ ἀκτινωτὸς τροχός, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου τονίζεται διὰ χαρακτοῦ κύκλου, διαμέτρου 0.065μ. Αἱ ἀκτῖνες τοῦ τροχοῦ αὐτοῦ διαπλατύνονται πρὸς τὴν περιφέρειαν εἰς 0.085μ. φέρουσι δὲ πλαγίως βαθείας λοξὰς ἐγκοπὰς διὰ τῶν ὁποίων καὶ τονίζονται. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιαι εἶναι αἱ ἀπολήξεις τοῦ σταυροῦ, αἵτινες ἄνω μὲν φέρουσι προσκεκολλημένον δεξιὰ τὸ λεγόμενον ἀνοικτὸν ἢ λατινικὸν R (εἰκ. 4,5,6), κάτω δὲ ἅμμα (εἰκ. 4,5,6). Αἱ περιφέρειαι τῶν κύκλων συνάπτονται ἐξωτερικῶς ἄνω καὶ κάτω διὰ καμπύλου σχοινίου λαξευθέντος περίπου κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν χιαστὶ τοποθετημένων ἀκτίνων. Τέλος εἰς τὰ καταλειπόμενα ἔξω τῆς περιφερείας τῶν κύκλων καὶ τῶν καμπύλων αὐτῶν συνδέσμων κενὰ (εἰκ. 4,5,6) ἐγλύφησαν ἁπλοῖ ὀμφαλωτοὶ ῥόδακες, ὅμοιοι πρὸς τὸν τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 2α, τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποδεικνύει καὶ ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα θωράκια ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν καὶ τὰ πτερύγια ἄμβωνα.

Τοιοῦτοι κύκλοι, ἐκτελεσμένοι πάντες δι᾽ ἀρίστης, μαλακῆς ὡς βελουδένιας, ἐργασίας, σώζονται ἐν συνόλῳ μόνον πέντε (εἰκ. 4,6,9), εὑρεθέντες κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς Καταπολιανῆς ἐντειχισμένοι εἰς μεταγενεστέρας κατασκευάς, ἄλλοι μὲν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, ἄλλοι δὲ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας τοῦ ναοῦ[1]. Ἐκ τούτων τέσσαρες μόνον — δύο ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς — δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ἄμβωνα τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 4,6), λόγῳ τῆς ἀκτῖνος καμπυλότητος αὐτῶν. Ὁ δὲ ὑπόλοιπος (πέμπτος) θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 9), τοῦ ὁποίου ἡ σωζομένη μετὰ δύο ἄκρων πεσσίσκων βάσις (εἰκ. 8) συμφωνεῖ, ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐπιτρέπουσα τὴν τοποθέτησιν ἑνὸς μόνον θωρακίου. Κατὰ ταῦτα κατηρτίσαμεν τὰς παρατιθεμένας ἀναπαραστάσεις (εἰκ. 7 καὶ 11).

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν Ε', 1965, σ. 24.

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα βάσις κυκλικοῦ ἐξώστου μαρμαρίνου ἄμβωνος ἀπηρτίζετο ἐκ δύο ὁμοίων τεμαχίων, ἐξ ὧν τὸ ἓν διετηρήθη ἀκέραιον. Αἱ παρατιθέμεναι κατόψεις (εἰκ. 8) εἰκονίζουν τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ πλευράν. Ἡ ἄνω, τελείως ἐπίπεδος ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου τμήματος, διαστάσεων 1,435×0.465μ. διαμορφωμένου κατὰ τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν εἰς κυκλικὸν τομέα, χορδῆς 1.135 καὶ βέλους 0.235μ. ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται δύο πτερύγια πλάτους 0.145μ., παρὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς ἀνὰ μία ὀρθογώνιος ἐγκοπή, πλάτους 0.10μ., καὶ βάθους 0.045μ. χρησιμεύουσα προφανῶς πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῶν πτερυγίων τῆς κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸν ἐξώστην. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς ταύτης, πάχους 0.18μ., παρουσιάζει ἐλαφρὰν κοιλότητα 0.02μ. καταλήγουσαν καὶ ταύτην ἐξωτερικῶς εἰς τμῆμα κύκλου χορδῆς 0.85μ. καὶ βέλους 0.20μ., ἄνωθεν τῆς ὁποίας σχηματίζονται κυμάτια βάσεως τῆς παραπλεύρως εἰκονιζομένης τομῆς.

Λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν πτερυγίων εἶναι προφανές, ὅτι τὸ ὑπεράνω τῆς βάσεως ταύτης θωράκιον τοῦ ἐξώστου δὲν ἦτο αὐστηρῶς κυκλικὸν ἀλλ᾽ εἶχε μόνον σχῆμα τόξου κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον δύο πεσσοί, ἤτοι ἐν συνόλῳ σχῆμα, ὅπως τὸ συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας βασιλικῶν τῆς Δήλου[1], τῆς Κῶ[2], τῆς Ῥόδου[3], τῶν Φιλίππων[4] ὡς καὶ τῆς Ραβέννας[5]. Τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κυκλικοῦ τμήματος καὶ ἡ καμπυλότης αὐτοῦ εὐνοοῦσι τὴν τοποθέτησιν ὡς θωρακίου τοῦ πέμπτου σωζομένου ἐκ τῶν περιγραφέντων τροχῶν, ὅστις χωρεῖ ἀκριβῶς εἰς αὐτὸ πλαισιούμενος ἐ-

[1] A. C. Orlandos, Délos chrétienne, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (βασιλικῆς Ἁγ. Κηρύκου).

[2] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τόμ. Β', 1954, σ. 557 εἰκ. 527 (βασιλικῆς Θερμῶν).

[3] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 45, εἰκ. 37 (βασιλικῆς Πλημμυρίου).

[4] Στ. Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 63, εἰκ. 3 (ἄμβων Ι Ὀκταγώνου).

[5] Ἄμβων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος . . . τόμ. Β', σ. 558 εἰκ. 524, σ. 559 εἰκ. 525 καὶ G. Bovini, "Corpus„ della scultura paleocristiana, bizantina . . . I, Roma 1968, εἰκ.19), ἄμβων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος (G. Bovini, ἔ.ἀ. εἰκ. 18).

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφα ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν. α: ἀρ. 1, β: ἀρ. 3, γ: ἀρ. 10, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τῆς εἰκόνος 20.

Εἰκ. 13. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

κατέρωθεν ὑπὸ δύο λείων κατακορύφων ταινιῶν, ὡς συνάγομεν καὶ ἐκ διασωθέντος τεμαχίου τῆς βάσεως αὐτοῦ (εἰκ. 6 ἄνω δεξιά), ἐφ' οὗ σώζεται καὶ εἷς τετράφυλλος ὀμφαλωτὸς ῥόδαξ ὅμοιος πρὸς τοὺς ἤδη περιγραφέντας. Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω κατηρτίσαμεν τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 11, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς βοηθοῦσι μόνον δύο κεκλιμένα ὀρθογώνια τεμάχια (εἰκ. 10), μετὰ γλυφῶν. Ἐκ τῶν δύο τούτων τεμαχίων τὸ ἀριστερὸν θεωροῦμεν ὡς σχηματίζον τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῶν κεκλιμένων τραπεζιοσχήμων πτερυγίων τῶν κλιμάκων. Ἀγνοοῦμεν μόνον τὴν διακόσμησιν τῆς ἄλλης ἐπιφανείας τῶν πτερυγίων, ἐπειδὴ οὐδὲν σχετικὸν τεμάχιον διεσώθη δυνάμενον νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτήν. Ἂν κρίνωμεν ὅμως ἐκ τοῦ ἐλαχίστου λειψάνου τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ὑπὸ τὸ τῆς εἰκόνος 10 πλαίσιον, δὲν εἶναι ἀπίθανον ἢ ἐν λόγῳ ἐσωτερικὴ διακόσμησις τοῦ τραπεζίου νὰ ἦτο καὶ αὐτὴ καθαρῶς γεωμετρική, σχηματιζομένη διὰ πλειόνων ὁμολόγων τραπεζιοσχήμων πλαισίων, οἷα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Δήλου[1] καὶ τῆς Καλαμπάκας[2].

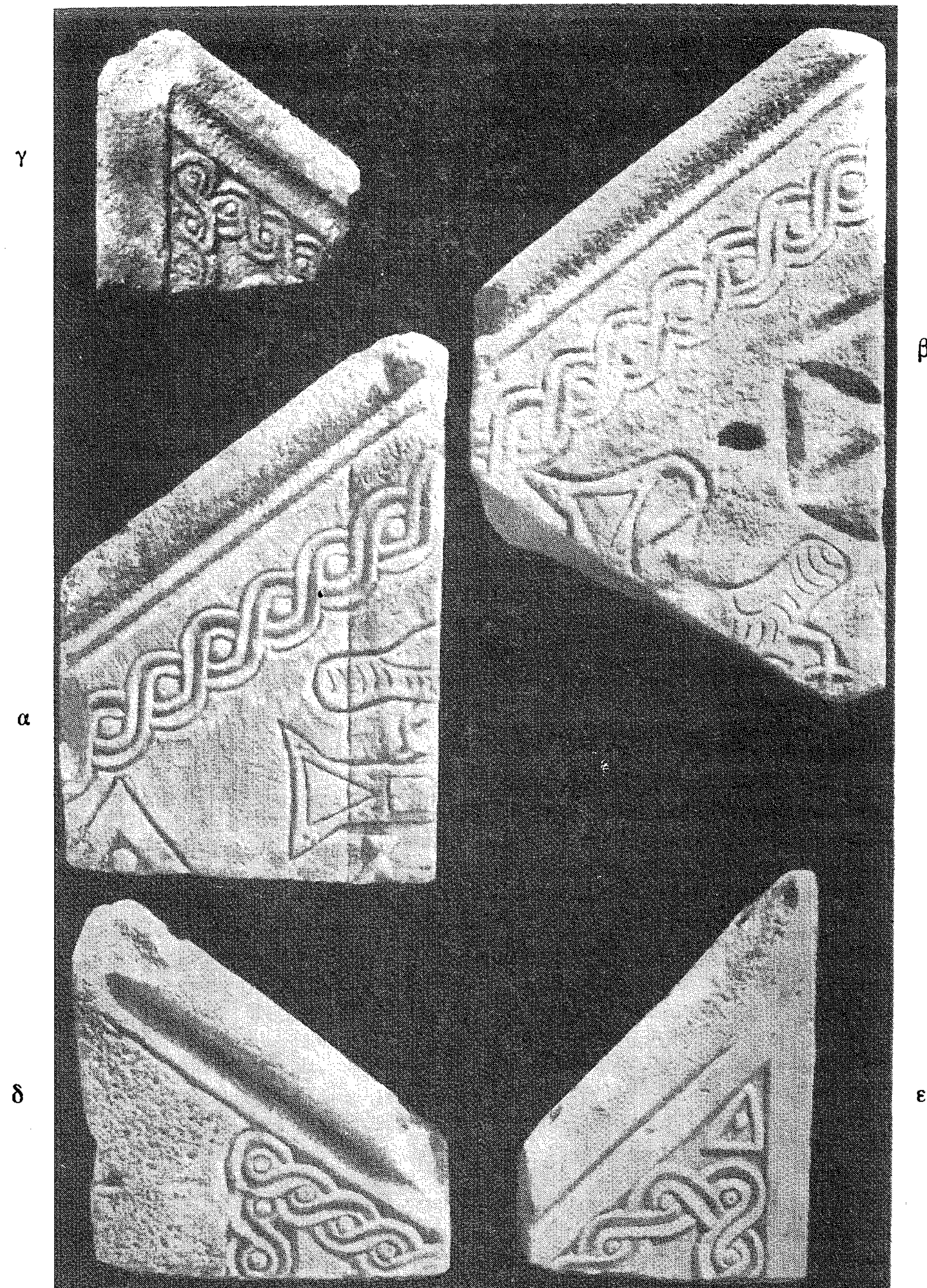
Εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ καὶ τὸ μετὰ ὁμοίου πλοχμοῦ καὶ ῥόμβου μαρμάρινον ἀνάγλυφον τὸ κοσμοῦν τὴν πλαγίαν πλευρὰν τοῦ ἐπὶ τοῦ μεγάλου συνθρόνου τῆς Καταπολιανῆς ἐπισκοπικοῦ θρόνου[3], χρησιμοποιηθὲν ἐκεῖ εἰς δευτέραν χρῆσιν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τὰ ἄνω τόσον ἀνόργανος λοξὴ τμῆσις τοῦ πλοχμοῦ καὶ τοῦ ῥόμβου. Ἀποδεικνύεται οὕτω καὶ ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος κατεσκευάσθη πολὺ ἀργότερον, ὅταν πλέον ὁ ἄμβων εἶχε διαλυθῇ.

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Β' ΟΜΑΔΟΣ

ΑΜΒΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΡΙΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Πολὺ καλύτερον πληροφορημένοι εἴμεθα ὡς πρὸς τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τὴν ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς θέσιν, ἔχομεν ὅμως πλείονα τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν πτερυγίων καὶ τοῦ ἐξώστου αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ μετὰ δύο ἀντινώτων κλιμάκων σχέδιον αὐτοῦ (εἰκ. 20). Ἐκ τῶν πτερυγίων διεσώθησαν τεμάχια τοῦ κυριαρχοῦντος αὐτὰ σταυροῦ καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παγωνίων καὶ γεωμετρικῶν σχεδίων. Ἄξιος ἰδιαιτέ-

[1] A. Orlandos, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (Ἁγ. Κηρύκου).
[2] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τόμ. Β', σ. 560, εἰκ. 526.
[3] H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros, London 1920, σ. 39, εἰκ. 33 καὶ πίν. 12.

Εἰκ. 14. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

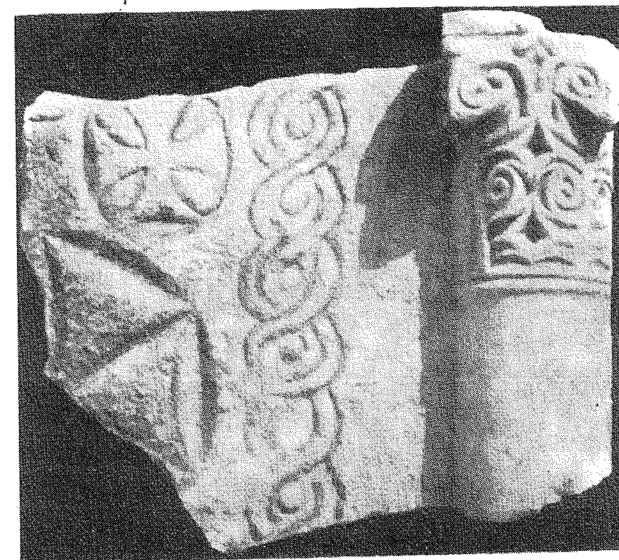
ρας προσοχῆς εἶναι ὁ σταυρός, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως[1] καὶ εἶναι λιθοκόσμητος[2] δι᾽ ἐναλλασσομένων τετραγώνων ὀρθογωνίων καὶ κυκλικῶν σχεδίων, χαραγμένων ἐπὶ τῶν κεραιῶν αὐτοῦ καὶ ἀπομιμουμένων προφανῶς τὸ σχέδιον πολυτίμων λίθων προσηλωμένων ἐπὶ τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια εἶναι ἡ εἰς σχῆμα R ἀνοικτοῦ ἢ λατινικοῦ[3] ἀπόληξις τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ σταυρὸς ἀποκτᾷ

[1] Ὡς ἀρχαιοτέρα ἀπεικόνισις σταυροῦ θεωρεῖται ἡ παρεχομένη ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατόρων Ἡρακλείου (610-640) (W. Wroth, Catalogue of the Imperial Coins Brit. Mus. I, London 1908, πίν. XXIII, XXIX) καὶ τοῦ Κώνσταντος Β' (641-668) (Wroth, ἔ.ἀ. πίν. XXX, XXXI), ἀλλὰ τὸ ἡμέτερον παράδειγμα, ὡς καὶ ὁ σταυρὸς τῆς Καταπολιανῆς ὑποδηλοῦσι χρόνους χρήσεως βαθμιδωτῆς βάσεως ἀρκετὰ ἀρχαιοτέρους. Σταυρὸν ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως συναντῶμεν ἐπίσης ἐπὶ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς βασιλικῆς Ἱεραπέτρας Κρήτης (G. Gerola, Mon. Ven. τόμ. 2, 1908, σ. 90, εἰκ. 51), ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύφου ἐκ τοῦ παρεκκλησίου ὑπεράνω τοῦ ἐκκλησιαστηρίου Πριήνης (Wiegand-Schrader, Priene, 1904, σ. 487, εἰκ. 602), ἐπὶ θωρακίου προερχομένου ἐκ τοῦ ν. Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁγ. Γεωργίου, M. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, πίν. VIII, εἰκ. 15 καὶ σ. 60), ἐπὶ κοίλου θωρακίου προερχομένου ἐξ ἄμβωνος τοῦ 6ου αἱ. (G. Mendel, Catalogue dee Musées Impériaux Ottomans, τόμ. 2ος, Constantinople 1914, σ. 52 ἀρ. 724). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίσης παρίσταται σταυρὸς βαθμιδωτὸς εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ βήματος τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (W. S. George, The Church of Saint Eirene Constantinople, London 1912, πίν. 17).

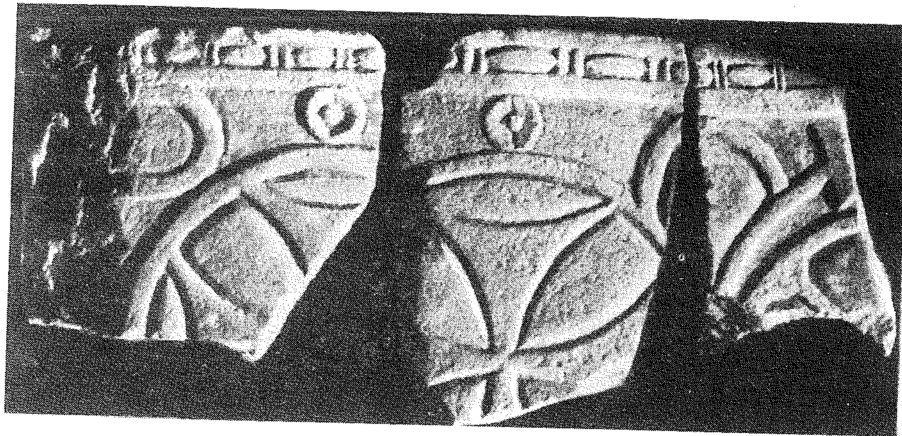
[2] Λιθοκόσμητοι σταυροὶ συνηθίζονται πολὺ κατά τε τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Καὶ ὅταν μὲν ἦσαν ἀνάγλυφοι ἐπὶ μαρμάρου τὰ σχέδια τῶν πολυτίμων λίθων ἀπεδίδοντο γραμμικὰ ὡς ἐπὶ πλείστων σαρκοφάγων τῆς Ραβέννας (G. Bovini, «Corpus» della scultura . . . II, Roma 1968, εἰκ. 15d 30c, 40a, 40c, 41d), καὶ ἐπὶ σαρκοφάγου Μουσείου Pio Cristiano τοῦ Βατικανοῦ (Fr.W. Deichmann, Repertorium I πίν. 48, ἀρ. 208) κατ᾽ ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν σταυρῶν ἐξ ὀρειχάλκου ἄλλης ὕλης, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν πλείονα παραδείγματα (Σταυρὸς τῆς Brescia, Museo Civico, 7ου αἱ. W. Fr. Volbach, Frühchristliche Kunst, München 1958, πίν. 60). Ὅταν δὲ αἱ ἀπεικονίσεις τῶν σταυρῶν ἦσαν ψηφιδωταὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωματιστῶν ψηφίδων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρασίνων, πορφυρῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν (σταυρὸς ἁψῖδος τῆς S. Pudenziana τῆς Ρώμης, Chr. Ihm, Die Programme der christl. Apsismalerei, Wiesbaden 1960, πίν. III 1 - Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας C. Cecchelli, Il Trionfo della Croce, Roma 1953, εἰκ. 81 - Ἁγ. Στεφάνου Rotondo Ρώμης, Cecchelli, ἔ. ἀ. εἰκ. 57 - ψηφιδωτὸν νάρθηκος ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας, Th. Schmit, Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Berlin u. Leipzig 1927, πίν. XXVIII) ἢ πάλιν διὰ τοιχογραφίας ὁπότε οἱ λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωμάτων (Santa Maria Antiqua, W. de Grüneisen, Ste Marie Antique, Rome 1911, σ. 164 εἰκ. 127, Κοιμητήριον τοῦ Ponziano εἰς Ρώμην, Cecchelli, ἔ. ἀ. εἰκ. 80, παρεκκλήσιον Παναγίας Μ. Πάτμου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 173 εἰκ. 105).

[3] Ὁ μετ᾽ ἀνοικτοῦ R σταυρὸς ἀπαντώμενος σπανιώτερον τοῦ μετὰ κλειστοῦ ἐτίθετο συχνάκις καὶ δὴ εἰς τὴν Συρίαν ὡς ἀποτρόπαιον τῶν κακῶν δαιμόνων εἰς ὑπέρθυρα οἰκιῶν (M. de Vogué, La Syrie centrale. Architecture civile et religieuse, Paris 1865, πίν. 31, 33, 42, 71, 82, 83, 99). Περὶ τῆς ἀποτροπῆς τῶν κακῶν δαιμόνων διὰ τοῦ σταυροῦ πρβλ. καὶ Goar, Εὐχολόγιον, σ. 569. Πλεῖστα παραδείγματα σταυρῶν μετὰ ἀνοικτοῦ R συνεκέντρωσε διά τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν ἡ δ. Alison Frantz (AJA 33, 1929, σ. 10-26), διὰ τοὺς Δελφοὺς δὲ μόνον ὁ V. Laurent (BCH II, 1899, σ. 215 εἰκ. 3α, β, σ. 236, εἰκ. 9α). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦ 1929 παραδειγμάτων κατήρτισεν ἡ δ. Frantz καὶ χάρτην, εἰς τὸν ὁποῖον ἐσημείωσε διὰ μέλανος χρώματος τὰς χώρας, ὅπου συναντῶνται τὸ κλειστὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν R. Ἀπὸ τὸν χάρτην ὅμως τοῦτον ἐλλείπουν περιοχαί, εἰς τὰς ὁποίας μεταγενέστερον εὑρέθησαν παραδείγματα τοῦ ἀνοικτοῦ R, εἶναι δὲ αὗται ἡ Πελοπόννησος (ἐπίθημα βασιλικῆς Λεχαίου, Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1956, πίν. 65β-ἐπίθημα βασιλικῆς Σικυῶνος, Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1933, σ. 86 εἰκ. 5—ἐπὶ ὑπερθύρου εἰς Ἑξαμίλια, N. Bees, Corpus d. gr.-christl. Inschriften, I. Isthmos, 1941, σ. 12, ἀρ. 4 —ἐπιθήματα Μουσείου ἀρχαίας Κορίνθου, R. Scranton, Med. Architecture, Corinth XVI, 1941, πίν. 29. εἰκ. 109, 10), ἡ Εὔβοια (ἐπίθημα βασιλικῆς Λίμνης Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1960, πίν. 264,2), αἱ Κυκλάδες καὶ τὰ Δωδεκάνησα (Δῆλος: ἐπὶ πλακὸς καὶ θωρακίου χριστιανικοῦ κτηρίου τῆς στοᾶς Φιλίππου, A. Orlandos, BCH 1936, σ. 96, ὡς καὶ ἐπὶ πλακὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεσμοφορίου, αὐτόθι, σ. 91, εἰκ. 25—Ρόδος: ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου, Ἀ. Ὀρλάνδος,

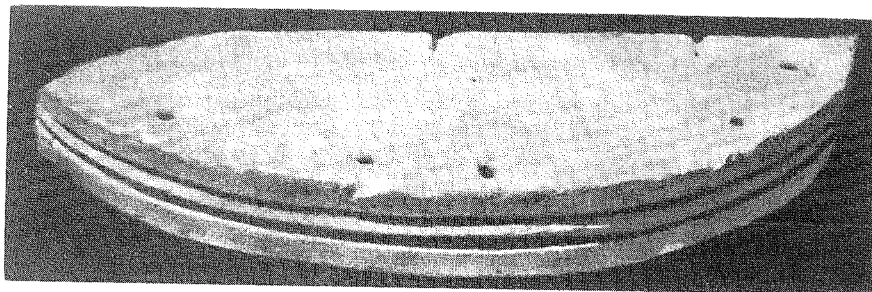
τὴν ἔννοιαν μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἀναλόγου σημασίας εἶναι καὶ τὰ ὑπὸ τὰς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ λαξευμένα ἑκατέρωθεν τοῦ κα-

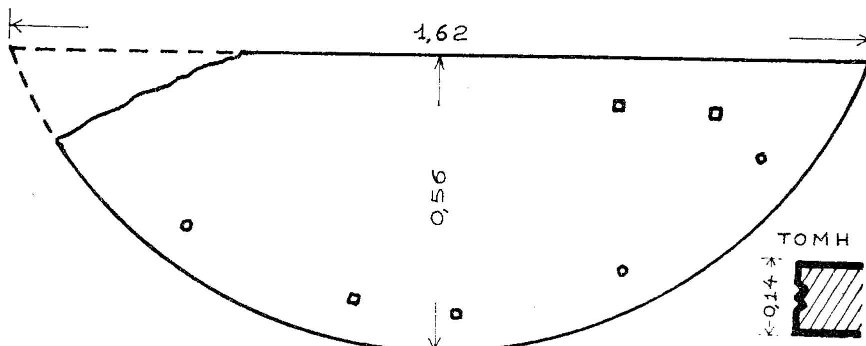

Εἰκ. 15. Τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 6 τῆς εἰκόνος 20 ἀνάγλυφον τεμάχιον πτερυγίου συμφυὲς μετὰ τοῦ στηρίζοντος τὸν ἐξώστην κιονίσκου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

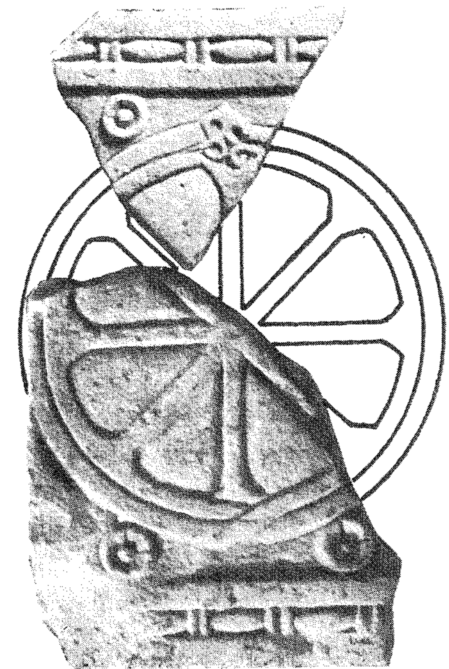
Εἰκ. 16. Τεμάχια πλαγίων ἀναγλύφων θωρακίων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

Εἰκ. 17. Ἄνω: φωτογραφία τῆς βάσεως τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Κάτω: κάτοψις δεικνύουσα τοὺς γόμφους προσαρμογῆς τῶν θωρακίων· παραπλεύρως ἡ τομή.

κατακορύφου σκέλους τοῦ γράμματα Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως[1], ἀκόμη δὲ καὶ τὰ πτηνὰ περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ὁποίων ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

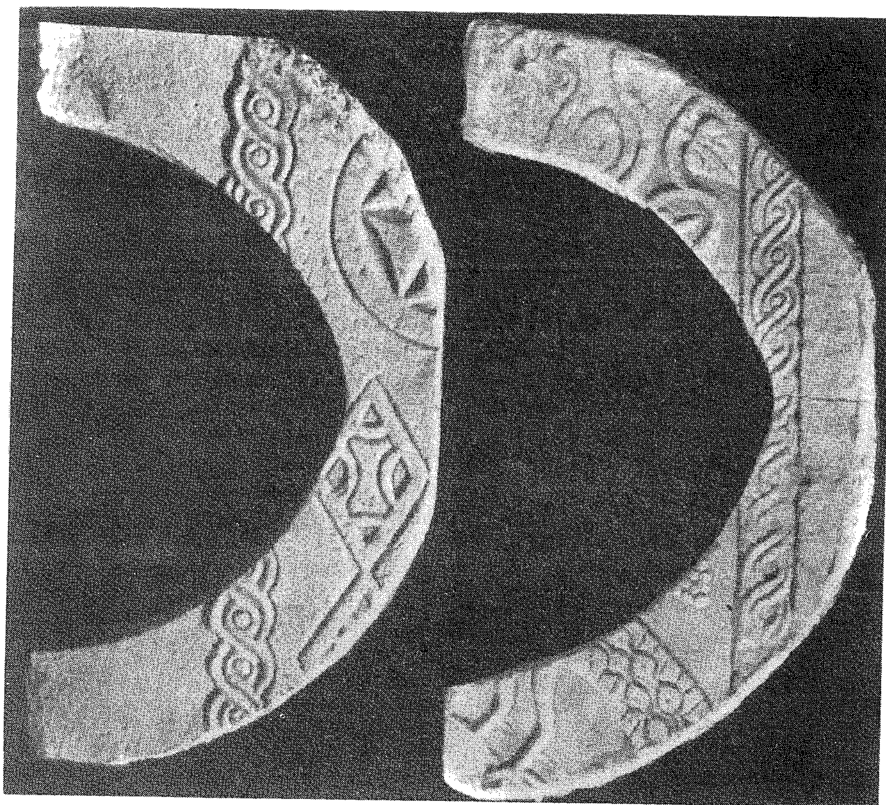
Εἰκ. 18. Τὸ μέσον ἀνάγλυφον θωράκιον τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (ἀρ. 11 τῆς εἰκ. 20), ἀπαρτιζόμενον ἐκ δύο μαρμαρίνων τεμαχίων φερόντων ἀνάγλυφον ἐντὸς κύκλου τὸ χρίσμα μετὰ σταυροῦ καὶ συμπληρουμένων διὰ σχεδίου. Ἄνω καὶ κάτω διακρίνονται οἱ ἐπιμήκεις καὶ χθαμαλοὶ ἀστράγαλοι καὶ ἔξωτοῦ κύκλου οἱ ὀμφαλωτοὶ τετράφυλλοι ῥόδακες.

ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 26, εἰκ. 21) καὶ ἡ Μ. Ἀσία (ἐπὶ πεσσοῦ ἐκ Δορυλαίου, C. W. M. Cox–A. Cameron, MAMA V, 1937, ἀρ. 57 πίν. 24 - ἐπὶ στηλῶν ἐκ Λαοδικείας, αὐτόθι ἀρ. 64 πίν. 4, ἀρ. 90 πίν. 6 ἀρ. 89 πίν. 6—ἐπὶ λύχνου Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Σμύρνης, O. Wulff, Altchristl. u. mittelalterliche Bildwerke I, Berlin 1909, ἀρ. 1230 πίν. LIX).

Ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸς ἦτο ὁ μετὰ ἀνοικτοῦ R μονογραμματικὸς σταυρὸς εἰς Πάρον, ὅπου συναντᾶται εἰς τρεῖς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, ἤτοι τὴν Καταπολιανὴν (ἡμέτερον θωράκιον πτερυγίου (εἰκ. 2,3)—θωράκιον ἐξώστου (εἰκ. 4,5,6)—κιονίσκος διαχωριστικοῦ παραθύρου, H. H. Jewell-F. W. Hasluck, The Church of our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 40, εἰκ. 37), τὴν βασιλικὴν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (γλυπτὰ τοῦ ἄμβωνος εἰκ. 14β), τὴν βασιλικὴν τοῦ κτήματος Βουτάκου (τῆς ὁποίας δύο δείγματα σταυρῶν ἐπὶ θωρακίων παρέχει ἡ ἀδημοσίευτος εἰκὼν 23· πρβλ. ΑΒΜΕ τ. Θ' σ. 113 σημ. 3). Τέλος δὲ ἀνοικτὸν R παρουσιάζει καὶ ἐπίθημα παλαιοχριστιανικὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν τῆς Καταπολιανῆς καὶ προερχόμενον ἐκ τοῦ μονυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ.Ι, 1964, σ. 9 εἰκ. 6).

[1] *«Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἀρχὴ καὶ τέλος, λέγει ὁ Κύριος, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος»*, Ἀποκάλυψις Ἰωάννου α', 8.

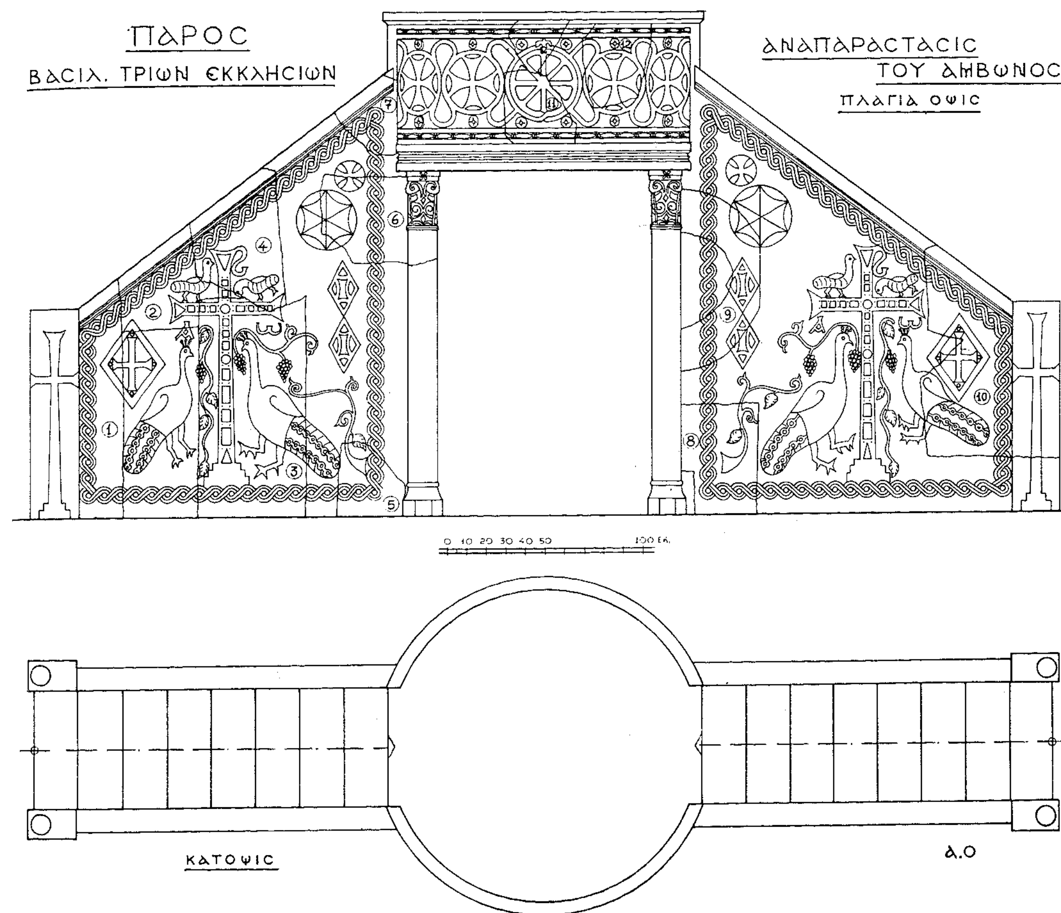
Ἐξετάζοντες λεπτομερέστερον τὰ ἐκ τῶν πτερυγίων τεμάχια παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ μέσου (β) τεμαχίου τῆς εἰκόνος 12 (ἀρ. 3 τῆς εἰκ. 20) τὸ κατὰ κρόταφον δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενον παγώνιον λόγῳ τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του, οἵτινες δὲν ἀκκουμβῶσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ κάμπτονται κατὰ τεθλασμένην γραμμήν, φαίνεται ὡς νὰ αἰωρῆται ἱπτάμενον εἰς τὸ διάστημα, ἵνα φθάσῃ τὸν κρεμάμενον βότρυν, τὸν ὁποῖον καὶ ραμφίζει, ἐνῷ

Εἰκ. 19. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν μετασκευασθέντα ἀργότερον εἰς τόξα· ἀριστερά: τὸ ὑπ' ἀρ. 9 τῆς εἰκόνος 20.

ἄλλος βότρυς, εἰς ὃν καταλήγει ἐκ τῶν ἄνω καταβαίνων βλαστός, ἔρχεται νὰ ἀκκουμβήσῃ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ παγωνίου. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ὀστλίγγων κενὸν ὑπάρχει ἀνάγλυφον τὸ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὄρθιος, στενὸς κυματιστὸς βλαστός, τὰ κύματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων.

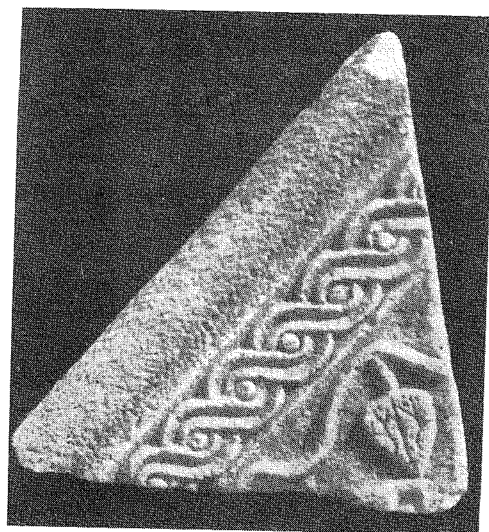
Εἰς τὸ μὴ σῳζόμενον ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ ὑπόλοιπον τμῆμα τοῦ πτερυγίου θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ἀντιστοίχως πρὸς τὸ Ω τὸ Α τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 τριγωνικοῦ τεμαχίου τῆς εἰκ. 20 (βλ. καὶ εἰκ. 14α), ὅπερ περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς τὸ ἐλλεῖπον τέρμα τῆς ἀριστερᾶς ὁ-

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως (β' προβολή) τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, ἐμφαίνουσα τὰς θέσεις τῶν ὑπ' ἀριθμοὺς 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10 καὶ 11 τῶν εἰκόνων 12,13,14,15,16,17,18,19.

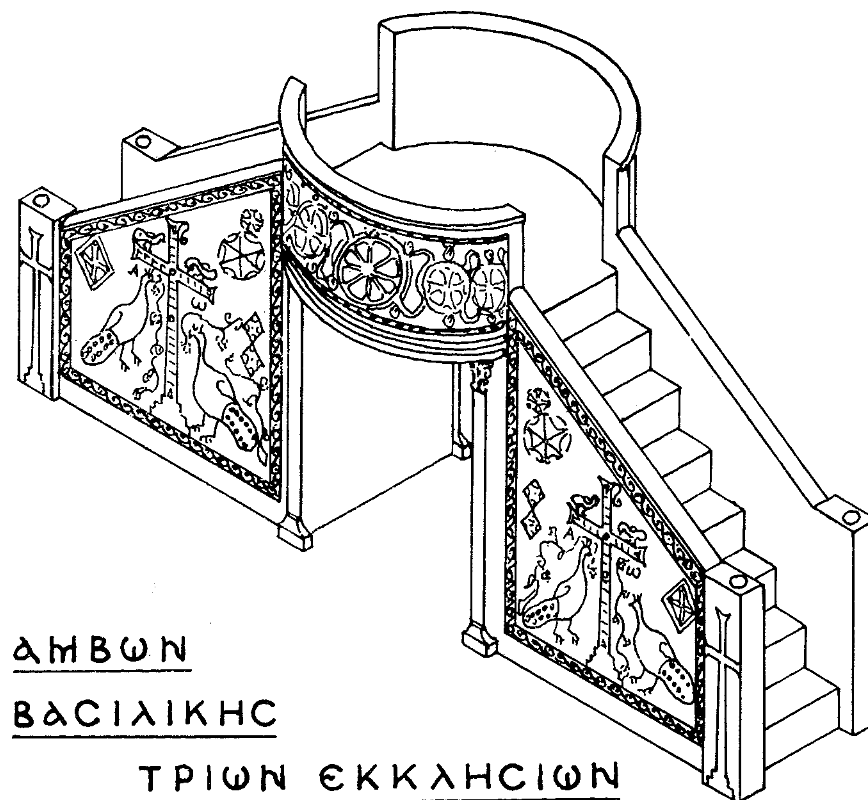
ριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διασῶζον κάτωθεν αὐτῆς καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ γράμματος Α. Ὡς δὲ καὶ εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐπὶ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἵσταντο μικρὰ πτηνά (εἰκ. 14α, β), τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν ὁποίων ἤδη ἐξηγήσα-

μεν (σ. 179), ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ σταυροῦ φέρει πλαγίως τὸ ἀνοικτὸν γράμμα R (ἀρ. 4 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 14β). Ἐκ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω α καὶ β τεμαχίων ἐμφαίνεται, ὅτι ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ ὑπῆρχεν ἀκόμη καὶ ῥόμβος μὲ ἐγγεγραμμένον ἐν αὐτῷ σταυρόν (ἀρ. 1 τῆς εἰκ. 20), τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ συμμετρικοῦ πρὸς αὐτὸ τεμαχίου (ἀρ. 10 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 12γ). Ἄλλα πάλιν γεωμετρικὰ σχέδια, διὰ τῶν ὁποίων ἐγέμιζε τὸ πεδίον τοῦ πτερυγίου, ἤτοι ἐπάλληλοι ῥόμβοι καὶ κύκλοι μετ' ἐγγεγραμμένων ἐν αὐτοῖς ἀναγλύφων σταυρῶν, συνάγεται ὅτι ὑπῆρχον ἐξ ἄλλων ἀναγλύφων τεμαχίων, ἅτινα ἀργότερον μετεποιήθησαν εἰς τόξα (ἀρ. 9 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 19α), ἐκ τῶν ὁποίων ἓν μὲν διατηρεῖται κατὰ χώ-

Εἰκ. 21. Ὑπολειφθὲν τεμάχιον πτερυγίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

ραν (εἰκ. 19α), ἄλλο δὲ μετεκομίσθη εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 19β). Ὅλα τὰ πρὸς τὰ πλάγια τοῦ σταυροῦ ἄκρα γεωμετρικὰ σχέδια πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι εἶναι λίαν ἀνοργάνως καὶ ἀφελῶς τοποθετημένα καὶ συντεθειμένα, περικλείονται ὅμως διὰ τοῦ ὡραίου ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ, ὅστις πλαισιώνει τὸ τραπέζιον τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22) Ἕκαστον τῶν τεσσάρων πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος, στεφόμενον κατὰ τὴν κεκλιμένην πλευρὰν ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ χείλους (εἰκ. 14α, β, γ, δ, ε, καὶ εἰκ. 21) κατέληγεν εἰς ἐξέχοντα (0.028 μ.) ὀρθογώνιον πεσσόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐκοσμεῖτο δι' ὑψηλοῦ χαρακτοῦ σταυροῦ βαίνοντος ἐπὶ διβάθμου βάσεως (εἰκ. 12, α, γ, καὶ εἰκ. 20). Ἐπὶ τῆς ἄνω ὁριζοντίας ἐπιφανείας τοῦ πεσσοῦ ὑπῆρχεν ἡμισφαιρικὸν μῆλον (εἰκ. 22). Ἡ ἄλλη κατακόρυφος πλευρὰ τοῦ πτερυγίου ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ ἡμικιονίσκου συμφυοῦς πρὸς τὸ πτερύγιον (ἀρ. 6 τῆς εἰκ. 20 καὶ τῆς εἰκ. 16) στεφομένου ὑπὸ ὡραίου κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ δύο ἄνω ἐξέχουσας ἕλικας καὶ ἑτέρας δύο ἀναγλύφους ἕλικας ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του. Ὁ μνημονευθεὶς κιονίσκος ἀπετέλει τὸ ἓν τῶν ἄκρων μεγάλης ἐγκαρσίας πλακός, ἐφωδιασμένης καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον

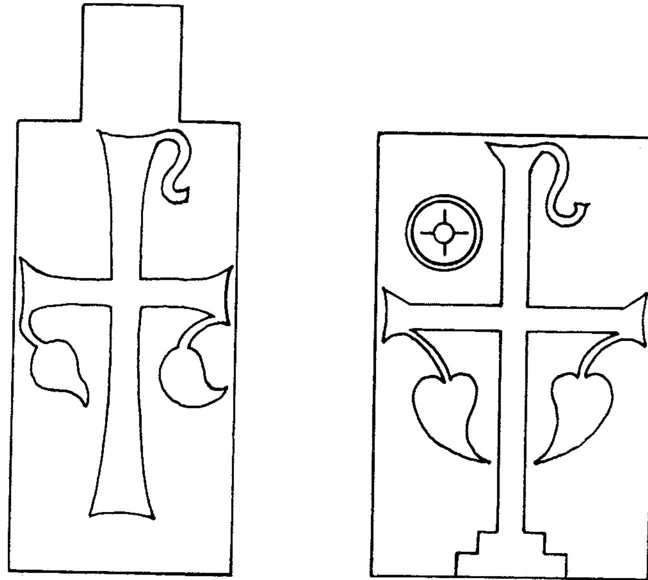

Εἰκ. 22. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

δι' ὁμοίου κιονίσκου. Ἄλλη δὲ πάλιν ὁμοία ἐγκαρσία πλάξ, καταλήγουσα εἰς κιονίσκους, συμμετρικῶς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα ὡς πρὸς τὴν πρώτην τοποθετημένη ἐστήριζε τὴν εἰς ὕψος 1.75μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εὑρισκομένην βάσιν τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος. Διὰ τοῦ οὕτω δημιουργουμένου μεταξὺ τῶν δύο πτερυγίων κενοῦ ἠδύνατο νὰ διέλθῃ ἄνθρωπος, παραδίδεται δὲ μάλιστα ὅτι ἐκεῖ ἐνίοτε ἵστατο μέρος τι τοὐλάχιστον τῶν ψαλτῶν, ὡς τοῦ-

το διαπιστοῦται ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Σοφίας ὑπὸ Π. Σιλεντιαρίου[1].

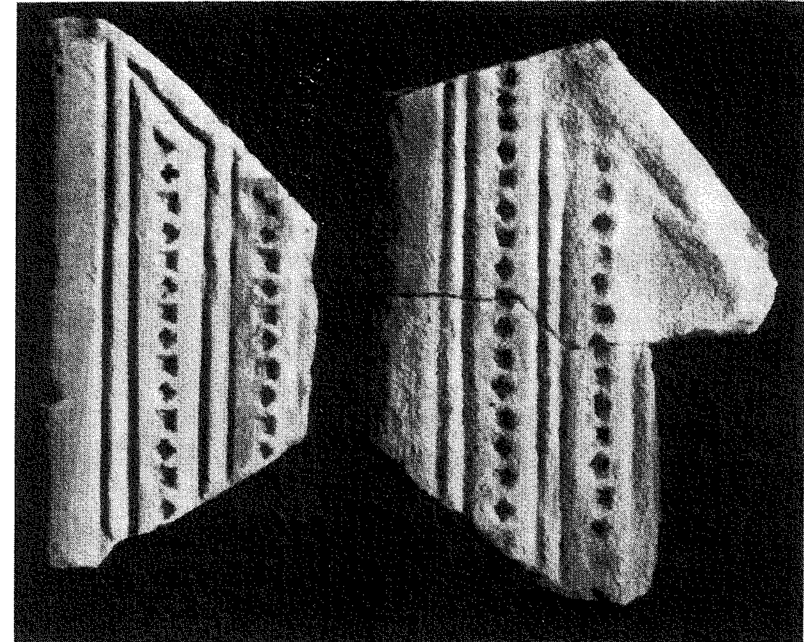
Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν ἐξώστην. Τούτου εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὸ ἥμισυ τῆς κυκλικῆς βάσεως, ἥτις εἶχε χορδὴν 1.62μ. καὶ βέλος 0.56μ., ἤτοι ἐν ὅλῳ διάμετρον 1.12μ. (εἰκ. 17). Ἡ βάσις αὕτη, πάχους 0.24μ., φέρει κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους της τριγωνικὴν γλυφὴν (ὅρα τὴν τομήν της εἰς τὴν εἰκ. 17 πλαγίως) διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἄκρον της καὶ τοὺς τόρμους προσηλώσεως τῶν ἐπ' αὐτῆς τεθειμένων καμπύλων θωρακίων τοῦ ἐξώστου. Ἐκ τῶν θωρακίων τούτων εὑρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, συνολικοῦ ὕψους 0.635 μ. καὶ πάχους 0.085μ., πλαισιούμενα ἄνω μὲν καὶ κάτω δι' ἐπιπέδων ταινιῶν διασχιζομένων ὑπὸ ἐπιμήκων ἀλλὰ χθαμαλῶν ἀστραγάλων (εἰκ. 18) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ κύκλων, τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἐν τῷ μέσῳ ἔχουν τὸ σχῆμα τοῦ

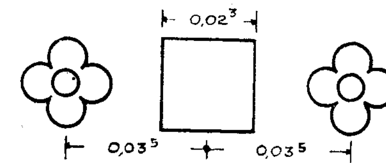
Εἰκ. 23. Πεσσίσκος (α) καὶ θωράκιον (β) ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ κτήματος Βουτάκου, ἐντειχισμένα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς ἀνεγερθέντος μεταγενεστέρου θολοσκεποῦς ναϋδρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Χαρακτηριστικὴ ἡ μετὰ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ λατινικοῦ R διαμόρφωσις τοῦ σταυροῦ ὡς καὶ ἡ παρουσία ὀμφαλωτοῦ τετραφύλλου ῥόδακος καὶ φύλλων κισσοῦ ἐξηρτημένων ἀπὸ τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

[1] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, στ. 105—112. Friedländer, P. Silentiarius, σ. 300.

χρίσματος (δηλ. σταυροῦ μετὰ Χι) ἐν εἴδει ἀκτίνων (εἰκ. 18) οἱ δὲ πλάγιοι φέρουσιν ἐντὸς ἐγγεγραμμένους ἐλαφρῶς ἀναγλύπτους καμπυλοπλεύρους σταυρούς (εἰκ. 16). Τὰ μεταξὺ τῶν ἀστραγάλων καὶ τῶν κύκλων κενὰ πληροῦνται διὰ λιτῶν τετραφύλλων ὀμφαλωτῶν ῥοδάκων καὶ συναρμογῶν ἐκ καμπύλου βλαστοῦ (εἰκ. 16).

Εἰκ. 24 Τεμάχια ἀναγλύφων κεκλιμένων θωρακίων ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Εἰκ. 25. Λεπτομέρεια τῶν ἐγγλύφων κοσμημάτων τῆς εἰκ. 24.

Ὡς θὰ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης ἡ σύνθεσις τοῦ ἄμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι περίπου ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Καταπολιανῆς. Κατ' ἀμφοτέρας ὁ σταυρὸς κυριαρχεῖ τῶν τραπεζιοσχήμων πτερυγίων. Ἡ ἐργασία

ὅμως διαφέρει. Εἰς τὴν Καταπολιανὴν εἶναι, ἰδίᾳ ἡ τῶν θωρακίων τοῦ ἐξώστου, ἐπιμελεστέρα καὶ μὲ σκιοφωτισμὸν ἁπαλώτερον, ἡ δὲ σύνθεσις λιτοτέρα, ἐφόσον τοὐλάχιστον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα τεμάχια. Τὰ θέματα τῶν πτερυγίων εἰς τὰς Τρεῖς Ἐκκλησίας εἶναι εἰργασμένα πλέον ἀνάγλυφα καὶ σκληρότερα ἀπὸ τὰ τῆς Καταπολιανῆς καὶ κατανεμημένα μὲ ὀλιγωτέραν καὶ σχεδὸν παιδαριώδη κατὰ τὰ ἄκρα συνθετικὴν ὀργάνωσιν. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν ἐξώστην, τοῦ ὁποίου τὰ θέματα μιμοῦνται προφανῶς τὰ τοῦ ἐξώστου τῆς Καταπολιανῆς πλὴν τινων λεπτομερειῶν ὡς πρὸς τοὺς σταυρούς. Ταῦτα πάντα ἔχων ὑπ' ὄψει θεωρῶ τοὺς μὲν ἄμβωνας τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου παλαιοτέρους (μέσων ἢ τέλους 5ου αἰῶνος), τὸν δὲ τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ πεντήκοντα περίπου ἔτη νεώτερον, ἤτοι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. ὡς εἶχον ἤδη ἀπό τοῦ 1964 χρονολογήσει τὴν σχετικὴν βασιλικήν[1].

Δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ προσθέσωμεν ἐν τέλει καὶ δύο τεμάχια ἐκ παρίου λευκοῦ μαρμάρου ἀναγλύφων προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῶν τραπεζιοσχήμων πτερυγίων ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἢ ἄμβωνος, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τῆς αὐλῆς τῆς Καταπολιανῆς. Ἐπὶ τῆς προσθίας των ἐπιφανείας φέρουσιν ἀμφότερα εὐθυγράμμους κατακορύφους γλυφάς, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστήματα κοσμοῦνται διὰ σειρῶν ἐκ μικρῶν (πλευρᾶς 0.023 × 0.023μ.) ἐγγλύφων τετραφύλλων κοσμημάτων ἐναλλασσομένων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 25), αἱ κοιλότητες τῶν ὁποίων πιθανῶς θά ἐπληροῦντο δι' ἐγχρώμου κηρομαστίχης[2]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι α) ἡ ὀξεῖα γωνία, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν πρὸς τὸ ἄνω των μέρος, β) ἡ ἄκρα ἀριστερὰ κυλινδρικὴ ἀπόληξίς των, πάχους 0.095μ. καὶ γ) τὸ πλάτος των 0.305μ., εἰς τὰ πλάγια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει χαρακτηριστική, πλάτους 0.025μ., ἐγκοπή (πατούρα), τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὰς ὀρθίας λωρίδας πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (βλ. ἀνωτέρω σ. 184). Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: μέγιστον σωζόμενον ὕψος: 0.64μ. μέγ. σωζ. πλάτος 0.48μ., πάχος 0.095μ., τοῦ δεξιοῦ εἰς δύο τεμάχια τεθραυσμένου: μέγ. σωζ. ὕψος 0.67μ., μέγ. σωζ. πλάτος 0.48, πάχος 0.095μ.

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963), Χρονικὰ σ. 301.

2. Μικρὰ ἔγγλυφα σταυρόσχημα κοσμήματα χιαστὶ διατεταγμένα ἐπανευρίσκονται καὶ εἰς θωράκιον τοῦ 5ου ἢ 6ου αἰ. τῆς βασιλικῆς Διοκλείας (Iv. Nikolajevic-Stojković ἐν Actes du Ve Congr. Intern. d' Archéol. Chrétien., Città del Vaticano - Paris, 1957σ. 570, εἰκ. 4 καὶ τῆς ἰδίας, La Décoration architecturale, sculptée de l' époque bas - romaine en Macédoine, en Serbie et au Monténégro, Beograd 1957, εἰκ. 169.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

1. **Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης**, σ. 116, συνέχ. σημ. 3 τῆς σελ. 115: Ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ εὑρίσκεται καὶ παρὰ τὸ Λεβίδι τῆς Ἀρκαδίας, (βλ. ἐφημερίδα «Ἑστίαν» τῆς 27ης - 8 - 1970, ἀρ. φ. 26981, ἔνθα ἀναφέρεται δωρεὰ ὑπὲρ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ).

2. **Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης**, σ. 125, συνέχ. σημ. 2 τῆς σελ. 124: Ἡ καταληκτήριος φράσις «Ἀμὴν γένοιτο» εὑρίσκεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῶν μαρμαρίνων ἑλκυστήρων τοῦ ναοῦ Ἁγίας Μαρίνης (γρ. Ταξιάρχου) παρὰ τὴν τοποθεσίαν Πύργον Μάνης (τοῦ 1075) (R. Traquair, BSA XV, 1908 - 1909, σ. 191): *Ἀμὴν γένιτο κ(ύρι)ε.*

3. **Νέαι ἔρευναι εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος**, σ. 150: Εἰς τὰ ἐξ Ἑλλάδος παραδείγματα κυκλοτεροῦς (κυλινδρικῆς) κολυμβήθρας προσθετέα καὶ τὸ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Βασιλικῆς τῆς Νεμέας (τέλους 5ου αἰ.) (Ch. Williams, ΑΔ 20, 1964, Χρονικὰ 1, σ. 155, σχ. 1).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΙΑ΄